

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ, НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ЧЕРНІГІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ Т.Г. ШЕВЧЕНКА**

На правах рукопису

НІТЧЕНКО АЛЛА ГРИГОРІВНА

УДК [346.23+342.51“742”](477.51)“1917”

**ОРГАНИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА ВИКОНАВЧОЇ
ВЛАДИ ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ
(НА МАТЕРІАЛАХ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття
наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
Бойко Микола Корнійович,
доктор історичних наук, професор

Чернігів – 2012

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Історіографія проблеми.....	10
1.2. Джерельна база дослідження.....	31
1.3. Методологія та методи дослідження.....	33
РОЗДІЛ 2. ТИМЧАСОВИЙ УРЯД ТА ЙОГО ДІЯЛЬНІСТЬ У РОЗБУДОВІ ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ	
2.1. Органи виконавчої влади та місцевого самоврядування напередодні Лютневої революції.....	39
2.2. Створення Тимчасового уряду та реформування системи виконавчої влади.....	56
2.3. Нормативно-правова діяльність Тимчасового уряду в галузі місцевого самоврядування.....	63
РОЗДІЛ 3. ГРОМАДСЬКІ ВИКОНАВЧІ КОМІТЕТИ ТА МІСЦЕВІ ОРГАНИ ВЛАДИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ	
3.1. Формування та структура мережі громадських виконавчих комітетів	85
3.2. Утворення інституту комісарів Тимчасового уряду та його взаємодія з громадськими виконавчими комітетами.....	121
РОЗДІЛ 4. КРИЗА СИСТЕМИ САМОВРЯДУВАННЯ ТА ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ	
4.1. Вплив муніципальної та земської виборчих кампаній на функціонування органів місцевого самоврядування	146
4.2. Дезорганізація органів виконавчої влади Тимчасового уряду	158
ВИСНОВКИ	172
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	180
ДОДАТКИ	253

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

б.і. –	без імені
виконком –	виконавчий комітет
вол. –	волося
губвиконком –	губернський виконавчий комітет
губземком –	губернський земельний комітет
губкомісар –	губернський комісар
губпродкомітет –	губернський продовольчий комітет
губрада –	губернська рада
ЄСДРП ПЦ –	Єврейська соціал-демократична робітничка партія “Поалей – Ціон”
земкомітет –	земельний комітет
МВС –	Міністерство внутрішніх справ
“Известия губисполкома” –	Известия /Черниговского губернского исполнительного комитета/
“Известия НОК” –	Известия Нежинского общественного комитета
пов. –	повіт
п. –	посад
ОЄСРП –	Об’єднана єврейська соціалістична робітничка партія
П.Б. губвиконкому –	Постійне Бюро губернского виконавчого комітету
П.-Ц. –	“Паолей-Ціон”
продуправи –	продовольчі управи
продкомітети –	продовольчі комітети
РСДРП (б) –	Російська соціал-демократична робітничка партія (більшовиків)
РСДРП (м) –	Російська соціал-демократична робітничка партія (меншовиків)
соц.-дем. –	соціал-демократ

СЕРП –	Соціалістична єврейська робітничка партія
соц.-рев. –	соціалісти-революціонери, есери
СДРП –	Соціал-демократична робітничка партія
ССРП –	Сіоністсько соціалістична робітничка партія
УПСР –	Українська партія соціалістів-революціонерів
УПСФ –	Українська партія соціалістів-федералістів
УСДРП –	Українська соціал-демократична робітничка партія
хут. –	хутір
ЧЗГ –	Черниговская земская газета
Черниговский Ц.-О. вестник –	Черниговский Церковно-общественный вестник

ВСТУП

Актуальність дослідження органів місцевого самоврядування та виконавчої влади періоду Тимчасового уряду зумовлена комплексом чинників. По-перше, революційні події 1917 р. продовжують залишатися у сфері наукових інтересів вітчизняних і зарубіжних дослідників. На тлі інформаційного розмаїття висловлюються різні судження про цю добу, помітно еволюціонували і погляди дослідників. По-друге, зростає значення регіонального підходу як напрямку історичного дослідження. Реконструкція історичного минулого окремих регіонів і міст (так звана мікроісторія) дає можливість повніше уявити особливості загальноукраїнського історичного розвитку. По-третє, історія реорганізації органів місцевого самоврядування та виконавчої влади за часів Тимчасового уряду на матеріалах Чернігівської губернії не була предметом комплексного дослідження. Аналіз цього складного та суперечливого процесу на рівні окремої губернії дозволить не лише закрити певну історіографічну лакуну в регіональній історії, але й сприятиме уникненню схематизації історичного процесу вказаного періоду, попередженню узагальнень та механічного перенесення певних тенденцій на весь імперський простір.

Також варто зауважити, що вказана проблема є актуальною і для сучасного українського суспільства, в якому нагальною лишається проблема реформування місцевого самоврядування, що зумовлює необхідність дослідження історичного досвіду у цій царині.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у відповідності з планами науково-дослідної роботи кафедри історії країн Центрально-Східної Європи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, а також у рамках науково-дослідної теми кафедри всесвітньої історії “Проблеми історії

Російської імперії соціальний та особистісний вимір” (номер державної реєстрації 0111U003143).

Мета дисертаційної роботи – з’ясувати на матеріалах Чернігівської губернії характер процесу формування, функціонування системи органів самоврядування та виконавчої влади в період Тимчасового уряду. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- на основі історіографічного аналізу розглянути рівень, ступінь і перспективи вивчення проблеми;
- виявити, сформулювати, проаналізувати інформаційний потенціал джерельної бази;
- визначити методологічні засади та методи дослідження проблеми;
- охарактеризувати органи місцевого самоврядування та управління напередодні Лютневої революції;
- виокремити стратегію Тимчасового уряду у сфері реформування місцевого управління та проаналізувати його нормативно-правову діяльність;
- схарактеризувати структуру та мережу громадських виконавчих комітетів (далі – виконкоми) Чернігівської губернії, визначити основні принципи їх функціонування, задачі, особливості взаємовідносин та взаємодії з центральними органами влади;
- проаналізувати правовий статус та еволюцію інституту комісарів Тимчасового уряду, виявити особливості їх формування на теренах Чернігівської губернії;
- розкрити роль муніципальної та земської виборчих кампаній у Чернігівській губернії та визначити їх вплив на функціонування органів місцевого самоврядування губернії;
- встановити причини та основні ознаки кризи політики Тимчасового уряду у сфері місцевого управління.

Об’єкт дослідження – система управління та самоврядування у Російській імперії періоду Тимчасового уряду.

Предмет дослідження – діяльність Тимчасового уряду з реорганізації місцевого управління та самоврядування; утворення, структура, функції виконкомів та комісарів Тимчасового уряду, взаємодія урядових та самоврядних структур на території Чернігівської губернії.

Хронологічні рамки дослідження визначені часом існування Тимчасового уряду і охоплюють події з лютого по жовтень 1917 р.

Територіальні межі дослідження визначаються територією Чернігівської губернії станом на 1917 р., яка за своїми соціально-економічними характеристиками та особливостями політичних процесів того часу є досить близькою до інших губерній Лівобережної України.

Наукова новизна дисертації визначається постановкою проблеми, яка досі не була об'єктом спеціального дослідження. На підставі широкого кола джерел, частина яких уперше запроваджується до наукового обігу, здійснено спробу комплексного аналізу регіональних особливостей функціонування системи місцевого управління та самоврядування в лютому – жовтні 1917 р. Зокрема:

- визначена недостатня вивченість проблеми, конкретизовані та розвинуті наявні наукові підходи та напрями;
- до наукового використання вперше введена значна кількість джерел;
- подальшого розвитку дістало дослідження системи місцевої виконавчої влади та самоврядування напередодні Лютневої революції;
- досліджена діяльність Тимчасового уряду по реформуванню державної системи виконавчої влади та нормативно-правова база будівництва місцевого самоврядування та органів охорони громадського порядку;
- вперше, на матеріалах Чернігівської губернії, проаналізовано процес формування нових органів місцевого управління підконтрольних Тимчасовому уряду; встановлена їх ієрархія, правове становище та соціальний склад; визначені основні принципи їх функціонування, взаємодія з центральними органами влади;

- розширені та уточнені результати муніципальної та земської виборчих кампаній літа – осені 1917 р.;
- простежена еволюція організаційно-правової структури інституту комісарів Тимчасового уряду восени 1917 р.;
- визначені суб'єктивні та об'єктивні фактори, що спричинили кризу адміністративного апарату Тимчасового уряду.

Практичне значення роботи полягає в тому, що фактичний матеріал, висновки та узагальнення можуть бути залучені до наукових досліджень революційних подій 1917 р., а також використані при розробці загальних та краєзнавчих курсів та студій з історії України, історії держави та права України, при написанні студентських та дисертаційних робіт, при формуванні музейних експозицій.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертації обговорювалися на кафедрі історії Центрально-Східної Європи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, на IV Сумській обласній науково історико-краєзнавчій конференції (м. Суми, 2001 р.); II науковій конференції “Чернігівщина і чернігівці в Українській революції 1917 – 1921 років” (м. Чернігів, 2011 р.); Всеукраїнській науковій конференції “Шості Богданівські читання” (м. Черкаси, 2010 р.); Всеукраїнських науково-практичних конференціях: “Формування правової держави в Україні: реалії та перспективи” (м. Тернопіль, 2008 р., 2009 р.), “Держава і право в умовах глобалізації: реалії та перспективи” (м. Сімферополь, 2010 р.), “Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи” (м. Суми, 2011 р.); Міжнародних наукових конференціях: присвяченої 200-річчю Чернігівської губернії та 70-річчю утворення Чернігівської області (м. Чернігів, 2002 р.), “Історія та культура Лівобережної України” (м. Ніжин, 2001 р., 2004 р.), “Знаки питання в історії України” (м. Ніжин, 2002 р.). “Каразінські читання” (м. Харків, 2010 р.), “Шості юридичні читання. Правова культура, правова свідомість і право” (м. Київ, 2010 р.), “Дні науки історичного факультету

КНУ ім. Т.Г. Шевченка”, присвяченої 20-річчю Незалежності України (м. Київ, 2011 р.); Міжнародних науково-практичних конференціях: “Розвиток “державності і права в Україні: реалії та перспективи” (м. Сімферополь, 2009 р.), “Імперативи розвитку України в умовах глобалізації” (м. Чернігів, 2009 р.), “Україна європейська: сучасні тенденції і перспективи” (м. Чернігів, 2010 р.).

Матеріали дисертації були використані при проведенні лекцій з курсу історії України та історії держави та права України в Чернігівському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти та Чернігівському державному інституті економіки та управління.

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження знайшли відображення у 20 статтях, 6 з яких опубліковані у спеціалізованих фахових виданнях.

Структура дисертації зумовлена метою, завданнями та проблемно-хронологічним принципом дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, які включають дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (685 найменувань), двадцяти додатків. Загальний обсяг дисертації становить 314 сторінки, з них основна частина - 179 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Революційним подіям 1917 р. присвячена велика кількість історичних досліджень, які охоплюють різноманітні сфери соціально-економічного та політичного життя суспільства. Але в історіографічному просторі існує безліч малодосліджених або й зовсім не розроблених проблем, серед яких значне місце посідає регіональна історія. Ще завдяки зусиллям М. Грушевського у 1920-ті рр. почала втілюватись у життя концепція “історичного районознавства”, витоки якої він вбачав в історико-географічному підході до вивчення історії у роботах М. Костомарова та В. Антоновича. Але в радянській історіографії регіональна історія неминуче ставала другорядним додатком всеросійської “тобто – столичної” історії, утиснутої в спрощені марксистсько-ленінські шаблони. Ситуація кардинально змінилася після краху радянської системи. Регіональна історія стала одним із найперспективніших методів вивчення вітчизняної історії. Однак історія становлення органів місцевого самоврядування та виконавчої влади Тимчасового уряду на матеріалах Чернігівської губернії до цього часу ще не була предметом спеціального наукового дослідження ні у вітчизняній, ні в зарубіжній історіографії. Але є досить чисельна наукова література – праці узагальнюючого характеру, в яких автори торкалися окремих аспектів досліджуваної проблематики.

У контексті розвитку історіографічного поля проблеми варто виділити декілька періодів, поклавши в основу аналізу проблемно-хронологічний принцип. Відповідно до обраного нами принципу класифікації, в окремі групи зведено праці узагальнюючого характеру, що дають цілісне уявлення

про досліджуваний період історії: спеціальні дослідження, присвячені стану вивченості окремих ланок й елементів системи влади та управління та участі в них конкретних соціальних і політичних сил; історіографічні праці загального характеру; роботи конкретно-історичного плану про систему влади та управління. Зважаючи на окреслені блоки історичної літератури, проаналізуємо її більш детально.

Перший період охоплює 1917 – кінець 1920-х рр. – початок у вивченні історії органів місцевого самоврядування, виконкомів та інституту комісарів Тимчасового уряду, який заклали праці безпосередніх учасників подій 1917 р. К. Брешко-Брешковської, Д. Дорошенка, В. Набокова, П. Мілюкова та ін. [441; 492; 573; 559; 667]. Так, у поглядах В. Набокова та П. Мілюкова відображається точка зору проурядових кіл, котрі вважали помилкою наказ про усунення губернаторів і ліквідацію поліції, що призвело до зникнення влади на місцях і виникнення “самочинних організацій” (виконкомів). Зокрема, П. Мілюков вважав, що існування подібних органів дискредитувало владні повноваження урядових комісарів, перетворивши їх на “середню ланку” між центральною владою та виконкомами [560, с.479 – 480; 573, с.27 – 28].

Поряд з цим, відбувається становлення радянської історіографії, в основу якої було покладено марксистсько-ленінську методологію. У 1920-ті р. радянська історіографія здійснила перший крок до вивчення феномену інституту волосних виконкомів, у той час як інститут комісарів Тимчасового уряду не став предметом спеціального вивчення. В багатьох роботах, присвячених різним проблемам історії 1917 р. зустрічаються лише згадування про комісарів Тимчасового уряду. Радянські історики, відтворюючи політичну та соціальну історію окремого регіону або міста від лютого до жовтня 1917 р., давали досить загальну оцінку революційним буржуазним інститутам (виконкомам та комісарам). При цьому, більшість дослідників вважала, що буржуазний (або буржуазно-поміщицький) склад виконкомів заважав та затримував розвиток пролетарської революції. На

їхню думку, з початку існування й до ліквідації виконкоми проводили контрреволюційну та угодницьку політику підтримки Тимчасового уряду [544, с.9; 539; 474, с.9].

А. Шестаков висунув тезу про їх проурядовий характер та обґрунтував висновок тим, що з юридичної точки зору вони підпорядковувались губернським та повітовим комісарам Тимчасового уряду [675, с.105 – 106, 151]. Але існувала й інша точка зору, яку обґрунтували С. Дубровський та І. Верменічев. Вони прийшли до висновку, що волосні виконкоми являли собою селянську владу і входили до системи місцевих державних органів формально, тому що на практиці проводили незалежну від Тимчасового уряду політику [494; 450].

В цей час формується також декілька точок зору щодо соціального складу волосних виконкомів. Одна частина дослідників вважала, що вони опинилися у руках сільської буржуазії (А. Шестаков), друга – заможних верств села (С. Фомічев, А. Арсентьев, Є. Луцкий та ін.) [474, с.6 – 7]. Інші дослідники підтримували точку зору, згідно якої, виконкоми склалися з трудового селянства і були органами селянської влади (І. Верменічев, М. Кордонська, М. Федоровська та ін.) [474, с.9 – 13].

По-різному в історіографії 1920-х рр. оцінювалась і діяльність волосних комітетів. Окремі дослідники вважали їх органами самоврядування, створеними на демократичних засадах (М. Кордонська), дехто вбачав в них революційно-демократичні органи та масові селянські організації (Є. Лук'янов, В. Кострикін, В. Губарева та ін.) [474, с.10 – 11; 487, с.7].

Незважаючи на те, що радянська історіографія 1920-х рр. основну увагу приділяла аналізу форм та методів класової боротьби, дослідники намагались глибше дослідити інститут волосних виконкомів та визначити його місце у системі місцевого управління. Але навряд чи можна стверджувати, що історична наука цього періоду дійшла якоїсь спільної думки щодо складу та статусу виконкомів. В багатьох дослідженнях вже

простежується тенденція до визначення комісарів Тимчасового уряду та виконкомів як “контрреволюційних” та “антинародних”.

Становлення регіональної історіографії відбулося у радянський період і протікало паралельно з аналогічним процесом у центрі. Але результати досліджень виявилися більш скромними. Так, у 1920-ті рр. була опублікована краєзнавча робота В. Щербакова, в якій є стислі відомості про створення Чернігівського виконкому. Він зробив висновок, що “протягом всього часу існування комітетів між ними та комісарами Тимчасового уряду – з одного боку та земським самоврядуванням – з іншого ведеться безперервна боротьба за підпорядкування й керівництво” [672, с.44]. Однак В. Щербаков не висвітлив проблему соціального та правового статусу комітету, не здійснив спробу відтворити безпосередню діяльність комітету в період його існування. Це пояснюється преш за все односторонністю та, відповідно, обмеженістю самої джерельної бази.

Другий період – 1930-ті – кінець 1980-х рр. характеризується затвердженням диктату держави по відношенню до науки. За кон’юнктурними міркуваннями питання про владу, самоврядування, діяльність громадських організацій фактично не досліджувались. У стислому курсі історії ВКП(б) навіть не було згадки про існування виконкомів [508, с.174 – 215]. Відомості про комісарів Тимчасового уряду з’являються у нових дослідженнях з історії 1917 р. у зв’язку з викладенням інших подій. Ідеологічні умови виключали можливість дослідження виконкомів та інституту комісарів. Насаджувалася думка, що всі громадські організації, в тому числі й виконкоми, які не мали пролетарської або бідняцько-селянської основи, мали контрреволюційну сутність та гальмували революційний рух. Ця теза була обґрунтована у роботі В. Ундревича та М. Каревої і здійснила великий вплив на подальшу оцінку волосних виконкомів [661, с.4 – 5].

Таким чином, діяльність, внутрішня еволюція та політична доля виконкомів та інституту комісарів Тимчасового уряду в цей час не стала предметом спеціального вивчення, а їхня оцінка знаходилася в жорсткій

залежності від офіційної доктрини. Факти, які не відповідали офіційній концепції революції, спотворювалися у “правильний” бік або взагалі ігнорувалися.

Стосовно органів місцевого самоврядування, треба зазначити, що радянська історіографія взагалі ігнорувала їх вивчення. Певною мірою фатальним для дослідження земств виявилось ленінське положення про те, що земські установи були ніби “п’ятим колесом у возі російського самодержавного управління” [463]. У зв’язку із цим тривалий час не було робіт, у яких би предметно розглядалися проблеми земського самоврядування.

Зазначені проблеми також не були актуалізовані і в регіональній історіографії, зокрема, на матеріалах Чернігівської губернії. Боротьба більшовиків проти ідейних супротивників в революції як центральна тема досліджень варіювалася при розгляді усіх подій як в центрі, так і на місцях.

З другої половини 1950-х рр. в рамках офіційної концепції історії революції відбувається становлення проблематики розбудови та функціонування органів місцевого самоврядування і виконавчої влади. В цей час, в умовах лібералізації радянського режиму, відбулася часткова відмова від найбільш примітивних та упереджених інтерпретацій волосних виконкомів. Хоча загальна оцінка виконкомів мало в чому змінилась з 1930-х рр. Традиційно вони відносились до контрреволюційних органів, які стали основною опорою Тимчасового уряду та гальмували розвиток революційного руху. Дослідники намагались провести лінію між діяльністю рад та виконкомами, прагнули розкрити класову обмеженість комітетів та низку популярність серед населення. Питання про участь у діяльності виконкомів селян, робітників, солдат повністю знімалося або стверджувалося, що їхня роль була незначною [422, с.19 – 20, 83 – 85; 495, с.114 – 120, 223 – 224; 539, с.14; 562, с.702 – 747, 817 – 832; 608, с.245 – 261; 635, с.218; 652, с.72 – 84]. Так, Б. Морозов стверджував, що “органи селянського управління у волості та селянському суспільстві при

Тимчасовому уряді залишались такі ж самі, як і при самодержавному устрої” [570, с.46]. Дехто з вчених навіть проводив аналогії із губернськими та повітовими комітетами (В. Соловійова, С. Артем’єв). Наприклад, С. Артем’єв, аналізуючи губернські та повітові органи “буржуазно-поміщицької влади”, відмічав, що такі ж самі комітети організовувались у волостях [424]. А дослідник П. Першин стверджував, що вони мали куркульський склад [592, с.331].

В той же час треба відмітити, що наприкінці 1950-х рр. робляться спроби визначити роль та місце волосних виконкомів у системі місцевої влади. По-перше, була озвучена оцінка політики партії більшовиків у 1917 р. щодо виконкомів. Діяльність представників керівної партії на цьому поприщі вважалась помилковою та піддавалась критиці. Входження більшовиків до цих органів виправдувалося лише якщо вони по своїй суті були революційно-демократичними організаціями [423, с.261 – 262]. По-друге, деякі дослідники здійснили спробу по-новому осмислити соціальну сутність виконкомів. Зокрема, В. Губарева, вивчаючи матеріали Петроградської губернії, прийшла до висновку, що волосні виконкоми були найбільш поширеною на селі формою організації революційного селянства [487, с.7]. Е. Попова наголошувала, що масове створення виконкомів навесні 1917 р. свідчило про зростання політичної свідомості селян, які розвинули досвід першої революції, а різноманітність форм низових організацій є показником революційної творчості народних мас, в основі якої лежав демократичний принцип встановлення народної влади [606].

В узагальнюючих працях П. Соболева та А. Утьонкова показано, що склад виконкомів був перемінною величиною: спочатку перевагу у комітетах мала заможна селянська верхівка, потім відбулася радикалізація настроїв, внаслідок якої склад виконкомів став бідняцько-середняцьким. Але радикалізацію виконкомів вони традиційно пояснювали заслугою більшовицьких організацій [639, с.105 – 106; 661, с.5]. О. Моїсеєва, А. Андрєєв та Е. Бурджалов оцінювали виконкоми як органи революційної

влади, котрі діяли у інтересах селянства [568, с.39; 423, с.122; 446]. І. Мінц, П. Медведєв, П. Решодько та інші теж намагалися розглядати соціальний склад волосних комітетів у розвитку [562, с.865; 474, с.12 – 13].

У 1960-х рр. у роботах П. Волобуєва, І. Мінца та ін. наводяться окремі приклади діяльності комісарів Тимчасового уряду на місцях, зачіпається питання формування міських дум та земств за постановами 1917 р. [458; 562]. Однак, як і раніше, інститут комісарів та органи місцевого самоврядування не стали об'єктом спеціального дослідження. Реформа Тимчасового уряду в галузі місцевого управління та самоврядування у цілому характеризується як захід, що позбавив земства і міські думи останніх залишків самостійності [549, с.186]. Дослідники приділяли значну увагу муніципальній кампанії 1917 р., при цьому при її вивченні робився акцент на тактику партії більшовиків та діяльність фракцій більшовиків в органах міського громадського управління.

У 1970 – 1980-ті рр. Г. Герасименко, Н. Кравчук, В. Кострикін та інші продовжили вивчення соціального складу волосних комітетів у розвитку. Дослідники наголошували, що виконкоми уособлювали народну владу, і тому вони не можуть вважатись органами влади Тимчасового уряду [474, с.78 – 82; 535, с.27 – 34, 130 – 143, 266 – 279; 536, с.99 – 122]. А. Сєдов та О. Малявський підтримали та розвинули думку, що волосні виконкоми пройшли певну еволюцію від всестанових органів до бідняцко-середняцьких осередків. На їхню думку, ця соціальна структура остаточно склалась у масштабах всієї країни до червня 1917 р., у зв'язку з чим основними питаннями, які вони намагались вирішувати, були земельне та продовольче. Ці проблеми вони вирішували разом із земельними та продовольчими комітетами, які часто і працювали під їхньою егідою [661, с.6].

Своєрідним підсумком дослідження виконкомів цього періоду можна вважати праці А. Андрєєва, В. Старцева та Е. Бурджалова. Зокрема, А. Андрєєв прийшов до висновку, що “виконавчі комітети громадських організацій навряд чи правомірно прирівнювати до функцій рад, а

більшовики та члени рад входили до них тільки для розвінчування політики буржуазного Тимчасового уряду” [422, с.178]. В.Старцев та Е.Бурджалов у свою чергу, доводили, що виконкоми представляли собою коаліцію різних соціальних сил і тому мали високий авторитет, завдяки якому вже у березні-квітні 1917 р. їм вдалося поставити під контроль комісарів Тимчасового уряду та заручитись підтримкою рад, котрі на той час не намагались боротися за владу і були захисниками соціально-економічних інтересів пролетаріату та селянства [445, с.163 – 188, 446; 643, с.193 – 207].

Слід відмітити, що В. Старцев у своїх роботах намагався не тільки дослідити особливості взаємовідносин Тимчасового уряду та Петроградської ради, але й проаналізувати проблеми формування Тимчасового уряду та його діяльність в області регіонального управління [643; 644; 645]. Він дійшов висновку про відсутність двовладдя у перші тижні революції та здійснив аналіз діяльності виконкомів та їхніх взаємовідносин із комісарами Тимчасового уряду. Проте досить об’єктивні висновки В. Старцева не отримали подальшої розробки в науці. Навіть “перебудова” не призвела до суттєвих змін в оцінці регіональних органів державної влади та громадсько-політичних організацій періоду Лютневої революції в Росії.

Так, збірник наукових статей “Исторический опыт Великого Октября”, який був присвячений 90-літтю з дня народження І. Мінца, не став чимось новим в історіографії. В рамках цього збірника вийшла стаття М. Єрошкіна, яка була присвячена проблемам історії органів державної влади. В ній вчений піддав критиці висновки В. Старцева про відсутність двовладдя в березні – квітні 1917 р. На його думку, “Тимчасовий уряд та його органи влади робили все можливе, щоб зберегти старий державний апарат і відновити його під іншою назвою” [498, с.99 – 115]. Усіх своїх опонентів він звинуватив у вузькій джерельній базі. Інститут комісарів Тимчасового уряду не набув у статті подальшого вивчення, що свідчить про його недостатню вивченість. Хоча, слід відзначити, що в цей період вже з’явилися перші публікації радянських істориків, безпосередньо присвячені історії інституту комісарів

Тимчасового уряду. Зокрема, П. Рощевський започаткував вивчення інституту комісарів на матеріалах Сибірського регіону [621; 622]. У ході дослідження історії виникнення інституту комісарів Тимчасового уряду Тобольської губернії він прийшов до висновку, що деякі з них мали соціалістичну партійну приналежність. У свою чергу, Є. Баранов, здійснивши аналіз класового, партійного та професійного складу 42 губернських комісарів Тимчасового уряду стверджував, що влада на місцях опинилася в руках представників буржуазії [427; 428]. Т. Баженова звернула увагу на те, що у комісарів Тимчасового уряду був відсутній офіційний статус, внаслідок чого “створення цього інституту йшло повз уряду” [425] і вже на момент першої урядової кризи цей інститут влади опинився у нестійкому стані. Причину такого становища комісарів дослідниця пояснювала тим, що в цей період усе більший вплив здобували громадські виконкоми та ради.

В цей період, з’являються праці відомих українських вчених С. Королівського, М. Рубача, М. Супруненко, а також монографія Ю. Терещенка, яка стала першою розвідкою, присвяченою виключно сюжету міського політичного життя – виборам до міських дум улітку 1917 р. [534; 598; 599; 650]. Проте дослідників, що вивчали органи міського самоврядування та муніципальні вибори 1917 р., традиційно цікавив лише один аспект – тактика партії більшовиків в цій кампанії та інколи – діяльність фракції більшовиків у цих органах.

Однак органи місцевого та земського самоврядування, як самостійні проблеми досліджень, рідко виступали предметом спеціального вивчення [429; 634] і тому залишалися мало дослідженими. Більшість вчених намагалася довести “контрреволюційний характер” діяльності дум та земств, їхню неповноцінність у порівнянні з радами.

Виходячи з проблем дисертаційного дослідження, слід зазначити, що в цей період залишалися актуальними також питання регіональної історії. Проте, в умовах посилення централізації державного управління регіональна історія ставала другорядним додатком всеросійської. Регіональні

особливості формування та діяльності органів місцевого самоврядування та виконавчої влади Тимчасового уряду тривалий час залишалися маловивченими і не актуалізувались. Історико-краєзнавчі студії з проблем революції на Чернігівщині Т. Бондаря, П. Гарчева, А. Левенка, Є. Маленка, З. Табакова, В. Черноуса, В. Шевченка, В. Щербакова, та дисертація В. Федоренка [440; 470; 548; 554; 649; 660; 671; 673; 674] були приречені селекціонувати історичні теми під тиском державної ідеології та ілюструвати стрімке поширення влади рад. М. Бойко здійснив історіографічний огляд цієї літератури, який свідчить, що інститут виконкомів, комісари Тимчасового уряду, органи місцевого самоврядування, регіональні особливості їх формування залишалися маловивченими [438]. Наприклад, в “Истории городов и сел Украинской ССР. Черниговская область” [509] та статті М. Бойка про революцію 1917 р. на Чернігівщині, що вміщена в енциклопедичному виданні 1987 р. [439], революційні події на Чернігівщині традиційно розглядалися як частина загальноросійської революції, а альтернативним місцевим радам органам влади приділено недостатньо уваги.

Таким чином, можемо констатувати, що на цьому етапі органи місцевої влади та управління Тимчасового уряду на матеріалах Чернігівської губернії залишалися вивченими недостатньо.

Отже, для другого етапу становлення радянської історіографії характерні такі особливості: по-перше, в наукових дослідженнях відбувається постановка проблематики розбудови та функціонування місцевих органів влади та самоврядування; по-друге, місцеві органи самоврядування та виконавчої влади продовжували розглядатися як виразники буржуазно-поміщицьких інтересів, по-третє, розпочалося дослідження проблеми класової сутності виконкомів та комісарів; по-четверте, розпочалося вивчення регіональної специфіки та впливу соціально-економічного розвитку регіонів на політичні процеси; і по-п’яте, наприкінці 1980-х рр. почала розроблятися проблема взаємовідносин влади та суспільства на різних етапах російської історії. В результаті досліджень було

відзначено важливість даних інститутів влади в революційних подіях 1917 р., прогресивність їхньої діяльності, коаліційний склад губернських та повітових виконкомів.

Слід також відмітити, що для цього періоду були характерні й негативні тенденції, а саме: для багатьох дослідників губернські та повітові виконкоми, інститут комісарів та органи самоврядування залишались буржуазно-поміщицькими органами, провідниками політики Тимчасового уряду. Визнання коаліційного складу виконкомів розумілось як регресивний фактор, який гальмував розвиток революції. Участь більшовиків у діяльності цих органів продовжувала оцінюватись як помилка. Варіантність розвитку ситуації в країні не вкладалася у рамки партійної історії, яка базувалася на неосталінській концепції. Органи місцевого самоврядування та виконавчої влади Тимчасового уряду розглядалися через призму подій жовтня 1917 р. та не вивчалися на рівні регіональної історіографії, зокрема, Чернігівщині.

Третій період – 1990-ті рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст. характеризується самостійним розвитком російської та української історичних шкіл, переглядом марксистської парадигми революції, розширенням спектру історичних досліджень з проблем діяльності Тимчасового уряду та альтернативних органів влади того часу. Атмосфера вільного творчого пошуку, конструктивізм наукових дискусій стали запорукою значного прориву в дослідженні багатьох аспектів української історії. Зокрема, нові концептуальні підходи до революційних подій 1917 – 1920 рр. були сформульовані в дослідженнях В. Верстюка, С. Кульчицького, І. Кураса, В. Литвина, О. Мироненко, Ю. Римаренко, В. Солдатенко та ін. [452; 513; 541; 542; 551; 564; 579; 602; 640; 641]. Революційний період вивчається під кутом зору національно-визвольної революції і визначається добою Української революції (рідше національно-визвольних змагань). Парадигма Української революції трактується як процес модерного українського державотворення. В об'єкті історичного пізнання утвердилася нова концепція – державотворча роль Центральної Ради у відновленні

національної державності. Зазначимо, що утвердженню цієї концепції активно сприяли праці істориків української діаспори, насамперед, Т. Гунчака, Д. Дорошенка, І. Нагаєвського, Н. Полонської-Василенко та О. Субтельного [488; 491; 574; 605; 647].

Отже, на сучасному етапі, основними науковими пріоритетами українських вчених є політика української влади – Центральної Ради та її урядів щодо органів місцевого самоврядування та виконавчої влади (О. Бенько, П. Гай-Нижник, О. Копиленко, О. Мироненко, Р. Симоненко та ін. [466; 532; 565; 636]), проблематика соціальної революції, зокрема, історія селянства (О. Реєнт та ін. [512; 617]), роль та місце в процесі національного відродження періоду революції 1917 р. місцевого населення, українських політичних сил та військових організацій (В. Бойко, Т. Вінцковський, О. Господаренко, Л. Добрунова, Г. Савченко та ін. [434; 455; 485; 490; 625]), проблема взаємовідносин держави та суспільства, а також суспільно-політичні альтернативи розвитку революції (В. Верстюк, О. Любовець, В. Солдатенко та ін. [601; 642]). У полі наукового інтересу сучасних істориків також окремі проблеми історії провінційних міст. Так, Г. Басара вивчає політичне та соціокультурне життя українських провінційних міст у березні 1917 – квітні 1918 рр. [430]. Досліджуються правоохоронні органи Центральної Ради (О. Мироненко, О. Бенько [566]).

Попри те, що останнім часом з'являються ґрунтовні роботи, присвячені добі революції, коло невивчених проблем залишається значним. Поза увагою українських істориків залишаються органи влади та управління Тимчасового уряду, зокрема, інститут комісарів Тимчасового уряду, а інститут виконкомів та органи місцевого самоврядування потребують комплексного дослідження. Так, у сучасній історіографії лише започатковано вивчення низових селянських організацій. Зокрема, В. Лозовий на матеріалах Наддніпрянської України досліджує організаційно-правові засади формування сільських органів влади (інститут виконкомів) після Лютневої революції 1917 р. та ставлення до них селянських мас, а В. Калініченко –

систему селянського громадського управління (сільські громади) [519; 552]. Є. Юрійчук присвятив монографію вивченню історико-правового аспекту становлення Радянської влади в Україні [676]. Заслуговують на увагу результати пошуку О. Мироненка у царині дослідження органів влади та управління. Зокрема, він запропонував наступну класифікацію органів влади, що діяли за добу Центральної Ради: 1) місцеві державні органи колишньої Російської імперії; 2) місцеві громадські органи колишньої Російської імперії, що мали державні функції; 3) місцеві державні органи, створені Тимчасовим урядом після повалення самодержавства; 4) місцеві громадські органи, що мали державні функції, створені Тимчасовим урядом; 5) місцеві державні органи, створені Центральною Радою; 6) місцеві громадські органи, створені Центральною Радою; 7) місцеві громадські органи, що виникали стихійно як прояв революційної творчості мас; 8) місцеві державні органи, створені більшовиками; 9) місцеві громадські органи, створені більшовиками; 10) місцеві державні і громадські органи Галичини, Холмщини, Буковини і Закарпаття [563, с.321]. Дискусійною є думка вченого, що влада центральних міністерств Тимчасового уряду поширювалася на всі українські губернії “формально” [563, с.320].

З даної тематики слід також згадати дослідження з історії української державності В. Кульчицького, М. Настюка та Б. Тищика [543]. Учені зазначають, що у 1917 р. існувало три різні системи управління, між якими відбувалася вперта боротьба: Тимчасовий уряд з формально верховною владою, Ради на чолі з більшовиками, меншовиками, есерами та Центральна Рада з її місцевими органами.

Новітня українська історіографія з проблем становлення та функціонування органів місцевого самоврядування представлена, насамперед, дослідженнями з земської проблематики О. Бакуменко, І. Верховцева, О. Завальнюка та І. Миколаєнко [426; 454; 503; 558]. У працях вказаних вчених аналізуються політичні та організаційно-правові засади діяльності земств, різні аспекти їхньої господарської, культурно-

просвітницької діяльності тощо з моменту їх створення і до 1917 р. На регіональному рівні започатковано вивчення встановлення більшовицької влади, діяльність земських установ та громадських виконкомів на території Полтавської губернії [527; 528].

Відкриття раніше недоступних архівів сприяло залученню до наукового обігу великої кількості джерел. Вони дозволили по-новому оцінити події 1917 – 1920 рр. і, зокрема, історико-правові аспекти створення й діяльності органів місцевого самоврядування та виконавчої влади Тимчасового уряду. Проте у спеціальних дослідженнях не приділяється значної уваги практичній діяльності Тимчасового уряду у формуванні державного устрою, органів влади й управління, вироблення правових засад держави. До цієї групи можна віднести підручники та посібники для вищих навчальних закладів з історії держави і права України [504; 505]. Треба зазначити, що всі ці компоненти діяльності Тимчасового уряду не стали об'єктом дослідження і на матеріалах Чернігівської губернії. Відповідно, саме розвиток регіональної історіографії ми вважаємо за доцільне проаналізувати більш детально, окресливши основні здобутки 1990-х – 2000-х рр.

З 1990-х рр. на регіональному рівні поступово розширюється коло досліджуваних проблем. В цей час виходить друком енциклопедичний довідник “Чернігівщина” [665], котрий привертає увагу за обсягом висвітлених проблем. Довідник містить понад 3700 статей, складених на основі архівних джерел, в яких йдеться як про найважливіші історичні події, так і про установи, організації, товариства, гуртки тощо. Наприклад, приділена увага земствам та думах. Але, на жаль, довіднику властиві ідеологічні схеми радянських часів.

Згодом ніжинськими дослідниками О. Ростовською та С. Родіним була підготовлена розвідка про культурно-національне життя Ніжина у 1917 р., в якій між іншим наводяться данні про заснування Ніжинського виконкому,

при цьому змінюються акценти із суто негативних на більш об'єктивні [620, с.3 – 4].

В місцевій пресі друкуються спомини Д. Дорошенка про Чернігівський період його життя [664]. З'являється низка досліджень, що вивчають життєвий шлях відомих громадських діячів Чернігівщини: О.О. Бакуринського, А.В. Верзілова, О.О. Свечіна, І.Л. Шрага та М.І. Шрага [362; 545, 546; 612; 613]. Здійснюються спроби більш адекватно оцінити їхню діяльність з позицій значимості їх внеску для суспільства загалом, а не для окремих класів чи груп.

На новий рівень вийшли дослідження місцевих органів влади періоду революції 1917 р. Зокрема, у дисертації В. Бойка були побіжно підняті питання виборів до міських дум Чернігівської губернії [434]. О. Оніщенко дослідила вивчення окремих аспектів історії створення та функціонування Чернігівського губвиконкому [588]. Поза увагою дослідниці залишилися проблеми соціально-політичного складу та внутрішньої структури губвиконкому. Проблеми взаємодії з місцевими органами та державними інститутами розглядаються в розвідці лише побіжно, в тій мірі, в якій це потрібно було для вирішення основного завдання відповідної роботи. У історико-краєзнавчому нарисі “1917 рік на Чернігівщині” [436] особливу увагу приділено реформуванню політичної системи в умовах революції, реакції органів влади та місцевого самоврядування на революційні події, розвиткові українського руху в регіоні. Однак, історико-правові аспекти створення органів місцевого самоврядування та виконавчої влади Тимчасового уряду не знайшли в нарисі вичерпного аналізу. А. Нітченко здійснила історіографічний огляд літератури, присвяченої вивченню громадських виконавчих комітетів, який свідчить, що інститут виконкомів та регіональні особливості їх функціонування, зокрема на Чернігівщині, залишаються маловивченими [582].

Таким чином, загалом науковий доробок українських істориків 1990-х – 2000-х рр. правомірно розглядати як праці перехідного періоду, в яких

синтезуються нові підходи щодо розуміння революційних подій 1917 – 1920 рр. Незважаючи на певні успіхи історико-краєзнавчої історіографії у вивченні питань, які досліджуються в дисертаційній роботі, цілий ряд проблем майже невисвітлені. Отже, можна зробити висновок, що на сьогодні на рівні регіональної історіографії ще відсутні дослідження, в яких би історія органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади Тимчасового уряду висвітлювалась та узагальнювалась не фрагментарно, а комплексно, що актуалізує потребу такого дослідження.

У пострадянській російській історичній науці нові підходи до вивчення органів місцевого самоврядування та виконавчої влади Тимчасового уряду були започатковані і розвинуті Г. Герасименком. Він відмовився від погляду на виконкоми як на “буржуазні органи влади”, вважаючи їхню появу “народженням демократії” [478, с.299; 476, с.104 – 114] та прийшов до висновку, що після повалення самодержавного устрою реальною владою на містах стали не земські установи, на які Тимчасовий уряд покладав надії, а виконкоми, котрі були здатні адекватно виражати інтереси та наміри представників дрібної буржуазії. Завдяки широкій народній підтримці, діючи більш радикально, вони без зусиль відтіснили земства від важелів управління [471, с.70, 152, 161 – 162]. Крім того, дослідник звернув увагу на різнотипність та різноплановість виконкомів. Йому вдалося провести паралель між соціальним складом комітетів та ступенем їхнього радикалізму, що знайшло прояв у конфліктах з Тимчасовим урядом та земствами [471, с.81 – 82].

У наступних дослідженнях, Г. Герасименко розвивав тезу про виконкоми як демократичні органи, які були уособленням “єдності мас, політичною формою народного фронту, розгорненого проти монархічної системи правління” [475; 478, с. 57 – 72, 145 – 152, 165 – 166, 298 – 299]. Також Г. Герасименко звернувся до проблеми взаємовідносин виконкомів з Тимчасовим урядом. Він показав, що виконкоми сформувались як коаліційні демократичні організації, що стояли на центристських позиціях, в яких мали

вплив середні прошарки суспільства [473 с.27,48]. Тимчасовий уряд своїм небажанням підтримати їх зруйнував можливість демократичної еволюції країни [473, с.31 – 49]. Аналізуючи діяльність виконкомів, дослідник дійшов висновку, що на неї могли здійснювати вплив декілька факторів: соціальний склад, настрої мас, взаємовідносини з іншими організаціями, спади та піднесення революції [477, с.145 – 159].

Праці Г. Герасименка поклали початок новій дискусії в історичній науці. На суперечливі судження у його роботах про стан місцевої влади звернула увагу І. Федотова. Вона відмітила, що в роботі “Народ и власть” спочатку Г. Герасименко стверджує, що навесні “в більшості міст саме комітети являлись носіями влади, а комісари, вибрані ними, знаходились в залежному становищі”, ради на владу не претендували. Але далі автор суперечить сам собі, стверджуючи, що вже у квітні розпочалося “розмивання влади”, при цьому не ілюструючи цю тезу конкретними фактами [661, с.8 – 9]. Суперечливим є також твердження вченого, що виконкоми “склались в цілісну загальноросійську систему, що охопила всі владні рівні” [657, с.207].

Незважаючи на дискусійні положення, важливим підсумком робіт Г. Герасименка є те, що виконкоми стали розумітися як ланки єдиного суспільно-політичного інституту, як політична форма народного фронту проти монархічної системи [478, с.298 – 300]. До того ж, дослідник здійснив у своїх роботах детальний аналіз історіографії питання 1920-1980-х рр. [476; 478, с.3 – 24].

Інші російські дослідники, підтримали тезу Г. Герасименка про появу виконкомів як “народження демократії”, розвинули ідею про протистояння Тимчасового уряду та комітетів, яке було певною мірою знято призначенням урядових комісарів [516; 626; 655]. Е. Сагалаков, зокрема, припустив, що виконкоми мали вплив на комісарів тільки у період весни, який припинився у зв’язку з падінням їхнього авторитету, зате відбулося посилення влади комісарів [618]. Але І. Федотова звернула увагу на те, що цей висновок не

можна вважати достатньо аргументованим, тому що автор не використав для ілюстрації цієї тези матеріали місцевих архівів [661, с.10].

Спираючись на дослідження Г. Герасименка, В. Булдаков та П. Волобуєв припустили, що зникнення з політичної арени виконкомів було пов'язано з намаганням Тимчасового уряду зробити ставку на думи та земства, вибрані на основі загального виборчого права. Вони прийшли до висновку, що виконкоми на кінець літа були цілком життєздатні і могли недопустити більшовицького перевороту [442, с.179 – 180; 443, с.42 – 60; 462; 479]. Але подібна точка зору не враховує соціально-політичну ситуацію в країні та настрої мас, тому часто піддається критиці.

Питанням низових виконкомів продовжує займатись А. Сєдов, який вніс корективи у свої погляди. В монографії “Крестьянские комитеты в 1917 году” він дослідив земельні, продовольчі, виконавчі комітети та прийшов до висновку, що наявність у селах земельних та продовольчих комітетів не впливала на авторитет виконкомів. Вони протягом усього періоду існування були провідними адміністративними органами, яким підпорядковувались усі інші органи влади [629, с.124]. У своїх наступних працях він більш детально дослідив процес становлення волосних та сільських комітетів як органів селянської влади [628; 630].

Завдяки дослідженням А. Сенцова поширилася теза, що органи самоврядування, громадські виконкоми та національні органи “справедливо називали напівдержавними. Їхня питома вага в управлінні була значна” [633, с.65]. Дослідник стверджує, що “напівдержавний апарат управління з'явився тому, що демократичний рух та вимоги сучасного виробництва, а також військові потреби вимагали посиленого державного регулювання економіки” [633, с.66].

У зазначений період активізуються дослідження інституту комісарів Тимчасового уряду. Нові концептуальні погляди на проблему були закладені монографією Г. Герасименка “Народ и власть...” [473]. Зокрема, дослідник прийшов до висновку, що Тимчасовому уряду вдалося швидко сформувавши

інститут комісарів, однак “його структура виявилася досить різноманітною й суттєво відрізнялася від тієї, яку нав’язувало МВС” [473, с.80]. На його думку, причина краху місцевої влади восени 1917 р. полягала у тому, що комісари опинилися у політичній ізоляції та повністю втратили довіру народу [473, с.275].

Продовжили вивчення проблеми Н. Кабитова, І. Тропов, О. Трусова, Е. Сагалаков та ін. [517; 653; 647; 654; 626]. Досліджуючи основні етапи політичної кризи місцевої урядової влади, І. Тропов прийшов до висновку, що “морально-психологічна неготовність багатьох земських діячів до виконання нових адміністративних обов’язків, слабе керівництво й повільність із боку Тимчасового уряду були важливими, але далеко не єдиними факторами, що впливали на стан місцевої влади”. Дослідник заявив, що “...величезне, часом вирішальне значення мали суспільно-політичні настрої місцевого населення по відношенню призначуваних на комісарські посади голів губернських і повітових управ” [653, с.179]. На думку Е. Сагалакова, не зважаючи на ці труднощі, уряду все ж таки вдалося створити апарат місцевого управління. Послаблення влади комісарів та їх кризу він схильний пов’язувати із загальним станом державної влади в країні [626, с.14, 22].

Загалом для зазначеного періоду також характерна активізація досліджень проблем самоврядування. Земській тематиці періоду революційних подій у російській історіографії значну увагу приділяє Г. Герасименко. Зокрема, він здійснив спробу проаналізувати історію земства після Лютневої революції, зміни у їх правовому статусі, стосунки земств із Тимчасовим урядом та радами [471; 472; 477; 480; 481; 482]. Водночас, на сучасному етапі розвитку російської історіографії у розробку проблеми вносять значний вклад регіональні дослідження: досліджуються земства Самарської губернії, Волзьке земство та ін. [518; 547; 557].

З розширенням проблемно-тематичного діапазону досліджень публікується значна кількість робіт, присвячених аналізу місцевої влади

1917 р. на Уралі, у Сибіру, Поволжі, Південній та Центральній частинах Європейської Росії [538; 578; 661; 656]. Більш повно охарактеризовані комітети Тульського краю та Поволжя [516; 589]. На матеріалах інших губерній досліджені тільки окремі ланки інституту виконкомів [593; 670].

Отже, російській історичній науці вдалося вийти за рамки радянської історіографії. Виконкоми розуміються як народний інститут влади, коаліційний за складом, який займав центристську позицію на політичній арені і втратив авторитет на літо-осінь 1917 р. Розробляються найбільш прогресивні напрямки в історії виконкомів, розширилась географія їх вивчення. Разом з тим, суттєво зменшився науковий інтерес до історії рад як революційно-демократичних органів влади. Ця тенденція була пов'язана з розпадом у 1991 р. СРСР та ліквідацією у 1991 – 1993 рр. радянських органів влади, які були народжені Жовтневою революцією 1917 р. [444; 461; 459; 460; 631; 632; 638]. У пострадянській російській історичній науці стає особливо актуальною проблема альтернативності історії та пошук оптимальної моделі розвитку країни, що змусило дослідників звернутися до вивчення політичних реалій Лютневої революції. Тому стає зрозумілим зростаючий інтерес науковців саме до історії виконкомів як до альтернативних органів влади.

Що ж стосується західної історіографії, то можна констатувати, що за межами України посилився інтерес до української історії [520], разом з тим, органи місцевого самоврядування та виконавчої влади Тимчасового уряду залишаються ще слабо вивченими. Так, Н. Верт стверджував, що структура виконкомів “як правило, не відповідає офіційним інструкціям”, а їхня діяльність спонукала до анархії [453, с.96 – 97]. Г. Гілл та Д. Рейлі, використовуючи матеріали Саратовської губернії, здійснили характеристику основних напрямків діяльності губернського та волосних виконкомів навесні 1917 р. [618; 680, р. 29 – 46; 685, р. 83 – 123]. Незважаючи на вузькість джерельної бази, Г. Гіллу вдалось показати, що інститут волосних комітетів за своїм складом був селянським органом. А

Д. Рейлі наголошує, що починаючи з березня 1917 р. всередині виконкомів міцніла коаліція соціалістичних партій. В свою чергу, американський вчений У. Розенберг, вивчаючи проблеми управління в Лютневій революції, прийшов до висновку, що доля демократії в Росії була пов'язана з “демократією участі”, тобто ступенем залучення мас до процесу безпосереднього управління на низових рівнях і розумінням політичними елітами загальнодержавної важливості цього процесу” [657, с.207].

Отже, зроблені західними дослідниками висновки оригінальні та цікаві, але не дають пояснення глибинної суті політики Тимчасового уряду в галузі розбудови місцевої влади. Однак, не зважаючи на це, їхні концепції допомагають сформулювати сучасні методологічні підходи до вивчення проблеми [590; 591; 679; 682].

Отже, загальний аналіз історіографії з проблеми запровадження органів місцевого самоврядування та виконавчої влади періоду Тимчасового уряду свідчить про відсутність ґрунтовного дослідження з цього питання. Можемо також констатувати, що розширення проблематики регіональних досліджень призвело до накопичення недостатньо вивчених проблем. Зокрема, інститут комісарів Тимчасового уряду як в українській, так і у російській новітній історіографії представлений поверхово, як правило, у контексті дослідження інших проблем, а практична діяльність цих посадових осіб фактично не знайшла відображення в історичних розвідках. Залишається необхідність продовжити всебічне дослідження інституту виконкомів та органів місцевого самоврядування як в межах Російської імперії, так і на рівні окремих регіонів та губерній. Це дозволить скласти цілісне уявлення про особливості організації й функціонування органів місцевого самоврядування та виконавчої влади Тимчасового уряду, визначити їхнє місце у системі місцевого управління, дослідити специфіку діяльності у окремих регіонах імперії, зокрема на Чернігівщині.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельну базу дисертаційного дослідження становить потужний комплекс писемних джерел двох видів: документальних (законодавчі акти, документи урядових установ, матеріали діловодства вищих та місцевих владних інституцій, статистичні й облікові відомості) й наративних (мемуари, спогади, щоденники) джерел. Системному аналізу були піддані фондові матеріали: Державного архіву Російської Федерації, Російського державного архіву соціально-політичної історії, Центрального державного архіву Санкт-Петербургу, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Державного архіву Чернігівської області. Актуалізовані в процесі підготовки дисертації документальні й наративні джерела можна умовно розподілити на кілька груп.

Першу групу становлять *законодавчі акти та документи урядових установ*, які складають нормативно-правову базу розбудови органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, особливе місце посідають законодавчі акти Тимчасового уряду, його накази, постанови, циркуляри та розпорядження, що коригували статус та регламентували діяльність органів місцевого управління та самоврядування. Ці джерела дають можливість простежити стратегію Тимчасового уряду та особливості структури управлінського механізму на губерніальному рівні. Деякі документи даної групи були оприлюднені на сторінках періодичних видань 1917 р. чи опубліковані [355 – 358].

До *другої групи* джерел можна віднести *матеріали діловодства вищих та місцевих владних інституцій*, котрі дозволили відтворити структуру відділу у справах місцевого управління при Міністерстві внутрішніх справ (далі – МВС), котрий завідував діяльністю органів місцевої адміністрації, та з'ясувати політику уряду щодо органів виконавчої влади та місцевого самоврядування. Зокрема, протоколи наради з реформи місцевого самоврядування, звіт про квітневий з'їзд губернських комісарів, проект

реформи міських фінансів. Виявлені документи допомагають з'ясувати сутність завдань та компетенції інституту комісарів Тимчасового уряду, земств та дум, визначити їх подальшу еволюцію.

Діловодні матеріали місцевих владних інституцій містять інформацію про стратегію та реалізацію рішень Тимчасового уряду щодо реорганізації місцевого управління та контролю над місцевою владою. Зокрема, досить змістовними для аналізу становлення вертикалі місцевої влади є журнали засідань Чернігівського губвиконкому та Ніжинського міського виконкому (ф. 1457 та ф. 1486 ЦДАВО України), журнали засідань органів місцевого самоврядування (ф. 145 Держархіву Чернігівської області); листування Тимчасового уряду з губернським комісаром та губвиконкомом (ф. 1788, ф. 1800, ф. Р-1235 ГАРФ). Залучення цих матеріалів дозволило простежити еволюцію органів влади, виявити їхню роль у системі місцевого управління, зрозуміти причини їхньої поразки.

Третю групу складають *статистичні й облікові відомості*, котрі дозволили висвітлити хід та результати виборчих кампаній 1917 р. та дали змогу реконструювати матеріально-фінансове становище інституту комісарів та виконкомів.

Четверту групу становлять наративні джерела: *спогади, нотатки та мемуари* сучасників подій. Їх ретельний аналіз та співставлення з іншими групами джерел дозволив розкрити концепцію Тимчасового уряду у сфері реформування місцевого управління. З-поміж них слід виділити щоденник інспектора чернігівських тюрем Д.В. Країнського (ф. 5 ЦДАГО України) та матеріали персонального фонду М.Т. Яцури (історика-краєзнавця 1917 – 1986 рр.), що зберігаються у Держархіві Чернігівської області (ф. Р-1512). Також були залучені документи колекцій спогадів учасників революційного руху та громадянської війни на Чернігівщині (ф. Р.-592 Держархіву Чернігівської області; ф. 4712 ЦДАВО України) та мемуари К. Брешко-Брешковської, Д. Дорошенка, О. Керенського, П. Мілюкова, В. Набокова, І. Церетелі, В. Чернова [441; 493; 523; 560; 561; 572; 573; 663;

666]. Вагомість їх полягає в тому, що якщо К. Брешко-Брешковська та Д. Дорошенко залишили в мемуарах свої враження про стан органів адміністративної влади на місцях, то мемуари О. Керенського, П. Мілюкова, В. Набокова, І. Церетелі, В. Чернова пояснюють мотивацію вчинків і дійсних намірів центральної влади. Їх ретельний аналіз та співставлення з іншими групами джерел дозволили проаналізувати концепцію Тимчасового уряду у сфері реформування місцевого управління, а також зіграли важливу роль в дослідженні інституту комісарів Тимчасового уряду та виконкомів.

До *п'ятої групи* увійшла *періодична преса*, матеріали якої носять як документальний, так і нарративний характер. В роботі використано понад 30 центральних та регіональних періодичних видань. На шпальтах періодичних видань збереглася інформація про нормативно-правову діяльність уряду, функціонування інституту комісарів Тимчасового уряду, виконкомів та органів місцевого самоврядування, а також репортажі з місць.

Загалом опрацьована джерельна база є достовірною, репрезентативною і достатньою для вирішення поставлених дослідницьких завдань.

Таким чином, у дослідженні були використані різні за видовою належністю та змістом джерела: документальні (законодавчі акти, документи урядових установ, матеріали діловодства вищих та місцевих владних інституцій, довідкові та статистичні матеріали) та нарративні (мемуари, спогади, щоденники). Науковий підхід до фіксації якомога ширшої джерельної бази та комплексного аналізу і класифікації різних груп виявлених архівних документів дозволить більш глибоко та повноцінно розкрити поставлені завдання у всіх аспектах.

1.3. Методологія та методи дослідження

Дисертаційна робота базується на концептуальних засадах, сформульованих сучасними українськими дослідниками Української революції В. Верстюком, С. Кульчицьким, І. Курасом, О. Мироненком, Р. Пирогом, Ю. Римаренком, В. Солдатенком [541; 542; 564; 579; 602; 640].

Відтак, спираючись на їхні концепції, події на регіональному рівні розглядаються в динаміці і контексті Української революції, яка, в свою чергу, виступає як складова глибокої революційної кризи, що охопила Російську імперію у 1917 р.

В світлі наукових підходів, що ґрунтуються на принципі історизму (який вимагає спиратися на історичний досвід), історико-генетичному підході (крізь призму національної історії) та гносеологічних параметрах (крізь призму політичних понять і категорій) події на регіональному рівні (Чернігівщині) розглядаються в динаміці і контексті Української революції, яка, в свою чергу, виступає як складова глибокої революційної кризи, що охопила Російську імперію того часу. Це дає можливість простежити еволюцію державних органів виконавчої влади і місцевого самоврядування в Чернігівській губернії.

Мета та завдання дослідження визначили теоретико-методологічний підхід пізнання історичної реальності, в основу якого покладено діалектичні принципи пізнання.

Методологічну базу дисертаційного дослідження складають *принцип історизму*, що передбачає висвітлення минулого в його історичному контексті, з врахуванням тих змін, що відбувалися не тільки з предметом дослідження, але і з усіма пов'язаними з ним процесами і явищами; *принцип наукової об'єктивності*, що означає використання всієї повноти історичних джерел, історичних фактів, історіографічних праць, оптимальної кількості конкретних дослідницьких методів; *принцип системності*, що припускає максимальне врахування усіх взаємозв'язків, включаючи сфери ідеології, політики, економіки і соціальних відносин; *принципи альтернативності*, що визначає ступінь вірогідності здійснення тієї чи іншої події, явища, процесу на основі аналізу об'єктивних реалій і можливостей; *та принцип багатofакторності*, чи сукупного вивчення об'єктивних та суб'єктивних факторів історичного розвитку. Вказані принципи дозволили сформуувати неупереджений підхід до аналізу досліджуваних проблем, критичне

ставлення до джерел та дали можливість виявити діалектику взаємодії структурних елементів системи органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади.

Принцип історизму використовувався в процесі дослідження: від збору матеріалу, опрацювання джерел до відтворення цілісної картини подій, здійснення обґрунтувань, формулювання остаточних висновків. Цей принцип по-перше, дозволив простежити еволюцію органів місцевого самоврядування та управління, визначити їхнє місце у системі державного апарату за часів Тимчасового уряду. По-друге, – здійснити аналіз функціонування місцевих інституцій, на прикладі Чернігівської губернії, з урахуванням змін суспільно-політичного та економічного розвитку країни.

Принцип об'єктивності спонукав до залучення широкого кола різнопланових джерел, дозволив здійснити їх всебічний аналіз та уникнути традиційних схем і тенденційності у висвітленні особливостей формування місцевих органів виконавчої влади та самоврядування у 1917 р. на теренах Чернігівської губернії. Даний принцип також дозволив визначити предмет дослідження, його місце серед інших проблем, а також сприяв виробленню власної концепції щодо оцінки діяльності Тимчасового уряду у сфері розбудови мережі місцевих органів влади.

Поєднання принципів історизму та об'єктивності дозволило, з одного боку, вказати на вірогідність перемоги мирного демократичного шляху розвитку революції на базі громадських виконкомів, а з іншого – закономірність їхнього зникнення з системи управління. Цьому також сприяло й застосування *принципу альтернативності*.

Принцип системності дозволив дослідити механізм державного управління у галузі виконавчої влади та місцевого самоврядування як невід'ємний елемент системи соціальних взаємозв'язків, як частину єдиного і цілісного процесу державного будівництва. Керуючись цим принципом, було проаналізовано політику Тимчасового уряду в галузі реорганізації місцевої

влади та самоврядування, прослідковано вплив структурних змін виконавчої влади на громадсько-політичне життя губернії.

Використання *принципу багатofакторності* сприяло висвітленню різноманітних об'єктивних і суб'єктивних аспектів, що прямо або опосередковано вплинули на історичні процеси, події, явища. Насамперед, його було застосовано під час вивчення проблеми взаємодії громадських виконкомів та органів виконавчої влади у системі місцевого управління.

У дисертаційній роботі використані різні методи дослідження, які добиралися у відповідності з метою і завданнями роботи. *Метод актуалізації* дозволив визначити наукову значимість проблеми, розглянути можливості використання історичного досвіду в організації сучасного управління. *Метод системного аналізу* – висвітлити губернські установи як складний, багатофункціональний механізм, враховуючи конкретні історичні обставини. *Метод структурно-функціонального аналізу* дозволив з'ясувати загальні риси й особливості в структурі, компетенції, завданнях владних установ Чернігівської губернії. *Кількісний метод* використовувався при оцінці чисельності та складу громадських виконкомів регіону. *Методи математичної статистики* дозволили виокремити певні риси та особливості при формуванні кадрового складу управлінських структур, зібрати доказову базу для висновків та узагальнень. Під час розгляду нормативно-правових актів і архівних матеріалів застосовувався *метод критичного аналізу* документального матеріалу. *Історико-правовий підхід* допоміг продемонструвати розвиток законодавчої бази місцевого управління. При цьому дисертаційне дослідження проводилося в аналітичному форматі з використанням *проблемно-хронологічного методу*, що передбачає розчленування достатньо широкої теми на декілька відносно вузьких проблем, кожна з яких розглядається в хронологічній послідовності стосовно історичних явищ і подій, що до неї відносяться, а також в динаміці, тобто в русі і змінах, що відбувалися в суспільстві досліджуваного періоду.

Таким чином, при вирішенні поставлених у роботі завдань ми дотримувалися основних теоретичних та методологічних принципів, які дають можливість зрозуміти загальну організаційну структуру органів місцевого самоврядування та виконавчої влади Тимчасового уряду, що були створені на території Чернігівської губернії у 1917 р. Застосування сучасної методології забезпечило можливість оптимального використання нових архівних матеріалів, опублікованих джерел та наукової літератури. Дотримання і поєднання зазначених принципів та методів пізнання забезпечили науковість і достовірність дисертаційного дослідження.

Отже, у контексті здійсненого історіографічного аналізу можна виділити кілька періодів, що характеризуються якісно відмінними методологічними підходами та практичними завданнями, що ставилися та вирішувалися дослідниками: перший період – 1917 – кінець 1920-х рр. – становлення радянської історіографії, започатковується вивчення органів державної та місцевої влади; другий – 1930-ті – перша половина 1950-х рр. – характеризується перенесенням уваги радянських вчених на вивчення державних органів влади, в той час як самоврядування, діяльність громадських організацій фактично не досліджувались. Зазначені проблеми також не були актуалізовані і в регіональній історіографії.; третій – друга половина 1950-х – кінець 1980-х рр. – відбувається становлення проблематики розбудови та функціонування місцевих органів влади та самоврядування; регіональна історія стає другорядним додатком всеросійської; питання регіональної історії залишаються актуальними; четвертий період – 1990-ті рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст. – характеризується переглядом марксистської парадигми революції, самостійним розвитком російської та української історичних шкіл, розширенням спектру історичних досліджень з проблем діяльності Тимчасового уряду та органів влади того часу, у тому числі і на регіональному рівні.

Аналіз наукового доробку вітчизняних вчених дозволяє зробити висновок, що незважаючи на проведену попередніми дослідниками роботу, історія функціонування органів місцевого самоврядування та виконавчої влади за часів Тимчасового уряду потребує подальшої розробки, в зв'язку з складністю і багатоплановістю проблеми та недостатністю досліджень на регіональному рівні.

Актуалізована джерельна база є достовірною, репрезентативною і достатньою для вирішення поставлених дослідницьких завдань. Комплексне використання різноманітних архівних матеріалів, значна кількість яких введена до наукового обігу вперше, надає можливість прослідкувати динаміку становлення і розвитку органів місцевого управління та самоврядування Тимчасового уряду, визначити специфіку їх формування на теренах Чернігівської губернії.

Задіяна методологічна база дослідження надає можливість сформулювати наукове завдання – комплексне дослідження системи органів місцевого самоврядування та виконавчої влади Тимчасового уряду на прикладі Чернігівської губернії, а також дослідження їх функціонально-структурних складових: генезису й закономірностей еволюції.

РОЗДІЛ 2.

ТИМЧАСОВИЙ УРЯД ТА ЙОГО ДІЯЛЬНІСТЬ У РОЗБУДОВІ ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

2.1. Органи виконавчої влади та місцевого самоврядування напередодні Лютневої революції

Дослідження розбудови центральної та місцевої виконавчої влади за часів Тимчасового уряду обумовлює необхідність порівняльного аналізу системи органів влади Тимчасового уряду з дореволюційною системою. Це дасть нам можливість оцінити реальні зміни в структурі влади, які відбулися з приходом нового уряду.

Здійснивши дослідження політико-правового поля Російської імперії другої половини XIX ст., ми маємо можливість констатувати, що наприкінці XIX – на початку XX ст. у більшості країн Європи державна влада розвивалася у напрямі парламентаризму та виборних структур [524, с.47]. На цьому фоні фактично лише Росія залишалася останнім оплотом абсолютизму.

Напередодні революції 1917 р. в імперії діяло два вищі органи із елементами представництва: Державна рада – законодорадчий орган та Державна дума – вища законодавча установа. Система вищої виконавчої влади була представлена Радою міністрів. Важливе місце в структурі управління імперії посідали Сенат – вищий орган державного управління, нагляду та суду, а також Синод – вищий орган у справах Руської православної церкви. Всю систему влади, спираючись на розгалужений чиновницький апарат, очолював імператор.

Наступною ланкою управління була міністерська система, котра розпочала роботу з 1802 р. Саме в той час і було утворено нову за формою галузеву управлінську структуру – МВС, основними завданнями якої

визначались організація та підтримка громадського порядку, управління державною промисловістю та будівництвом.

Апарат міністерств був представлений складною системою центральних та місцевих установ одного підпорядкування і близьких за призначенням – відомствами. Усі чиновники центральних та місцевих установ одного відомства були об'єднанні загальною вертикаллю підпорядкованості. Міністерства формувалися як суто бюрократичні установи. На чолі міністерства стояв міністр, у якого могло бути декілька товаришів (заступників). При міністрі створювалась рада (дорадчі повноваження) з чиновників та спеціалістів, відповідно до спеціалізації. Міністерства поділялись на департаменти, які завідували окремими самостійними галузями управління.

Створення системи міністерського управління було завершено у 1811 р. виданням “Общего учреждения министерств” [375]. На основі цього акту влада міністрів визначалася як вища виконавча, безпосередньо підпорядкована верховній імператорській владі. Серед усіх міністерств МВС отримало статус центральної установи.

Разом з постійно діючим міністерським апаратом, у складі МВС існувала Канцелярія міністрів, яка 27 березня 1842 р. була перейменована на Департамент загальних справ [465, с.11]. Департамент загальних справ був сполучною ланкою усіх установ МВС. До революції Департамент займався питаннями загального керівництва, призначення та звільнення місцевої адміністрації, завідував національною політикою, справами товариств, союзів, з'їздів та зборів, а також – справами про службові права чинів МВС, фінансовою і кошторисною частиною тощо. З часом МВС перетворилося на багатофункціональну установу. Міністерство не тільки займалось охороною громадського порядку, управляло казенними фабриками та заводами, видобутком торфу та кам'яного вугілля, а також забезпечувало переселення селян на нові землі, керувало будівельними роботами, займалось поширенням агрономічних знань, керівництвом патентною справою тощо.

МВС також завідувало справами місцевого господарства, які були пов'язані з земськими повинностями та земськими установами, займалось забезпеченням населення продовольством, організацією медичної допомоги, пожежної охорони, страхуванням, утримуванням мережі місцевих шляхів тощо.

З 1861 р. при МВС діяв земський відділ як самостійна установа [465, с.11]. МВС також займалось організацією призиву на військову службу, підготовчою роботою з мобілізації і створення державного ополчення, керувало (з перервами) роботою пошти та телеграфу. У його складі діяв цензурний комітет. З червня 1865 р. міністр МВС отримав право відмінити постанови губернського правління у випадках розбіжностей та передавати їх на розгляд Сенату. А з березня 1876 р. міністр отримує право скорочувати склад губернських правлінь та губернських канцелярій [465, с.9]. У 1880 р. при МВС було створено Департамент державної поліції, який був перейменований у 1883 р. на Департамент поліції. З 1914 р. міністр МВС отримав звання “главноначальствующего” над корпусом жандармів і прикордонної варти [465, с.10,11]. По суті структура міністерства за своїми функціями стала поділятися на поліцію безпеки (боротьба із злочинами та охорона правопорядку) і поліцію добробуту (управління внутрішніми функціями держави).

На початку ХХ ст. до центрального апарату міністерства, окрім Департаменту поліції, входило ще 20 установ, серед яких основну роль відігравали управління у справах друку та тюремне, а також земський відділ. Серед населення діяльність МВС частіше всього асоціювалась з охороною громадського порядку та управлінням політичного розшуку, а система міністерського управління постійно зазнавала критики. Незважаючи на кількаразове реформування міністерства, головні складові його структури та функції залишались практично незмінними до 1917 р.

Необхідно відмітити, що Російська імперія сформувалась як багатонаціональна держава. Майже всі етнічні українські землі (80 % за

винятком Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття) увійшли до складу імперії ще наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.

Державний апарат на території українських земель формувався як продовження державних структур Російської імперії, у першу чергу це стосувалося Лівобережної України. Устрій українських земель теж уніфіковувався відповідно до загальноімперського. Ще за часів Петра I вся імперія була поділена на вісім губерній [553, с.13]. Надалі кількість губерній постійно змінювалась і на 1917 р. вже становила 78 [404, с.5, 48].

Чернігівська губернія була утворена 27 лютого 1802 р. [366, с.167] і належала до найбільших губерній Європейської Росії. Географічно вона розташовувалась на півночі Лівобережної України. Дослідники зазначають, що в той час, за розмірами території і кількістю населення Чернігівщина дорівнювала Данії [614, с.60 – 70; 603, с.80]. Дійсно, напередодні революції 1917 р. площа Чернігівської губернії становила 54,6 тис. кв. км. [437, с.8]. Її територія поділялась на 15 повітів (Чернігівський, Борзнянський, Сосницький, Глухівський, Городнянський, Ніжинський, Козелецький, Стародубський, Остерський, Кролевецький, Суразький, Конотопський, Новозибківський, Мглинський та Новгород-Сіверський), котрі, у свою чергу, склалися з 187 волостей, 5780 населених пунктів (19 міст і 49 містечок), 3098 сільських населених пунктів [665, с.867].

За Всеросійським переписом 1897 р. населення краю налічувало 2297,9 тис. осіб [379, с.11]. З них на 1 січня 1916 р. лише 308,3 тис. мешкало в містах, що свідчило про низький рівень урбанізації губернії. Однак на той час такий стан був характерний для всієї імперії, зокрема, загальноімперський показник складав лише 12,9 % [404, с.5, 48].

За даними В. Тичини, національний склад населення губернії на 1910 р. становив: українців – 66,4 %, росіян – 21,6 % (зокрема у північних повітах губернії: Стародубському, Новозибківському та Мглинському – 70 – 80 %), білорусів – 6,5 %, євреїв – 4,5 % [651, с.30]. Згодом, завдяки дослідженням І. Нагаєвського поширилось твердження, що за даними статистики 1910 р., в

етнічному плані 86 % населення губернії становили українці [574, с.64]. Але сучасні дослідження доводять, що українці становили найбільшу національну групу тільки у малих (від 5 до 20 тис. жителів) та середніх (від 20 до 100 тис.) містах Чернігівської губернії – відповідно 50 % та 53 % населення, за виключенням північних повітів, заселених етнічними росіянами [430, с.41]. Зокрема, дослідниця Г. Басара здійснила аналіз урбанізації губернії і виявила специфіку розселення кожної національності у Чернігівському губернському центрі, повітових містах та безповітових і заштатних містах губернії. Так, за її підрахунками, у повітових центрах Чернігівщини серед міського населення більшість становили росіяни, 37 % євреї, третину жителів – поляки, у той час як українці становили менше 1 % [430, с.45].

Отже, маємо всі підстави стверджувати, що в Чернігівській губернії напередодні революції 1917 р. спостерігалась тенденція відсутності національного за складом українського міста, що згодом негативно позначилося на розвитку національної революції.

За даними статистики кінця XIX ст., наведеними О. Русовим, до найбільш чисельних станових груп населення губернії належали козаки, селяни та міщани. Разом вони становили 88 % населення [624, с.5]. Привілейований стан (дворяни, духовенство, почесні громадяни та купці) у губернії не перевищував 1,9 % [624, с.7]. Ці станові відмінності зберігалися до 1917 р.

Згідно аналізу розподілу самодіяльного населення національних груп міських жителів губернії за родами занять, здійсненому Г. Басарою, серед зайнятих в адміністрації, судових органах та поліції переважали городяни-українці – 50,7 %, а в торгівлі домінували євреї. Також євреї та росіяни були майже порівну представлені у лікувальній та санітарній справі. Українці домінували у провінційних містах серед працівників залізниць та поштово-телеграфних службовців. Вони ж майже виключно займалися землеробством [430, с.51]. До того ж, за підрахунками дослідників, на території

Чернігівської губернії на 1917 р. було зосереджено 10 % усіх робітників України [430, с.52]. Однак ці дані ніяк не свідчать про високий рівень розвитку промисловості. Так, за “Переліком заводів і фабрик основних галузей промисловості України з кількістю робітників понад 100 чоловік”, складеному А. Гриценко, у Чернігівській губернії по одному такому підприємству було лише у Чернігові, Конотопі і Шостці та два у Кролевіці [430, с.52]. Підприємства з чисельністю робітників понад 1 тисячу теж розташовувалися у Шостці та Конотопі. До промислових центрів також належали м. Клинці Суразького повіту, пос. Злинка та м. Новозибків [501, с.56].

Що ж стосується системи місцевого управління губернією, то слід наголосити, що вона цілком наслідувала імперську. В Російській імперії склалась відомча система управління, за якою всі місцеві установи та посадові особи (крім генерал-губернатора) були закріплені за відповідними міністерствами. Місцеві органи влади, відповідно, були складовою частиною системи МВС Російської імперії. Губернське управління складалося з губернатора, губернського правління і губернських установ галузевого управління – казенної палати, рекрутського присутствія, присутствія поліції, суду та інших органів, підпорядкованих губернатору. Губернатор, якого призначав імператор за поданням міністра внутрішніх справ, представляв вищу урядову владу. До адміністрації губернатора входили канцелярія, правління, різні комітети та комісії, присутствія. Він виконував фінансову, військову, поліцейську, судову та господарську функції. В його підпорядкуванні перебували також державні й громадські організації, галузеві установи та органи самоврядування. Нагляд за ними губернатор здійснював за допомогою губернського правління, яке і очолював.

З 1860-х рр. розпочався тривалий та почасти досить суперечливий процес реформування системи органів місцевого управління. Однак у ньому досить чітко простежується тенденція до централізації місцевого апарату влади та спроба поширити її й на органи самоврядування. Р. Воробей

здійснила ґрунтовний аналіз процесу становлення губернського державно-владного апарату на території Чернігівської губернії у пореформений період та прийшла до висновку, що губернатор та губернське правління мали “домінуючий вплив на всі губернські структури у процесі здійснення управління губернією” [464, с.12]. Права губернатора значно розширилися: він отримав право проводити ревізію всіх цивільних установ губернії незалежно від відомств, впливати на суд тощо. Губернатори мали практично необмежену владу стосовно чиновництва і населення губернії. Однак, особовий склад губернаторів часто зазнавав змін. За підрахунками А. Морозової з 1861 р. по 1917 р. Чернігівську губернію очолювало 15 губернаторів [571, с.59]. У структурі губернського правління відбулися зміни, які остаточно визначили стандартний набір губернських установ: з’явилися нові установи – губернське селянське присутствіє, губернське у земських та міських справах присутствіє, губернське з питейних справ присутствіє та ін. Це призвело до того, що в кожній губернії існувало 11 незалежних одна від одної губернських установ.

У зазначений період у системі управління на рівні губернії важливу роль продовжує відігравати дворянська корпорація, зокрема, дворянські губернські збори та губернський предводитель дворянства.

На повітовому рівні апарат повітових чиновників очолював повітовий предводитель дворянства і повітові дворянські збори. Повітові правління перебували у підпорядкуванні губернського апарату. У повітах носіями влади вважалися повітові справники, які призначалися губернатором. В їхньому підпорядкуванні перебували станові і міські пристави та їх помічники, поліцейські наглядачі та нижчі чини поліції.

У пореформений період система місцевого управління тривалий час зберігала риси становості. Зокрема, для реалізації реформи 1861 р. було створено інститут мирових посередників, юрисдикція котрих поширювалась на селянський стан. Мирові посередники поєднували адміністративні та судові функції, а також були безпосередніми начальниками для органів

селянського самоврядування. На рівні повіту створювались повітові з'їзди мирових посередників. 1874 р. цей інститут було замінено колегіальним Повітовим з селянських справ присутством. Проте вже 1889 р. урядовці повернулись до ідеї створення близької та одноосібної влади для селян і було запроваджено інститут земських начальників, котрі призначалися із дворян, їхня юрисдикція поширювалася на дільницю, до якої входило декілька волостей. Земський начальник як і мировий посередник отримав як адміністративні, так і судові повноваження, замінивши мирових суддів. На рівні повітів діяли повітові з'їзди земських начальників. Проте у 1912 р. мировий суд було поновлено й земський начальник перетворився на чиновника з адміністративними повноваженнями. Інститут проіснував до Лютневої революції 1917 р.

Нижчою одиницею станового селянського управління була волость. У волостях після реформи 1861 р. селяни одержали можливість створити свої станові установи у вигляді сільських і волосних сходів, на яких обиралися старости, старшини, збирачі податків та волосний суд. У селах найвищим органом вважалися збори (сход, сходка) дорослих членів громади. Збори обирали сільського старосту, який фактично виконував адміністративні і поліційні функції. Волосний сход складався з волосних і сільських службових осіб та виборних від кожних 10 дворів. На сході обирали старшину та інших штатних працівників. Виконавчим органом селянського станового самоврядування було волосне правління. Волосне правління складалось з волосного старшини, всіх сільських старост волості і волосного писаря. Волосному старшині були підпорядковані сільські старости, він фактично виконував і поліцейські функції. Зокрема, до повноважень волосного правління належали: стягнення податків і недоїмок, розподіл і контроль над виконанням натуральних повинностей, витрата грошових сум, визначення й звільнення посадових осіб, що працювали у волосному правлінні за наймом, продаж селянського майна за казенними та приватними стягненнями, облік нижніх чинів запасу тощо. Задумані як колегіальні органи

селянського самоврядування, волосні правління згодом перетворилися на нижчі адміністративні управління із зростаючою роллю волосного старшини та волосного писаря. Ці органи перебували під наглядом й опікою дільничного та повітового начальства, а загальний контроль здійснював губернатор.

З 1864 р. губернія стає земською. Земська реформа Олександра II запровадила на українських землях регіональне самоврядування на загальноімперських засадах у формі представницьких органів місцевого самоврядування – губернських та повітових земських зборів [348]. Апарат земств складався з розпорядчих органів – губернських та повітових земських зборів та виконавчих органів – повітових та губернських земських управ, які обирались на три роки. Губернське земське зібрання обиралось членами повітових зібрань. Голова повітової управи затверджувався на посаді губернатором, голова губернської управи – міністром внутрішніх справ. Контроль за земствами разом з губернатором здійснювали губернські у земських справах присутствія. Для створення більш тісного зв'язку земств з державними адміністративними органами діяв Комітет під головуванням губернатора за участю губернського предводителя дворянства, прокурора, голів фінансового відомства та губернської управи. Отже, створивши земське самоврядування, царизм зробив все для того, щоб його жорстко контролювати.

Створення земського самоврядування повинно було сприяти трансформації монархії самодержавної на буржуазну, що було частково досягнуто наділенням органів місцевого самоврядування як представницькими, так і виконавчими функціями.

Політико-правові аспекти земської куріальної виборчої системи детально були дослідженні О. Євтушенко та іншими дослідниками [433; 502]. Тому, лише зазначимо, що земства формувалися на цензовій основі шляхом багатоступеневих виборів, внаслідок чого їхню основну соціальну базу складали дворяни. Демократичний характер земств також звужувався їхньою

організаційною структурою та відсутністю низової ланки на волосному чи сільському рівні. На імперському рівні не було створено органу, який би очолив та координував роботу всіх земств. До того ж, земства були позбавлені будь-якої самостійності, їхні функції фактично обмежувалися суто господарськими і культурно-освітніми питаннями. Вони керували будівництвом та управлінням місцевих лікарень, шкіл, доріг, благодійних закладів, організовували земську статистику, пропагували агрономічні знання тощо. Попри все те, що земства вирішували такі важливі місцеві питання, ставлення до них селян часто було недоброзичливим. Це пояснювалось тим, що свої господарчі завдання земства вирішували на кошти, які збирались з населення у вигляді спеціального податку, основний тягар якого ліг на селянство. Для ефективного здійснення таких повноважень потрібно було мати примусову владу. Однак поліція фінансувалась із земських асигнувань, але їм не підпорядковувалася.

Сучасники реформи критично оцінювали повноваження земств за Положенням 1864 р. і, зокрема, зазначали, що коло діяльності земських установ є вельми обмеженим і не має нічого спільного з поняттям самоврядування [483; 484, 637]. Так, відомий громадський діяч та письменник О. Головачов наголошував, що “у земській справі найбільш вражає задня думка дати тільки форму самоврядування, а не сутність” [623, с.8]. Головною вадою земських установ за Положенням 1864 р., на думку відомого економіста та публіциста В. Безобразова було те, що вони не були введені до загальної системи державного управління [431]. З часом і радянські дослідники констатували, що органи земського самоврядування ніяк не вписувалися до загальнодержавної структури управління [463; 469; 533; 595]. Земства не могли бути органами дійсного самоврядування, тому що вони не представляли всіх верств населення, їхня компетенція була жорстко обмежена та й коштів їм відпускалося явно недостатньо. Як наслідок, земська реформа не була здатна сформувати централізовану систему місцевого самоуправління.

Сучасні фахівці дійшли висновку, що найбільшим досягненням реформи 1864 р. було створення земського апарату, який став альтернативою більшовицьким радам після Лютневої революції 1917 р. [471, с.51, 108]. Слід також вказати, що земське самоврядування, всупереч усім нечітким та юридично необґрунтованим умовам, зосередило в своїх руках на 1917 р. 25 напрямків практичної діяльності, тим самим розширивши галузі земського господарства [420, с.9]. Діяльність Чернігівського земства давно стала об'єктом краєзнавчих досліджень [467; 468; 521; 604; 646; 611].

Значне поле діяльності земств вимагало залучення до земської справи ширших кіл населення. Проте земства не бажали розширювати своє коло за рахунок представників волосних та сільських управлінь або підлеглих адміністрації. Демократизація земських установ також не входила до планів МВС. На думку О. Редькіної, принцип самоврядування у житті земств Лівобережної та Південної України проявлявся “досить повно та послідовно, наскільки це було можливим в умовах того часу” [615, с.50], з чим можна цілком погодитися.

У 1870 р. розпочалась міська реформа. Внаслідок прийняття Міського положення у містах Чернігівської губернії були створені виборні представницькі установи: міські думи як розпорядчі органи та міські управи як виконавчі [363]. Міські думи обирали міські управи. Половина складу управи повинна була оновлюватися кожні два роки. Розподіл функцій і порядок роботи управи та підлеглих їй органів встановлювалися інструкцією, виданою думою. Думу та управу очолював міський голова, якого затверджували губернатор або міністр внутрішніх справ. Таке поєднання обов'язків перешкоджало практичній діяльності дум, сприяючи самоуправству міських голів. Аналізуючи Міське положення, О. Головачов стверджував, що воно було викликано небажанням влади надати міському самоврядуванню реальної самостійності в прийнятті рішень [484, с.243].

Членів думи (гласних) на чотири роки обирали всі платники податків міста (власники торговельно-промислових підприємств, будинків, власники,

дрібні власники) за безстановим принципом, що досягли 25-літнього віку. Юридичні особи та жінки брали участь у виборах через представників. Усі виборці поділялись на три курії (землевласників, мешканців міст, представників від сільських громад), кожна з яких мала рівну кількість гласних. Це був серйозний недолік Міського положення. Встановлений порядок забезпечував переважання в думках і управах найзаможніших прошарків населення міста, оскільки перші дві курії мали 2/3 гласних. Фактично позбавленими виборчого права виявилися наймані робітники, широкі прошарки інтелігенції, люди розумової праці (інженери лікарі, викладачі, судді, літератори та ін.), які в переважній більшості не мали нерухомості. За підрахунками Є. Садовникової, “як правило, кількість людей, що одержали виборчі права за Міським положенням 1870 р. у підсумку не перевищувала десяти відсотків від загального числа городян” [627, с.114].

Сфера діяльності міських дум обмежувалася кордонами міст та виключно господарськими, соціальними та культурними справами.

Прогресивною стороною Міського положення було надання місцевому самоврядуванню порівняно широкої самостійності у веденні господарства міст та вирішенні місцевих справ. Думи мали право встановлювати на користь міста збори: з нерухомості (оцінний збір), з документів на право торгівлі та промисловості, трактирів, постоялого двору, продовольчої крамниці, перевізного промислу, приватних коней, екіпажів, квартир та житлових помешкань, собак і аукціонів тощо. При цьому, на міське самоврядування покладалися такі витрати, яких не мали земські органи, наприклад, утримання пожежної команди та військ. Закон також передбачав певні обмеження самостійності міських органів у питаннях бюджетного права, розпорядчих функцій дум та виборності. Тому міські діячі нерідко звертались з клопотаннями до уряду відокремити міста в самостійну земську одиницю та звільнити городян від зборів на користь земства. Однак їх клопотання не були вирішені позитивно, що негативно позначилося на взаємостосунках дум та земств.

Нагляд за господарською діяльністю міських дум та управ здійснювало губернське у міських справах присутствіє під головуванням губернатора. Він також контролював кошторис витрат та доходів дум. Як і земські органи, органи міського самоврядування значною мірою залежали від державних бюрократичних та поліцейських установ.

Теоретичні і практичні питання становлення міського самоврядування, правові аспекти регулювання їх діяльності та взаємовідносини з владою досліджувалися в різні часи І. Вернером, Ф. Даниловим, Н. Єрошкіним, В. Бистренко, В. Нардовою, Б. Мироновим, А. Градовским та ін. [447; 486; 489; 497; 499; 451; 567; 575; 576]. Дослідники досить докладно проаналізували Міське положення 1870 р. з точки зору виборчої процедури, структури муніципальних органів, їх компетенції. Визначили характер взаємин органів міського самоврядування та урядової адміністрації, охарактеризували соціальний склад міських виборчих зборів, встановили соціально-майновий статус гласних і міських голів, розглянули найважливіші напрямки діяльності міської влади. Ці питання також були дослідженні і на краєзнавчому рівні [580; 610; 668; 669].

Сучасні дослідники при оцінці Міського положення 1870 р. нерідко звертають увагу на його позитивні сторони і вважають положення помітним успіхом ліберальних сил [569, с.18]. Доводячи, що хоча зберігався майновий ценз і міська управа підлягала нагляду губернатора, все ж таки була створена безстанова міська дума, яка займалася практично всім міським господарством та розпоряджалась частиною міських доходів. Звертаючи увагу на те, що можливості участі городян в управлінні містами значно розширилися. Серед недоліків відзначаються недемократичність виборчого законодавства, відсутність у нових органів апарату примусу, обмеження бюджетного права тощо. Але, перш за все, критикується незадовільна правова основа діяльності міських дум та зростаюче значення земств. На думку В. Нардової, саме ці протиріччя в подальшому стали “підґрунтям для виникнення і наростання їх опозиційності” [576, с.156].

В умовах самодержавної Росії земства ставали єдиним центром громадсько-політичного життя, оскільки навколо них через половинчастість реформ 70 – 80-х рр. XIX ст. виник ліберально-опозиційний рух. Чернігівське земство, в якому тривалий час переважала ліберально налаштована частина дворянства, було одним з опозиційних [533, с.29; 463, с.144 – 151]. Зокрема, навколо земців-чернігівців І. Петрункевича та О. Ліндфорса групувалися земці-ліберали інших губерній України. Вимоги І. Петрункевича свободи слова, друку, захисту прав особистості, необхідності скликання Установчих зборів та інші стали програмними для цілого ряду партій та політичних організацій [596, с.131 – 132]. Значна частина суспільства починає бачити в земствах шлях до конституційного реформування країни. Відомий землець, депутат Державної Думи II, III та IV скликання В.О. Маклаков (рідний брат Чернігівського губернатора 1909 – 1912 рр. М.О. Маклакова) писав з цього приводу: “У Росії було зерно, з якого самопливом зростала конституція. Це було місцеве самоврядування, тобто земство” [496, с.167].

Протягом 80-х – початку 90-х рр. XIX ст. було здійснено широкомасштабні заходи щодо перегляду реформ 60-70-х рр. В історії вони дістали назву “контрреформи”. Так, “Положення про земських дільничних начальників” 1889 р. поклало кінець надіям земських установ поширити свій вплив на волость [370]. Земські начальники отримали широкі адміністративно-судові права по відношенню до селянського населення. Зокрема, вони мали здійснювати контроль над сільським і волосним самоуправлінням та здійснювати нагляд за діяльністю волосних судів. До того ж, “Положення...” повернуло дворянам значну частину вотчинно-поліцейської влади, яку вони втратили після заборони кріпацтва, та принцип поєднання судової та адміністративної влади на місцевому рівні.

Нове положення про земства 1890 р. [349] змінило систему земського представництва. Селяни були позбавлені безпосереднього вибору гласних. Віднині вони обирали тільки кандидатів у повітові земські збори, а вже потім губернатор з числа обраних кандидатів призначав гласних. Таким чином,

принцип виборності до земських зборів по суті був знищений. Нова виборча система надавала пріоритет великим землевласникам та заможним громадянам. Вони обирали у земські зібрання представників більше, ніж міські жителі та селяни разом узяті [472, с.58]. Над земствами було посилено адміністративний контроль та бюрократичну опіку, для цього і було утворено губернське у земських справах присутствіє під головуванням губернатора. Таким шляхом до земств вводився “державний елемент”. Внаслідок прийнятого положення земські установи перетворилися на різновид виконавчих органів при губернській владі.

Прийняте у 1892 р. Міське положення [347], в свою чергу, значно звужувало права та незалежність органів міського самоврядування. Воно також значно обмежувало виборчі права городян. Трикуріальна система була замінена на одне виборче зібрання всіх виборців міста, завданням якого було обрання гласних. Податковий ценз був замінений на значно вищий майновий, внаслідок чого прикажчики та дрібні торговці втратили право обиратися до міських дум. Суттєво обмежувалися права виборців за національними та релігійними ознаками. Таке урізане виборче право для городян призвело до значного зменшення числа виборців. Разом з тим, скоротилась і чисельність гласних. Як наслідок, міські думи мали досить тривалі повноваження та не мали контакту з виборцями. У малих містах діяло так зване спрощене міське управління зі зборами уповноважених замість міських дум та з міськими старостами замість міських голів.

У Чернігівській губернії спрощене управління було введено із запізненням у 1893 р. у 2 містах, 13 посадах, 3 містечках та 1 слободі [49, арк.1]. При цьому тільки у 6 містах губернії Міське положення вводилося у повному об’ємі, а у 9 містах та 1 посаді міська управа була лише замінена на міського голову та його помічника (дивись Додаток А).

Показово, що ні одна з статей нового Місцевого положення не містила навіть декларативного визнання самостійності громадського управління. Твердження В. Нардової, що головну причину прийняття Міського

положення 1892 р. треба пов'язувати із прагненням самодержавства зміцнити позиції дворянства в місцевому самоврядуванні, стало хрестоматійним.

У 1881 р. було прийнято “Положення про заходи щодо охорони державного порядку і громадського спокою” [380], за яким місцеві органи влади дістали широкі повноваження для боротьби з соціальними і національними рухами. Росія стала першою країною, в якій було створено “дві поліцейські системи, одну для захисту держави від громадян, а іншу для захисту громадян один від одного” [590, с.21 – 22]. Уся ця ієрархія покликана була тримати населення в беззаперечному підкоренні самодержавній владі царя.

Внаслідок проведених реформ земське і міське самоврядування так і не було включено до кола державних законоположень. За задумом прихильників нового курсу, ці реформи повинні були призупинити наростаючу опозиційність самоврядування по відношенню до уряду. Однак, їхній вплив виявився мінімальним. Земства продовжували виступати за звільнення їхньої діяльності від тих обмежень, які встановлювалися Положенням 1890 р. Офіційно не заборонені з'їзди земств доводилось проводити з великими перепонами. Для того щоб координувати свою діяльність, обмінюватися досвідом роботи та узгоджувати свої позиції з тих чи інших питань, міські та земські самоврядні інституції почали об'єднуватися у союзи. У 1914 р. були створені Всеросійський земський союз та Всеросійський союз міст, які сформували цементуючу “горизонталь” місцевої влади. Незалежність союзів від центрального уряду забезпечувала їм значні можливості для обговорення різних проблем, але щоб їх реалізувати вони повинні були звертатися до уряду через апарат державного управління. Згодом Земський союз та Союз міст об'єдналися у потужну організацію “Земгор”, яка діяла на всій території імперії, в тому числі і Чернігівській губернії, мобілізуючи всі сили країни на ведення війни. Хоча влада відмовлялась визнавати його статус як органу управління, все ж таки надала “Земгору” права напіввійськової організації. За допомогою “Земгору”

Земський та Міський союзи домоглися посилення свого впливу на державні справи та одержали можливість більш активного проникнення до державного апарату.

У 1915 р., внаслідок прийняття “Положення про громадське управління міст”, [382] були внесені незначні поправки до системи міського самоврядування. Майновий ценз зберігався, виборчого права були позбавлені жінки та, фактично, євреї, священники, ченці, поліцейські, чини прокурорського нагляду тощо. Не була послаблена і адміністративна залежність дум від державної влади. Отже, необхідність реформування місцевого самоврядування продовжувала існувати.

Саме такою була система управління та самоврядування у Чернігівській губернії напередодні революції 1917 р. На місцях фактично було сформовано дві системи управління: 1) державне управління за принципом “зверху до низу” та 2) місцеве самоврядування у досить обмеженому вигляді – “знизу до верху.” Відсутність земських структур на рівні волостей позбавляло земства низового апарату та відривало від повсякденних потреб громадськості. Централізм та самоврядування доповнювали один одного, маючи різні сфери повноважень. Органи місцевого самоврядування фактично перетворилися на сполучну ланку між суспільством та державним апаратом. Між тим, система місцевого управління мала свої недоліки: централізація, бюрократизм, жорсткий пресинг державних органів та поліції, відсутність чітко визначеної компетенції більшості установ, громіздкість, заплутана структура, регіональна обмеженість, неспроможність станових політичних та адміністративних інститутів вирішувати соціальні конфлікти, суттєві обмеження участі в управлінні молодого буржуазії, купецтва, інтелігенції та міщан, “повна зневага до інтересів населення” [219]. Однак потреби соціально-економічного життя краю наполегливо вимагали впровадження більш прогресивних моделей місцевого управління.

У своїй сукупності усі зазначені недоліки системи місцевого управління створювали умови для конфлікту влади та суспільства і засвідчували, що організація влади в імперії вже не відповідала вимогам часу. Чисельні дослідження доводять, що завдяки конкретним історичним протиріччям процесу розвитку країни напередодні 1917 р. склалися всі необхідні умови для початку революції [421; 456].

2.2. Створення Тимчасового уряду та реформування системи виконавчої влади

Буржуазно-демократична революція в Росії розпочалася 23 лютого* 1917 р. у Петрограді. Як зазначають дослідники, революція “не була сюрпризом – про неї говорили та очікували” [684, р.1]. Але швидкість розвитку подій, які відразу призвели до паралічу центральної влади, навіть сучасниками оцінювалась як “диво” та як щось “незвичайне” [133; 219].

Вітчизняні та зарубіжні історики [510, с.327 – 330; 600, с.386 – 401; 619; 658, с.26 – 28; 659; 681, р. 11 – 12; 683 р.442] неодноразово відзначали, що напередодні революції престиж уряду імперії “був знищений” внаслідок Першої світової війни. Але війна не була основною причиною революційних настроїв, вона зіграла лише роль каталізатора. Падіння монархії не викликало масового політичного руху на її захист тому, що “перш за все була підірвана міцність держави” [514]. Аналізуючи революційні події, “Черниговская земская газета” у березні 1917 р. констатувала: “трагедія старого устрою була в тому, що він не мав ідейних прихильників” [200].

Відомий політичний діяч того періоду О.В. Пешехонов згадував: “...разом з поваленням старої державної влади почалося швидке руйнування і того механізму, за допомогою якого вона себе здійснювала...” [Цит. за: 525, с.266]. Вже 27 лютого 1917 р. фактично не існувало влади царя і був створений Тимчасовий комітет Державної думи на чолі з її головою М.В. Родзянком та Тимчасовий виконком Ради робітничих і солдатських

* Тут і далі дати подаються за “старим стилем”. Росія перейшла на григоріанський календар (“новий стиль”) з 14 лютого 1918 р.

депутатів під керівництвом М.С. Чхеїдзе (голова Ради), О.Ф. Керенського та М.І. Скобелєва (заступники голови). Між Тимчасовим комітетом Державної думи і Радою були встановлені тісні зв'язки. Факти, наведені у дослідженні О.Б. Ніколаєва, доводять, що саме ліві депутати Державної думи зіграли вирішальну роль у створенні Петроградської Ради робітничих депутатів [581, с.31 – 36]. Керівники Ради М.С. Чхеїдзе та О.Ф. Керенський одночасно були членами комітету Думи. Обидва вони виступали носіями влади Тимчасового комітету Державної думи та Ради Петрограду.

На початку революції Виконавчий комітет Ради на повноту влади не претендував і тому був готовий підтримати будь який буржуазний уряд, так як вважав революцію буржуазною. Крім цього, на думку О. Ніколаєва, Рада в ці дні програвала Тимчасовому комітету Державної думи в організаційно-технічному відношенні [581, с.32]. За цих обставин Тимчасовий комітет Державної думи оголосив себе носієм верховної влади в країні. 2 березня 1917 р. відбулося зречення від престолу Миколи II. Внаслідок політичного компромісу, замість Тимчасового комітету Державної думи, в ніч з 1-го на 2-ге березня 1917 р. із представників ліберальних партій утворився Тимчасовий уряд, на чолі з відомим земським діячем Г.Є. Львовим.

Датою офіційного створення апарату Тимчасового уряду слід вважати 10 березня 1917 р., коли було прийнято Постанову про перейменування Ради міністрів на Тимчасовий уряд [355, с.71]. Функції та повноваження уряду чітко не регламентувалися, фактично він зосередив у своїх руках вищу законодавчу і виконавчу владу, раніше розподілену між імператором, Радою міністрів, Державною думою і Державною радою. Тимчасовий комітет Державної думи продовжував своє існування як громадська консультативна організація.

Російський дослідник С. Яров зазначає, що в цей час революція “зумовила створення і зміну двох політичних систем двовладдя: 1) царського уряду і Тимчасового комітету Державної думи (27 лютого – 2 березня) та 2) Тимчасового уряду і Петроградської Ради – з 2 березня 1917 року”

[678, с.22]. Хоча в російській історіографії до поняття “двовладдя” існує неоднозначне ставлення. Наприклад, на думку Р. Піменова термін “двовладдя” не зовсім вдалий: “Рада самовідсторонилася від відповідальної участі у владі ... вона заважала, вона втручалася, вона вимагала, але ні за що не відповідала” [594, с.11] і не могла бути джерелом державної влади. Сучасні російські дослідники переконують, що “у російській провінції фактично не склалося характерне для Петрограду двовладдя. На місцях мало місце і одновладдя і багатовладдя” [511, с.449]. До того ж, на цей термін не можна спиратись при вивченні революційних подій на українських землях. Сучасні українські дослідники довели, що навесні 1917 р. на території українських земель сформувалося фактично три владних центри: представництво Тимчасового уряду, Ради робітничих і солдатських депутатів та Центральної Ради, яка була створена 3 – 4 березня 1917 р. з метою координування українського руху [529, с.17; 577, с.22; 616, с.27]. І саме між цими трьома силами почалася боротьба за владу, яка визначила зміст і подальший напрямок розвитку революції.

Зміна політичного режиму проходила в атмосфері загального хаосу, який був викликаний роками війни: армія виснажилася, мобілізація знелюднила село, фінанси країни були розладнані, товарообмін порушений, зросли ціни, у містах панував голод [361], що ще більш ускладнювало ситуацію в країні.

Основною ланкою управлінського механізму залишалися міністерства. Їхня роль, функції, структура, діяльність та трансформація протягом 1917 р. достатньо повно висвітлена в історичній літературі [422; 432; 497; 526; 643; 645]. Відзначимо лише, що апарат міністерств, який склався ще 1802 р., не піддався істотній реорганізації, роль міністрів залишилася незмінна. Чільне місце в державному механізмі займало МВС. У його складі був утворений відділ у справах місцевого управління [6, л.3].

Відділу у справах місцевого управління належало завідування діяльністю органів місцевої адміністрації, тобто комісарами Тимчасового

уряду. Відділ займався призначенням комісарів, наглядав за їхньою діяльністю, надавав їм вказівки та регламентував відносини комісарів з виконкомом громадських організацій тощо [7, л.1]. Крім цього, відділ займався підготовчою роботою з реформування губернських правлінь та інших губернських органів влади на місцях. Взагалі на відділ покладалися важливі функції: розробка законопроектів, загальних інструкцій та окремих роз'яснень щодо питань перетворення устрою місцевого загально-адміністративного управління; загальні питання по керівництву фінансовою та кошторисною політикою місцевих загальноадміністративних закладів, які виникли у зв'язку зі змінами державного устрою та листування з питань громадсько-політичного життя на місцях [6, л.4].

До складу відділу входили: загальне відділення (завідувало загальною канцелярією та діловодством по окремих районах країни або за окремими питаннями відомства відділу), юридичний відділ (займався діловодством) та фінансовий відділ з окремим діловодством (завідував загальною фінансовою та кошторисною політикою). Згодом, було додатково створено інформаційно-довідковий відділ (займався систематизацією та обробкою матеріалів по місцевому та обласному управлінню та інструктуванням органів місцевого управління) [6, л.7]. Штат відділу складався з начальника, який безпосередньо завідував інформаційно-довідковим відділом, двох помічників, трьох начальників відділів та семи завідуючих діловодством. На посади у відділі могли бути призначені особи незалежно від статі. Згідно "Доповідної", нестача керівних кадрів призвела до того, що на посади у відділі могли бути призначені особи, які не мали чинів та вищої освіти [6, л.7]. Загальне керівництво відділом покладалось на одного з товаришів МВС, який повинен був представляти на вирішення МВС усі важливі питання по відділу.

Відділ отримав наступні завдання: реєстрація та систематизація шляхом карткової системи офіційного та газетного матеріалу; організація та анкетування з питань місцевого та обласного управління; видання

щоденного, друкованого інформаційного листка для відомств та центральних загальних установ та щотижневого бюлетеня для органів місцевого управління, які будуть ознайомлювати з діяльністю відділу; інструктування місцевого управління з окремих питань [6, л.7]. Інструктування повинно було проходити за програмою, яка включала законодавчу діяльність Тимчасового уряду з питань місцевого управління; циркуляри, розпорядження, призначення МВС з місцевого управління; діяльність місцевих комісарів та комітетів; діяльність тимчасових органів місцевого управління та самоуправління та довідковий відділ, який давав би відповіді на запити органів місцевого управління.

Тимчасовий уряд не поспішав скасовувати Департамент загальних справ у справі місцевого управління. У його відомстві збереглися справи по штатах центральних та місцевих загальноадміністративних установ; запити щодо додаткових асигнувань на діяльність зазначених установ; справи по адміністративному устрою Росії, зміна губернських та повітових меж, перенесення адміністративних центрів, утворення та ліквідація областей та повітів; повідомлення висновку з питань та законопроектів, які не належали до відомства окремих установ міністерства або не входили до компетенції декількох департаментів міністерства; роз'яснення сумнівів щодо застосування законів, які належали до адміністративного устрою Росії; складання рапортів до урядового Сенату зі справ, які безпосередньо стосувалися ведення окремих установ міністерства та діловодство Ради Міністрів [6, л.6]. Також на Департамент загальних справ покладался облік кошторисів та розасигнування кредитів, штати, питання службових прав та права на пенсію.

Згодом у складі МВС були скасовані штаб окремого Корпусу жандармів, Департамент поліції та управління друку (цензура). 10 березня 1917 р. було створено Тимчасове управління у справах громадської поліції та по забезпеченню особистої і майнової безпеки громадян (з червня – Головне управління у справах міліції). Управління складалося з керівника, його

помічника, секретаря, двох помічників секретаря, начальників відділів, діловодів, чиновників тощо. У своїй структурі воно мало шість відділів, юрисконсультську та секретарську частини [465, с.76]. Третій відділ був законодавчим, в його юрисконсультській частині розроблялися законопроекти, накази та укази керівного характеру у справах міліції. Функції кримінального розшуку передавалися Міністерству юстиції. Політичний розшук був переданий Інформаційному відділу Головного управління. Створювалися нові органи: Економічна нарада, Юридична нарада, Особлива нарада по реформі місцевого самоврядування, метою яких стало вироблення основ управління новою соціально-економічною системою країни.

Лютневі події відбулися значною мірою стихійно, тому багато владних структур продовжували формуватися в ході революційного пориву. Вони постійно реорганізовувалися, мінялися їхні керівники і сфери компетенції. Так, з березня по липень 1917 р. МВС очолював Г.Є. Львов (октябрист), в липні – І.Г. Церетелі (меншовик); з липня по вересень – М.Д. Авксентьев (есер), у вересні – жовтні – О.М. Нікітін (меншовик). Кожний з цих керівників не встигав серйозно увійти до курсу всього об'єму справ очолюваного міністерства. Такі часті зміни керівництва були спричинені урядовими кризами і негативно відбивалися на створенні та діяльності системи місцевих органів. Це свідчило як про нестійкість Тимчасового уряду, так і про неміцність державного ладу загалом.

Отже зазначимо, що 1917 р. українські землі, як і вся Російська імперія, зустріли в стані глибокої політичної та економічної кризи. В державі назрівав революційний вибух, викликаний руйнівною кризою влади. Державна дума, уряд і владні органи на місцях були захоплені зненацька Лютневою революцією. Відбулося падіння монархії і настання нового державного порядку. Замість Тимчасового комітету Державної думи було утворено Тимчасовий уряд. Можливо розуміння Державною думою та її структурами того, що вона не буде здатна охопити своїм впливом усі міські прошарки

Петрограду і повсталих солдатів, призвело до виникнення паралельної структури – Петроградської Ради. Перші місяці революції характеризувались співпрацею Петроградської Ради та Тимчасового уряду.

Однак особливою прикметою розвитку революції на теренах етнічних українських земель стало формування Центральної Ради, яка репрезентувала нову, альтернативну форму уряду в Україні. Але Центральна Рада перебувала на етапі організаційного становлення. Вона ще не усвідомлювала своєї ролі та призначення. У березні – на початку червня 1917 р. діяльність Центральної Ради характеризується тісним союзом і співробітництвом з Тимчасовим урядом. На цьому етапі основною метою Центральної Ради була боротьба зі спадщиною самодержавства, за демократизацію влади в колишній Російській імперії. Контакти і взаємодія між Центральною Радою та українськими організаціями на місцях тільки починали налагоджуватись. Об'єктивно аналізуючи тодішню ситуацію, слід вказати, що конкурувати з Тимчасовим урядом в галузі управління Центральній Раді на цьому етапі було не під силу. Управління в державі здійснювалося безпосередньо апаратом Тимчасового уряду. Процес створення нового механізму державного управління включав ліквідацію адміністративно-каральних органів царського режиму, трансформацію старого адміністративного механізму і появу нових управлінських структур. При цьому організація державної виконавчої влади в лютому – березні 1917 р. розвивалася в декількох напрямках. По-перше, створювався урядовий управлінський апарат для координації дій міністерств та відомств, центру та провінції. По-друге, нормативно-правовими актами визначались повноваження усіх місцевих органів державної влади та управління і, по-третє, організовувалось діловодство в управлінському апараті місцевої влади, якому доводилось пристосовуватись до нових реалій життя.

2.3. Нормативно-правова діяльність Тимчасового уряду в галузі місцевого самоврядування

В той час, коли у Петрограді панував настрій “сп’яніння переворотом” [572, с.23], провінція знаходилася у стані розгубленості. Революційний вибух застав зненацька владні органи на місцях. І це яскраво простежується на прикладі Чернігівської губернії, яка була на той час типовою аграрною окраїною царської Росії.

Хроніка тих днів свідчить, що чутки про зречення Миколи II поширювалися по губернії “з черепашачою швидкістю” [591, с.433] – протягом першого тижня березня [124; 125; 129; 138; 172; 190; 215; 219; 235; 237; 247; 249; 250; 274; 278, с.7; 281; 284; 290; 299; 308; 325]. Тому було б, мабуть, перебільшенням говорити про загальне захоплення і натхнення з приводу зміни політичного режиму. Відомості про повстання у Петрограді викликали занепокоєння серед губернських і повітових чиновників, які зберігали вірність царському уряду і намагалися як можна довше відтягти офіційне повідомлення населенню про зміну політичного ладу. Губернська газета констатувала: “це здалося чимось жахливим, неймовірним, таким, що матиме страшні наслідки, повним очікуванням чогось важкого, жахливого, глибоко помилковим і небезпечним” [219]. Внаслідок того, що ситуація була невизначеною, Чернігівським губернатором бароном М.О. Гревеніцом, було ухвалене рішення не вживати конкретних дій і чекати подальшого розвитку подій, зберігаючи зовнішній спокій і мовчання. У ці дні у Чернігові проходили два губернських з’їзди: земський і продовольчий. На засідання продовольчого з’їзду з’явилася делегація від земських службовців, які стали вимагати від голови губернської земської управи О.О. Бакуринського з’ясування у губернатора, чому не оповіщається населення про події, що відбувалися у столиці [119, арк.95]. Не дочекавшись розпорядження місцевої влади, офіційний губернський друкований орган “Черниговское слово”, в обхід цензури, отримав деякі матеріали про революцію і опублікував їх.

Приховувати повідомлення про революційні події далі влада вже була неспроможна.

Першою офіційною інформацією про події в столиці були урядові телеграми, які повідомили про взяття Тимчасовим комітетом Державної думи влади для відновлення “державного й громадського порядку” [445, с.187]. Як відзначає О. Рабінович, “в умовах Російської імперії, з її давньою традицією сильної влади і деспотичного правління з центру, політична ситуація у Петрограді мала величезний вплив на розвиток революції в країні” [609, с.18]. На ім’я М. Родзянка з різних кінців країни (по 20 березня включно) було отримано 20000 привітальних телеграм [263]. У цьому волевиявленні Чернігівська губернія не була винятком. На адресу Тимчасового комітету Державної думи, Тимчасового уряду, Ради робітничих та солдатських депутатів від місцевих організацій було відправлено безліч привітальних телеграм, в яких їм висловлювалася повна довіра [1; 2; 3, л.1, 6 – 59; 5, л.33, 135; 11, л.192, 202, 222, 235; 17, л.51; 19, л.9; 19; 20, л.150 – 151; 21, л.182, 204; 22, л.15]. У своїй підтримці і лояльності також поспішали завірити уряд представники Чернігівського дворянства [413]. У розпорядження Тимчасового уряду від населення почали надходити грошові пожертви [273]. По губернії також були проведенні чисельні несанкціоновані мітинги, збори, демонстрації, на яких лунали промови на захист демократичних свобод, віталась перемога над самодержавством. Мітингувальники несли прапори з вимогами: “8 годинний робочий день”, “Хай живе Демократична республіка”, “Хай живуть воля, єдність і братерство” [119, арк.97зв.; 129; 281; 283; 284; 292].

Офіційні повідомлення про революційні події сколихнули всі прошарки суспільства губернії і зумовили самочинні арешти представників старої адміністрації, поліції та жандармерії [274; 42, арк.2]. Багато поліцейських дільниць та їхніх архівів було спалено або розгромлено. У перші дні революції фактично була знищена система політичного розшуку. По всій країні прокотилася хвиля захоплення в’язниць і звільнення без

жодної перевірки всіх ув'язнених, переважно кримінальних, що перетворилось на своєрідний символічний акт розправи із царським ладом і визнання нової влади.

Почав докорінно змінюватися порядок формування та функціонування всіх владних структур не лише у центрі, а й на місцях. “Цей руйнівний процес швидко поширився на всі місцеві органи, аж до самих нижчих” [526, с.226]. Завдяки цьому утворився фактичний вакуум влади і майже одразу перед урядом постала проблема охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю.

Сучасники тих подій звертають увагу на те, що “обурення, яке нагромаджувалося протягом років, прорвалося назовні, значною мірою несподівано для самої маси” [414]. Слід зазначити, що революційний рух в багатьох повітах губернії носив “стихийний характер” [281]. Деякі поміщики тікали зі своїх маєтків у повітові міста та губернське місто Чернігів, залишаючи “безгосподарними” земельні угіддя, худобу, промислові підприємства [41, арк.9]. В інших містах відбувалося звільнення з посад агітаторів проти нового ладу. Так, у Чернігові було звільнено з посади директора Чернігівського відділу державного банку Гангеліна (б.і.) [161], а в деяких місцях не відбулося без стрілянини. Наприклад, у Конотопі, внаслідок сутички між прихильниками старого та нового устрою, було вбито двоє чоловік та один поранений [166]. Але прославилась Чернігівщина на всю країну арештом архієпископа Чернігівського та Ніжинського, члена Синоду Василя. Газети писали, що подібних арештів не було у Росії з часів Бірона, тому він став “сенсацією у Синоді” [128].

Один з російських мислителів визначив те, що відбувалося тоді як “людневе безумство” [507, с.217]. Але невдовзі, “внаслідок відсутності охорони порядку та загальної безпеки”, серед населення поряд з ейфорією почали поширюватися “повна розгубленість і занепокоєння” [54, арк.5]. Враховуючи таке становище, Тимчасовому уряду, котрий отримав владні повноваження від ліберальних кіл Державної думи, життєво необхідно було

закріпитися в провінції. В іншому випадку місцева громадська ініціатива могла створити непідконтрольні центральному керівництву структури влади. Однак цей процес затягувався. Тимчасовий уряд спеціальною постановою від 10 березня 1917 р. визнав свій перехідний характер [457, с.594]. Здійснювати виконавчо-розпорядчі функції він збирався лише до скликання Установчих зборів. Тобто, будучи тимчасовою владою, уряд не вважав, що він має право розпочинати які-небудь докорінні реформи у соціально-політичній сфері. До того ж, формування нового уряду відбувалося у складних умовах: продовження війни, продовольча проблема, наростання хаосу у політичній та економічній сферах. Уряд розумів “несумісність війни та революції” [511, с.448], тому основним своїм завданням визначив доведення війни до переможного кінця. Стає зрозумілим, що “політики ліберально-національного табору зовсім не уявляли розмірів розвалу армії й імперії” [607, с.157]. Але треба звернути увагу на те, що в цьому прагненні на початку революції Тимчасовий уряд був цілком підтриманий місцевим населенням, про що свідчать як привітальні телеграми, так і відозви керівників повітової влади [276]. Ця особливість революції, на думку В. Харитонова, була обумовлена розривом “у часі між подіями в центрі та на периферії” [662, с.24]. Він теж звертає увагу на те, що підтекстом і нерідко прямим гаслом багатьох березневих подій на місцях було гасло “Революція – для перемоги у війні!” [662, с.24]. Таким чином, події, що відбувалися тоді на Чернігівщині, були певним віддзеркаленням подій у країні.

Під тиском революційних подій на місцях, у березневому звернені до населення, уряд змушений був заявити про намір розпочати реорганізацію державного устрою на нових принципах свободи, законності та рівноправ'я. Першим кроком на шляху реформ стали наступні демократичні перетворення: оголошено амністію політичних ув'язнених, проголошена свобода слова, зборів, організацій, відмінено ряд обмежень у національному та релігійному питанні [417, с.141,176 – 177]. Були скасовані обмеження на об'єднання громадян у партії та громадські організації, дозволено видавати

газети різних напрямів тощо. О. Керенський вважав, що “ніяка подальша демократизація була неможлива – вона б призвела до абсурду; через абсурд до – диктатури” [522, с.20]. Проте ці заходи мали як прогресивну спрямованість, незважаючи на їхній буржуазно-демократичний характер, так і регресивну, що підсилювало безвладдя та хаос в країні. Але уряд пишався тим, що в основу державного управління були покладені принципи добровільної покори вільних громадян створеній ними самими влади, а не принципи насильства і примусу [378].

Демократичні перетворення не змогли припинити швидку зміну влади на місцях. Організація місцевого самоврядування на демократичних началах визнавалася громадськістю “самим нагальним та насущним завданням моменту” [220, с.1]. Не чекаючи розпоряджень уряду, населення губернії почало створювати нові органи самоорганізації населення – громадські виконкоми, та відроджувати старі – ради. Саме ці органи почали здійснювати реорганізацію земських зборів та міських дум, визначаючи склад нових гласних. Виконкоми були переконані, що склад існуючих міських дум не відбиває інтереси всього населення, і діють вони на шкоду їхніх інтересів. Тому члени виконкомів разом з представниками від земських службовців, кооперативів, продкомітетів, рад, вчителів, лікарів, робітників, солдат, від міщанських та позиково-ощадних товариств, ради союзу домовласників, вільно-пожежного товариства, селянських з’їздів тощо, без якого-небудь попереднього обговорення, поповнювали кількість гласних міських дум із правом вирішального голосу [30, арк.14; 51, арк.7; 65, арк.119; 66, арк.51]. Розпочата демократизація дум не збігалася з розпорядженням Тимчасового уряду від 20 квітня 1917 р., в якому йшлося про утримання від реорганізації міських дум до видання положення про їх перевибори [30, арк.14]. В тих містах, де міські думи, намагаючись виконувати розпорядження уряду, не дозволяли поповнювати свій склад громадським організаціям, виконкоми звільняли з посад міських голів та членів управ, пояснюючи свої дії тим, що діяльність цензових дум викликає безлад у повіті [30, арк.14]. Тобто,

розпочата демократизація обумовлювалась перш за все тим, що на місцях були відсутні представницькі органи державної влади, які б репрезентували інтереси всіх громадських організацій губернії. При цьому нерідко поповнення складу земських зібрань та міських дум відбувалось в умовах гострої боротьби. Характерним є такий приклад: у Конотопському повіті на відмову земської управи прийняти до свого складу нових представників від громадських організацій, виконком звільнив цензовий склад гласних, замінивши їх своїм складом [59, арк.61; 45, арк.76; 31, арк.140зв.]. У м.Острі ситуація взагалі набула радикального характеру. Конфлікт вибухнув між старим складом виконкому – комітетом уповноважених громадян м.Остра, міською думою та новим складом повітового виконкому, обраного на демократичних засадах. Повітовий виконком звинуватив міську думу в тому, що в її складі “купка самозванців” [30, арк.27]. Повітовий виконком разом з Остерською радою робітничих і солдатських депутатів, начальником міліції та помічником акцизного наглядача, ігноруючи розпорядження Тимчасового уряду, скликали 8 червня мітинг. На мітингу цензовий склад думи був “низложен” та була обрана тимчасова президія міської думи у складі 11 осіб. Тимчасовим міським головою був призначений помічник акцизного наглядача Хатемкін (б.і.) [30, арк.24, 27 – 28]. Повітовий комісар намагався владнати ситуацію дотримуючись розпоряджень уряду. Але врешті-решт він був змушений звернутися по допомогу до губвиконкому, який відправив до Остра члена Постійного Бюро губвиконкому врегульовувати конфлікт [30, арк.20 – 21, 23].

Безперечно, питання про демократизацію органів місцевого самоврядування постало насамперед як політичне. Протоколи засідань земських зібрань та міських дум свідчать, що наприкінці травня 1917 р. у Чернігівській губернії вже не було жодного повіту чи міста, де б громадські виконкоми разом з селянськими та солдатськими радами і професійними спілками не займалися питанням, пов’язаним з поповненням земських зборів і міських управ представниками від демократичних кіл суспільства.

Події, пов'язані зі зміною влади на місцях, змушували уряд поквипитися. У “Зверненні до земств та дум” голова Тимчасового комітету державної Думи М. Родзянко закликав органи місцевого самоврядування дотримуватися спокою та не переривати роботи [371]. 26 березня відбулося перше засідання Особливої наради з питання реформи місцевого управління та самоврядування, яка визначила наступні завдання реформи: 1) створення волосного земства та селищного управління; 2) реформа виборчого права в земствах та містах, перегляд земського та міського положення; 3) реформування устрою міліції та муніципальної поліції; 4) реформування устрою місцевих органів адміністративної юстиції; 5) розробка правил про комісарів Тимчасового уряду; 6) упорядкування місцевих фінансів у зв'язку з визначенням порядку стягнення зборів; 7) реформа місцевого устрою у губерніях, де земства не були запроваджені [355, с.160].

3 березня 1917 р. система місцевого управління входить у стадію перманентної реорганізації. За шість місяців роботи “Особливій нараді...” вдалося розробити та затвердити основний пакет документів з реформи місцевого самоврядування та управління. Уявлення про масштаб роботи “Особливої наради...” надає додаток Б, складений за матеріалами журналів засідань Тимчасового уряду та тогочасної преси. Завдяки дослідженням Г. Герасименка в історіографії поширилось твердження, що у цілому нарада затвердила 46 “великомасштабних” законопроектів [472, с.59], але, як бачимо, загалом їх було видано понад 60. Ми ж зупинимось на аналізі тих постанов та наказів уряду, які стосувались передовсім реорганізації системи управління та набули особливого значення для Чернігівської губернії.

Зазначимо, що тривалий час проблема реорганізації місцевого самоврядування була предметом дискусій відомих політичних діячів та правників Російської імперії, але тільки Тимчасовий уряд проводив ряд практичних заходів по реформуванню земського самоврядування.

3 березня 1917 р. уряд приймає Декларацію [352], в якій провідною серед майбутніх перетворень проголошує реформу місцевого

самоврядування на основі загального виборчого права. В травні 1917 р. приймає нове Тимчасове положення щодо земських установ, а в липні публікує нову постанову “Про зміну діючого положення щодо губернських та повітових земських установ надалі до видання нового про них положення” [387, с.1], згідно з якою компетенція земських органів значно розширилась у порівнянні з Положенням 1890 р. До їхньої компетенції були віднесені охорона праці, створення бірж праці та громадських майстерень, надання юридичної допомоги, усунення дорожнечі, завідування міліцією тощо. Згодом їх права тільки продовжували розширюватися. Зокрема, представники губернського земства отримали право входити до складу загальних присутствій всіх установ відомства Державного контролю і користуватися правом вирішального голосу [376]. Із введенням волосних земств вони отримали право встановлювати межі створюваних волостей та затверджувати постанови волосних земств із питань відчуження та застави їхнього нерухомого майна, про укладання договорів терміном дії більш ніж 10 років, про укладання позик тощо. На них покладалось запровадження селищного управління [357, с.343]. У червні 1917 р. земські збори та міські думи отримали право обирати мирових суддів та членів мирових судів [245]. У липні, наказом товариша міністра народної освіти О.П. Герасимова, справа народної освіти була повністю передана до відома органів земського і міського самоврядування. До компетенції земств передавалися також агрономічні, ветеринарні та інші місцеві установи, що колись перебували у підпорядкуванні уряду. Земствам офіційно надавалося право самостійності при вирішенні підвідомчих справ. МВС залишило за собою право затверджувати договори земств з приватними особами про облаштування ними земських будівель, про перебудову шляхів та пристаней, про укладання позик під заставу земського майна тощо. Нагляд за земствами виражався у формі протестів та покладался на губкомісарів Тимчасового уряду, а також на судів з адміністративних справ. При цьому судам надавались широкі повноваження у вирішенні справ, пов’язаних з протестами комісарів та

скаргами приватних осіб [344]. Загальне керівництво покладалось на Всеросійський земський союз.

Положення про “Всеросійський земський союз” було прийнято урядом у червні 1917 р. [356, с.220 – 222] Його діяльність полягала у здійсненні заходів, викликаних потребами загально земського характеру, війною та її наслідками. Для вирішення цих проблем Союз мав створювати фабрично-заводські, торгові та кредитні підприємства і оперувати коштами, які формувались за рахунок асигнувань земських зібрань, приватних зборів, дотацій казни та доходів самого Союзу. Управління Союзом здійснювалось зборами уповноважених, до складу яких входили по три представники від кожної губернії, обраних губернськими земствами. Крім цього, згідно затверджених в липні 1917 р. “Правил про союзи, товариства та з’їзди земських установ та міських і селищних управлінь” губернським, повітовим, волосним земським установам та міським і селищним управлінням офіційно надавалося право об’єднувати свою діяльність задля вирішення загальних потреб у формі союзів, товариств та з’їздів [357, с.338 – 342]. Право на створення того чи іншого виду об’єднання надавалось явочним порядком, тобто на основі постанов земств, дум та селищних управлінь. Товариства мали створюватися для комерційних цілей, спрямованих на задоволення загальних потреб. Союзи могли створюватися як загальні – по всіх предметах відомства, так і спеціальні – по окремих галузях їх відомства. Для обговорення загальних питань, які стосувалися потреб земських і міських установ, дозволялось скликати з’їзди їхніх представників. Визначалося тільки два обмеження: такі союзи не могли самостійно встановлювати податки й видавати обов’язкові постанови для жителів. Ці організації існували на внески окремих земств і позики.

У травні 1917 р. була прийнята постанова уряду “Про волосне земське управління” [384]. Згідно з нею ліквідувався інститут волосних сходів, волосних правлінь, старшин і судів, а також земських начальників. Скасовувались волосні виконкоми та продкомітети тощо. Натомість

створювались волосні земства, структуровані у волосні земські збори та управи. Волосні земські збори склалися з волосних земських гласних. Кількість гласних залежала від чисельності населення волості й становила від 20 до 50 осіб [377]. Земська управа обиралась у складі голови та не менше двох гласних з числа грамотних осіб що досягли двадцятиоднорічного віку. Волосні управи стали виконавчими органами та замінили волосні продкомітети. Таким чином, на волосне земство покладалися обов'язки, які раніше були покладені як на волосні правління і старшину, так і на волосні продкомітети. Зокрема, скликання зборів, підготовка проектів рішень, оголошення постанов центральної влади, охорона порядку, продовольчі обов'язки тощо. Волосні зібрання також обирали п'ятьох членів волосних земкомітетів та трьох їхніх заступників. На волосні земства покладалась і важлива політична функція – підготовка виборів до Всеросійських Установчих зборів (а згодом і до Всеукраїнських Установчих зборів). Вони повинні були скласти списки виборців, налагодити службу інформації та підтримати вибори матеріально.

Нагляд за постановами волосного земства здійснювався в плані не тільки законності, але й доцільності. Він покладался на повітове земство, яке затверджувало постанови волості про відчуження або заставу нерухомості, розміри деяких зборів, висновки договорів більш ніж на 10 років та ін.

Циркуляр від 16 серпня 1917 р. за № 63 від Головного управління у справах місцевого господарства рекомендував узгоджувати роботу волосних та повітових земств наступним чином: скликати як можна частіше наради представників волосних земських управ, їхніх секретарів та бухгалтерів при повітській земській управі; дозволити участь представникам волосних земських управ, з правом дорадчого голосу (якщо вони не є повітовими земськими гласними), на повітових земських зібраннях; здійснювати постійний взаємообмін друкованими матеріалами, постановами зібрань і т. ін. між волосними та повітовими управами, причому при волосних управах створити довідкові земські бібліотеки [11, л.37 – 37об.].

Положення та накази уряду щодо земської реформи отримали захоплені відгуки у більшості газет губернії [127, с.14; 168]. Так, І.М. Антоненко у статті “Для чого потрібно нам волосне земство?” писав: “Майбутнє місцеве земство розбудить самодіяльність населення, створить у ньому громадські інтереси, зацікавлення та повагу до культури...” [127, с.14]. В інтересах скорішого введення волосного земства, Чернігівська земська управа надала повітовим земським управам кредит на витрати по введенню волосного земства у розмірі 500 руб. на кожную волость [217].

Ця постанова безсумнівно стала основою перетворень у волосному управлінні навесні 1917 р. Вперше в історії як країни, так і губернії, була введена дрібна земська одиниця. Волость переставала бути черезсмужною з іншими волостями, внаслідок чого сільське населення не розділялося між різними волостями. Волосне земство перетворювалось на своєрідний фундамент державної управлінської піраміди. Однак ліквідація звичного інституту волосного управління і введення земств, які продовжували асоціюватися у селянській свідомості з буржуазією та земськими начальниками (земства отримали частину поліцейських функцій, котрі раніше належали земським начальникам), викликала незадоволення та протидію селян, що вплинуло в подальшому на процедуру проведення та результати виборів. До того ж, запровадження волосних земств лягало новим тягарем на населення: до повітового земського збору мала додаватись відсоткова надбавка волосного земського збору [356, с.451]. Крім цього, запровадження волосного земства незабаром поставило питання про введення селищного управління. З запровадженням закону про волосні земства ліквідовувалися сільські громадські виконкоми, і тому села залишались фактично без управління. Земські збори Чернігівщини були стурбовані таким становищем і тому звернулися із клопотанням до Тимчасового уряду негайно організувати на законних засадах колегіальне селищне управління [342].

Вакуум влади на селищному рівні заповнило “Тимчасове положення про селищне управління” від 15 липня 1917 р. [357, с.342]. Згідно положення, апарат селищного управління не відрізнявся від земського і складався із селищних зборів – розпорядчого органу та селищної управи – виконавчого органу. Відрізнялась тільки кількість гласних, яка залежала від чисельності населення і становила від 12 до 40 осіб [357, с.348]. Склад селищної управи був ідентичний до волосної. Коло діяльності селищного управління охоплювало громадський благоустрій селища і визначалось повітовими або губернськими земськими зборами. Таким чином, між цими органами встановлювалась певна залежність. Селищні зібрання отримали право обкладати грошовими зборами нерухомість та встановлювати особливі збори. Нагляд за їхньою діяльністю безпосередньо здійснювали губернські та повітові земські збори, а також повітові комісари.

Значення цього положення полягало в тому, що за його допомогою Тимчасовий уряд зумів знищити основну масу низових демократичних селянських організацій, які виникли навесні 1917 р. та вибудувати чітко підпорядковану вертикаль місцевих самоврядних інституцій.

Аналогічні зміни сталися і в органах міського самоврядування. В травні було затверджено “Положення про громадське управління міст”, згідно з яким, повноваження міських дум та управ значно розширилися та були схожі з земствами, але поширювались виключно на місто [356, с.383 – 408]. Більш того, положенням запроваджувалися дільничні (районні) міські думи в адміністративних центрах, навколо яких мешкало понад 150 тис. жителів. У Чернігівській губернії вони були організовані в 19 міських поселеннях: в містах Погарі та Коропі, посадах Добрянці, Лужках, Воронці, Климові, Злинці, Митьківці, Чуровичах, Шеломах, Млині, Ардоні, Святці, Еліонці, в заштатному місті Нове Місто, в містечках Серединій Буді, Вороніжі, Нових Млинах та слободі Радуль [49, арк.1].

Міське самоврядування отримувало очікувану самостійність у вирішенні підвідомчих питань. І лише деякі постанови дум повинні були

затверджуватися або погоджуватися відповідними міністерствами. Наприклад, постанови про відчуження нерухомого майна, що належало місту, за винятком маломірних ділянок, призначених за планом міста під забудову приватними будинками та урегулювання міста, затверджувалося міністром внутрішніх справ, а постанова про облігаційні займи, погоджувалась із міністром фінансів тощо. Безпосередній нагляд за діяльністю органів місцевого самоврядування здійснювали губкомісар та його помічники або повітові комісари за дорученням губкомісара [358, с.60]. Вони зобов'язувались подавати протест до адміністративного суду щодо невідповідних закону дій та розпоряджень міських дум та управ, при цьому не втручаючись у їхні дії. Скарги на незаконність постанов міських дум та управ належало подавати в Окружний суд по адміністративному відділу.

Постанова уряду “Про зміну діючих Положень про громадське управління міст” від 9 червня регламентувала повноваження міського громадського управління та його стосунки з адміністрацією. Зокрема, заборонялося запрошувати на службу в земські установи гласних, але не заборонялося особам обраними гласними залишатись на земській службі [275].

Як відмічалось, наболілою проблемою функціонування міського самоврядування були їх взаємостосунки з земським самоврядуванням у фінансовій галузі. У 1913 р. було підготовлено “Проект резолюції про відокремлення міст у самостійні земські одиниці” [395], який так і не був реалізований. Економічна криза та погіршення фінансового становища органів самоврядування навесні 1917 р. зумовили розгляд цього питання Тимчасовим урядом. Уряд визначив перелік міст, в яких керівництво земськими справами покладалось на їхнє громадське управління. Крім Києва та Одеси, які вже мали такі права, приєдналися до переліку міст Чернігів та Ніжин [356, с.113]. Їхнім міським думами передавалися права та обов'язки повітових земських зборів, а міським управам – повітових земських управ.

Відповідні повіти, до яких належали ці міста, одержали окремі від них земські зібрання та управи [356, с.113 – 114].

Як бачимо, Тимчасовий уряд вже з перших днів діяльності відвів органам самоврядування провідне місце у формуванні місцевих органів влади. Оскільки земства та думи репрезентували не всі громадські організації і верстви населення, уряд намітив шляхи їх демократизації та репрезентативності. З цією метою “Особлива нарада...” приймає низку законів та наказів щодо реформи виборчої системи. Значення цих актів полягало насамперед у тому, що вони значно демократизували систему формування органів місцевого самоврядування. Зокрема, встановлювалося загальне, рівне, пряме і таємне голосування. Пасивне (формальне) виборче право поширювалось на всіх громадян. Будь-які обмеження за національністю, віросповіданням, статтю не допускалися. До участі у виборах допускалися громадяни з 20-річного віку. Хоча від виборів відсторонялися військові, але для військових міських гарнізонів обмежень не передбачалося.

Активне (фактичне) право отримували ті, хто постійно мешкав у місті, на території повіту, волості та селища, чи мав там будинок або виконував службові функції, пов'язані з життям місцевого населення. При цьому виборчого права до органів місцевого самоврядування позбавлялися губернські та повітові комісари, їхні заступники, міліціонери, засуджені карні злочинці (до закінчення трьох років по відбуванню кари), ченці, божевільні та ін. [346]. До органів земського самоврядування та селищного управління – останні три групи населення.

Майновий ценз скасовувався, але все ж право участі у виборах залишалося за власниками міської нерухомості незалежно від того, проживали вони в місті (в повіті та волості) чи ні, а також за особами, які не входили до складу сільських сходів і раніше не могли брати участь у виборчій компанії: общинники, поміщики, хуторяни, відрубники, службовці, торговці, священнослужителі, “третій елемент”, що однозначно викликало

негативну реакцію населення. Позитивним було те, що всестановий принцип обрання значно розширив соціальну базу земств та дум, що робило їх більш гнучкими.

Основний обсяг робіт по проведенню виборчої кампанії до земств та селищних управлінь виконували чиновники повітових управ. Вони формували виборчі комісії, визначали межі округів, організовували перепис населення та розраховували кількісний склад кандидатів у гласні, складали виборчі списки тощо. Виконкомам, продкомітетам та іншим громадським організаціям (за наявності у місцевостях) дозволялося сприяти виборчим комісіям у складанні виборчих списків та проведенні виборів [356, с.113 – 122; 369]. Нагляд за порядком на час проведення виборів належав головам виборчих комісій. Контроль за виборами здійснював Сенат, якій після революції практично не зазнав змін.

Відповідно до закону, механізм виборів земств усіх рівнів мало чим відрізнявся. Проте, згідно “Наказу про проведення виборів волосних земських гласних”, вибори до волосного земства мали проводитись по мажоритарній системі. На відміну від волосних, повітові вибори повинні були проводитися на пропорційній основі від двох курій – міської та сільської. Списки кандидатів у земства підписувалися десятьома виборцями, цензу осілості не було. На пропорційній основі проводились і вибори до селищних управлінь. Список селищних гласних складався один для всього селища і підписувався виборцями у кількості не менше половини потрібної кількості гласних. Вибори у губернське зібрання були багатоступеневими (тобто непрямими). Внаслідок чого, процес виборів до губернських зборів був значно спрощений: різні групи повітових земських зборів складали списки кандидатів і подавали їх голові зборів. Кількість кандидатів у ньому не перевищувала загальної чисельності гласних, яких необхідно було обрати. Голова зборів нумерував списки і в день виборів вивішував їх у залі засідань. Кожен гласний повітового земства міг голосувати тільки за один список. У відповідності з кількістю поданих голосів визначалося, скільки кандидатів з

кожного списку було обрано губернськими гласними. До складу земських зборів входили тільки вибрані гласні. Від участі в них представників відомств і посадових осіб повністю відмовилися. Лише у серпні Тимчасовий уряд вирішив внести зміни до виборчого законодавства у волосне земство, замінивши мажоритарну систему виборів на пропорційну [354; 360].

Виборче право до міських дум у загальних рисах відповідало виборчому праву до органів земського самоврядування. Технічною підготовкою до виборів займалися безпосередньо міські думи, а у спрощених громадських управліннях – збори уповноважених. На загальних засіданнях обиралися комісії з числа гласних для проведення перепису населення і складання списків громадян, які мали право брати участь у виборах. Визначалася територія міст, на які поширювалися вибори, кількість виборчих дільниць тощо. Списки кандидатів у думи підписувалися такою кількістю виборців, яка б складала не менше половини числа гласних, яких потрібно було обрати у даному місті. При цьому, виборець міг підписати лише один список кандидатів у гласні.

За задумом Тимчасового уряду на перших демократичних виборах гласні до місцевого самоврядування та управління мали обиратись на один рік (до 1 січня 1919 р.), а не на повне трьохліття, що передбачалось законом. Пояснити це рішення можна, мабуть тим, що всі свої постанови уряд вважав тимчасовими, навіть назви постанов підкреслювали ситуаційний характер поставлених завдань.

Однак вибори до земств та дум стали першим досвідом виборчих технологій. Пропорційна система виборів мала на меті забезпечити місцями в органах самоврядування представників від різних груп виборців. Тому результати виборів, за задумом уряду, повинні були сприйматись населенням як справедливі. Але, насамперед, ці заходи були розраховані на те, щоб перехопити у населення ініціативу по демократизації органів самоуправління і припинити самоорганізацію.

Нові політико-правові реалії також зумовили переосмислення Тимчасовим урядом місця органів охорони громадського порядку у системі державного будівництва. Виходячи з концепції безперервності права, уряд в Декларації від 3 березня 1917 р. зазначив, що поліція буде замінена народною міліцією з виборним керівництвом. Формування міліції розпочалось на основі постанови від 17 квітня 1917 р. “Про запровадження міліції” [345]. Ця постанова реорганізувала всю існуючу раніше поліційну структуру у державі в цілому і на українських землях, зокрема. Її положення поширювалися на місцеву тимчасову міліцію, повітових справників і поліцмейстерів.

Згідно вказаної Постанови створювалась мережа повітової, міської та окремої міліції (для губернських і значимих міст, посадів та містечок). До складу міліції входили: начальник міліції (який отримував в своє розпорядження канцелярію), його помічник, дільничні начальники та їхні помічники, старші міліціонери та міліціонери. Посада начальника повітової та міської міліції була найвищою в цій ієрархії. На цю посаду мали призначатися особи з освітою не нижчою за середню. Найнижчою була посада міліціонера, щоб її отримати, освіта була непотрібна, вимагалась лише грамотність. Начальники міліції призначались на невизначений термін й звільнялись органами місцевого самоврядування. Вони мали повноваження самостійно призначати посадовців нижчих рангів міліції. На всі посади обирались особи, які досягли двадцяти одного року, мали російське підданство та не мали обмежень, встановлених законом.

Таким чином, прийнята у квітні 1917 р. постанова передбачала введення для міліцейського керівництва вікового та освітнього цензу. Аналіз постанови свідчить також про те, що уряд передбачав створення тільки найманої міліції.

Міліція визначалась як виконавчий орган державної влади, але підпорядковуватись та утримуватись повинна була органами місцевого самоврядування. Тобто, вона була не тільки самоврядним органом (децентралізованим), але і урядовим, політично підпорядкованим комісарам

Тимчасового уряду. Постанова вказувала на те, що начальник міліції повинен виконувати усі їхні вимоги та доручення. Загальне ж керівництво міліцією здійснювало МВС. Для забезпечення керівництва та контролю за діяльністю міліції у межах губернії, на основі “Положення про губернських та повітових комісарів”, котре планували затвердити найближчим часом, запроваджувались посади урядових інспекторів міліції. Таке визначення міліції в умовах революції формально дало підставу порівнювати її з імперською поліцією.

Окремий розділ положення визначив юридичну відповідальність чинів міліції [586, с.112]. Адміністративній відповідальності не був притаманний загальний характер. За свою діяльність начальники міліції повинні були тільки звітувати щорічно перед повітовим земським зібранням або повітовою думою, за належністю. Судова відповідальність усіх чинів міліції передбачалась за посадові злочини у встановленому законом порядку.

В умовах революції на міліцію покладались функції охорони громадського порядку, забезпечення громадянських свобод, сприяння органам влади. Крім того, на міліцію були покладені додаткові функції по сприянню органам судового відомства й військовим органам. Але вкрай непопулярним обов'язком міліції виявилось стягнення податків та зборів [356, с.184 – 185]. Понад вказані обов'язки, міліція зобов'язана була виконувати всі законні вимоги урядової та громадської влади.

Водночас, до першочергових завдань уряду також треба віднести завдання, пов'язані з нормалізацією економічного життя країни. Уряд поступово починає формувати централізовану систему державних регулюючих органів, підпорядкованих Міністерству землеробства, серед яких треба відмітити земкомітети та продкомітети.

Продкомітети (міські та повітові) утворювалися на основі наказу уряду від 29 березня 1917 р. з метою ведення продовольчої справи та виконання розпоряджень Міністерства землеробства [355, с.169]. За тимчасовим положенням “Про місцеві продовольчі органи” до складу продкомітетів

входили представники земського та міського самоврядування, рад робітничих і селянських депутатів, сільськогосподарських товариств, селянської спілки, кооперативів та багатьох інших установ та відомств.

Земкомітети (губернські, повітові та волосні) утворювалися з метою підготовки земельної реформи, внаслідок наказу уряду від 21 квітня [355, с.329]. Згідно закону, до організації на демократичних началах органів самоврядування всіх рівнів, склад губернського та повітових земкомітетів мав обиратись губвиконкомом, міськими та повітовими виконками. Волосні земкомітети могли утворюватися не в обов'язковому порядку. На основі цього наказу, на кінець червня, повітові земкомітети були утворені у всіх повітах Чернігівської губернії, також було обрано губернський земкомітет, причому волосні виконкоми виникли значно раніше [115, арк.99]. У липні Головний земельний комітет запропонував включати до складу земкомітетів представників від місцевих рад усіх рівнів, що захищали інтереси радикально-демократичних сил губернії, завдяки чому було частково змінено їхній склад та правовий статус. На ці органи покладалось збирання відомостей про місцеві земельні порядки, земельні потреби населення, необхідні для земельної реформи, а також вирішення суперечок та непорозумінь у земельних справах за допомогою посередницьких і "примирительных" камер. Фактично земкомітети повинні були внести деякий порядок до аграрного руху, що набрав оберти. Це були органи влади, які поєднували у собі завдання державної влади та громадського самоуправління в галузі земельних та сільськогосподарських відносин.

Створені регулюючі економічну сферу органи значно демократизували місцеве самоуправління та були покликані забезпечити зв'язок виробництва й споживання. Уряд також розраховував за допомогою цих органів захистити інтереси громадськості від проявів особистої вигоди, групових та класових інтересів, тим самим стримуючи анархічні виступи селян. Однак чіткого закону й інструкцій, що пояснювали б права й обов'язки земкомітетів та продкомітетів, розроблено не було. У прийнятих законах і підзаконних актах

їхні права були описані настільки неясно, що це давало привід для їхнього різного тлумачення й приводило до самодіяльності на місцях, що ще більш ускладнювало функціонування мережі місцевої влади і призвело до дублювання функцій органів самоврядування. Так, уже в травні перед повітовими земськими зборами постало питання про відсутність керівництва та об'єднання діяльності волосних продкомітетів з боку повітових продкомітетів. Було визнано, що це “призводить до розрізненості й великої різноманітності форм їхньої діяльності” [51, арк.16].

Отже, події 1917 р. набули бурхливого розвитку, призвівши до реорганізації не тільки сам уряд, але і його управлінський апарат, а разом з ним – інститут самоврядування та правоохоронну систему. Уряд увів земське самоврядування ще в 39 губерніях Росії [387, с.1], тим самим розширивши географію земських установ. Створив волосні земства – нижчі органи місцевого самоврядування, реформував селищне управління та запровадив у містах поряд з міськими думами та управами районні (дільничні) думи та управи, скасовував губернські у земських і міських справах присутствія, розширив господарські та адміністративні права земств. Над земствами та думами більш не стояло ніякої місцевої влади, вони самі ставали органами місцевого управління. Газета “Дело народа” у квітні 1917 р. констатувала, що “у загальному вся реформа” наближалася “до типу англійського місцевого управління, відмінного від французького, повною децентралізацією” [147].

Запроваджуючи демократичні вибори на принципах загального, рівного, прямого і таємного голосування, Тимчасовий уряд визначив чітку вертикаль органів місцевого самоврядування: районні думи – міські думи – центр та селище – волость – повіт – губернія – центр. Цим актом Тимчасовий уряд ставив за мету заповнити вакуум виконавчої влади зверху донизу і одночасно намагався демократизувати думську та земську системи управління. Наскільки ефективною була б ця система, стверджувати можливості немає, так як Тимчасовий уряд було невдовзі скинуто. На нашу думку, пріоритетність загального виборчого права в умовах революції,

повинна була все ж поступитися радикальним змінам у галузі соціально-економічної політики.

Що ж до постанови уряду “Про запровадження міліції” зазначимо, що вона стала першим, хоч і незначним кроком по формуванню в країні правоохоронної системи на нових буржуазно-демократичних принципах. Однак міліція була запроваджена не у всіх губерніях. Постанова не стала тим нормативним актом, який би визначив всі принципи устрою та діяльності міліції і насамперед її низової ланки. На практиці, урядова Постанова виявилася руйнівною для апарату примусу: “міліція складалася з людей непідготовлених, нетямучих, а в своїх низах навіть з усяких гультіпак і заволок” [493, с.133]. Це позначилось на практичній діяльності нового інституту та провокувало безліч проблем, зокрема, згодом постало складне питання про прийом до лав міліції співробітників колишньої поліції. Д. Дорошенко безпосередньо займаючись ліквідацією поліції, у своїх міркуваннях відстоював думку, що поліцію “треба було реформувати, реорганізувати, очистити від негодящого елемента, але руйнувати її цілком згори донизу з тим, щоб на її місце поставити таку карикатурну установу, як міліція, не було жодної рації” [493, с.133]. Із чим можна цілком погодитись, враховуючи той факт, що в умовах революції дієвість апарату примусу виявилася незначною.

Підсумовуючи зазначимо, що незважаючи на тривалий період реорганізації, система місцевого управління напередодні Лютневої революції 1917 р. не набула завершеного вигляду та характеризувалась централізмом, а самоврядні інституції мали опосередкований зв'язок із системою державної адміністрації.

Формування Тимчасового уряду проходило в атмосфері загального хаосу, який був викликаний роками війни. Широка демократизація суспільства (оголошення амністії, проголошення політичних прав і свобод,

скасування національних та релігійних обмежень, смертної кари) зумовили на перших порах популярність уряду серед місцевих органів влади.

Зберігши у загальних рисах структуру органів вищої та центральної влади, Тимчасовий уряд приділяв важливу увагу реорганізації місцевого управління. Його нормативно-правова діяльність у цій сфері була досить плідною. Стратегічний підхід Тимчасового уряду з цього питання полягав у суттєвому розширенні прав та повноважень земського та міського самоврядування, котре мало стати опорою нової влади на місцях.

РОЗДІЛ 3.

ГРОМАДСЬКІ ВИКОНАВЧІ КОМІТЕТИ ТА МІСЦЕВІ ОРГАНИ ВЛАДИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

3.1. Формування та структура мережі громадських виконавчих комітетів

Одразу після того, як тільки звістка про перемогу революції досягла Чернігівської губернії, місцева інтелігенція, ставши повноправним учасником політичного процесу, виступила з ініціативою створення громадських виконкомів.

На той час в губернії вже існували освітні, творчі, наукові, добродійні, професійні, економічні, корпоративні та інші товариства. Кожна верства населення мала свої організації, наприклад робітники – профспілки, селяни – кооперативи, союзи тощо. Саме вони і стали підґрунтям створення виконкомів, яким судилося невдовзі скласти основу нової системи місцевої влади.

У березні 1917 р. розпочався швидкий процес формування демократичних органів влади у містах губернії. Чимало джерел вказують на те, що осередками об'єднання інтелігенції в загальні громадські організації стали найбільші міста губернії: Чернігів, Ніжин та Новгород-Сіверський [509, с.49].

Першим відреагував на події у столиці Ніжин. Так, уже 4-го березня 1917 р. з ініціативи представників міського та земського самоврядування, студентства, кооперативів та інших організацій, в залі Ніжинської міської управи, відбулися “установчі збори” до громадського комітету [35, арк. 1 – 2; 224; 252, с.3]. Наступного дня – 5 березня, у Новгород-Сіверському з ініціативи повітової земської управи було сформовано виконком під назвою “тимчасовий комітет” [54, арк. 5 – 5зв.]. Того ж дня, ініціативна група

Чернігівської інтелігенції, яка переважно складалась із земських службовців, теж випустила відозву із закликом до об'єднання як вже існуючих організацій в місті, так і тих, що тільки створювались [218; 219]. Як правило, надалі формуванням складу виконкомів займались організаційні комітети [229; 332; 334].

Представництво від різних суспільних, національних, професійних та інших організацій і груп населення у виконкомах, створених у містах, було різним і не постійним (дивись Додаток В). Це було обумовлено по-перше тим, що в цей час починають активно скасовуватись або реорганізовуватись старі та виникати нові союзи, торгові, промислові, громадські організації та ради (робітничі, солдатські та селянські). Більшість з них вважала життєво необхідним провести своїх членів до складу виконкомів і тим самим розширити круг їх представників. Тому виконкоми, як правило, залишали за собою право обирати в майбутньому до свого складу нових членів та залучати осіб, знання яких могли бути корисні для їхньої діяльності. І по-друге, на той момент була відсутня єдина норма представництва (квота) чисельної пропорційності організацій, що входили до виконкомів. Так наприклад, не було визначено співвідношення представників від малочисельних організацій (3 – 4 чоловіки) та організації від 200 – 300 чоловік [334]. У результаті, на момент виникнення, склад Ніжинського громадського виконкому становив 72 члени (без врахування їх заступників – дивись Додаток Д), а Чернігівського – 27 [229; 11, арк.9]. З часом кількість бажаючих мати своїх представників у виконкомах тільки зростала [209]. Наприклад, на 13 березня склад Чернігівського виконкому нараховував вже понад 100 членів [226; 206]. Це змусило організаційний комітет виконкому нарешті прийняти рішення: допускати до складу комітету більше одного делегата тільки після спеціальних постанов комітету [207; 335; 336].

Перше засідання Чернігівського виконкому відбулося 8 березня у залі дворянських зборів [202, 228; 332; 334]. Саме цей день можна вважати офіційною датою створення Чернігівського міського виконкому.

Із спогадів учасників подій відомо, що склад Чернігівського виконкому “вражав своєю строкатістю та різноманітністю своїх представників” [118, арк.22; 120, арк.215]. Показово, що виконком прагнув якомога більше розширити коло виборців та осіб, які мали право бути обраними. Це бажання залучати до складу виконкому ширші кола населення простежується у зверненні до начальника Чернігівського військового гарнізону з пропозицією провести вибори делегатів у виконком від офіцерів та солдат місцевих військових частин та до предводителя дворянства з побажанням мати в своєму складі представника від дворян.

На початок створення до виконкому увійшли: голова президії виконкому І.Л. Шраг (колишній член першої Державної Думи, присяжний повірений, український соціаліст-федераліст, лідер Чернігівської української громади), товариші голови С.А. Серебряков*, Ф.Р. Борисенко та Є.Є. Костовецький, секретарі президії виконкому В.Л. Модзалевський і О.М. Карпінський (член партії соціалістів-федералістів [39, арк.22зв.]) та члени виконкому: І.К. Галімський, Ф.Н. Вербицький, Л.А. Гужовський (колишній член першої Державної Думи), І.Є. Коновал (представник від української громади м.Чернігова [230]), М.Н. Владикін, Б.М. Васютінський, М.К. Імшенецький (предводитель дворянства, голова Борзенської повітової земської управи, кадет [297]), Н.А. Ласкоронський, В.І. Курочкін (кооператор), П.І. Воробйов, І.Н. Антоненко, А.К. Приходько, І.Г. Дроздов (співробітник “Киевской мысли”), Є.П. Добровольський, О.В. Набокова, І.К. Шекун, Н.І. Котляревський, А.В. Верзілов (голова Чернігівської міської управи, член партії соціалістів-федералістів [39, арк.22зв.]), П.М. Самоненко та А.М. Сац (представник від міської думи, приватний повірений, кадет [297]).

Діяльність Чернігівського міського виконкому розпочалась після прибуття до його складу 27 представників, обраних від різних громадських і

* Матеріали діловодства як правило не містять вказівок на повне ім'я та по-батькові членів виконкомів. Тому ініціали тих осіб яких не вдалося ідентифікувати переважно подаються тут і далі мовою оригіналу.

професійних організацій та військових частин міста [219]. Згодом у виконкомі були присутні виборні делегати практично від усіх міських закладів, суду, палат, міського та земського управлінь, учбових закладів, військових та різних громадських організацій, кредитних та споживчих товариств, єврейських організацій тощо [209; 227]. До комітету також входили представники від організацій, які знаходились на території губернії і мали своє представництво у місті [336]. Таким чином, соціальний склад Чернігівського виконкому не міг відрізнятися однорідністю.

Як і більшість виконкомів губернії, Чернігівський міський виконком відразу проголосив себе представником Тимчасового уряду. Для успішного виконання поставлених завдань він встановив для себе можливість безпосереднього звернення від свого імені до інших місцевих органів та уряду. Фактично це означало що виконком привласнив собі виконавчу владу у місті.

Зі складу міського виконкому було обрано виконавчий комітет, персонально до якого увійшли: Л.А. Гужовський, священник Лобов, В.К. Селіванов (с.-д. меншовик, член ради солдатських та робітничих депутатів) [32, арк.80, 87], Ф.Н. Вербицький, М.А. Хворостанский, С.Ю. Шеремет (член народної соціалістичної партії [297]), Ф.Ф. Борисенко, А.І. Мінервін, Н.К. Галімський, Пухтінський (б.і.), від офіцерів Гіньковський (б.і.), від солдат К.М. Давиденко [335; 336]. Члени комітету обиралися виконкомом абсолютною більшістю голосів по одному представнику від міської думи, земства повіту, від офіцерів і солдатів місцевих військових частин, від ради робітничих депутатів, місцевого союзу кооперативів, а також по одному представнику, обраному на губернських з'їздах союзів вчителів і духовенства тощо. У разі згоди комітету його склад міг поповнюватися і від інших громадських та політичних організацій. Сформований таким чином комітет обирав президію, на яку покладались виконавчі дії між засіданнями комітету та формував комісії для різних

доручень. За аналогічним сценарієм формувалась внутрішня структура усіх міських виконкомів губернії.

Завдяки архівним джерелам ми також можемо повністю встановити персональний склад та соціальну структуру Ніжинського виконкому (дивись Додаток Д). Виявилося, що Ніжинський виконком обирався від різних верств суспільства і був багатостановим та коаліційним органом. Сучасні дослідники, визначили його як своєрідний “міський парламент” [620, с.4]. За нашими підрахунками, основний склад комітету становили представники закладів освіти – 23,6%, представники від земського та місцевого самоврядування становили 15,3%, від ради робітничих депутатів та військового комітету – 16,6%, представники від української організації – 2,8% [35, арк. 3 – 3 зв.; 252].

Під впливом єдиного революційно-демократичного пориву жінки теж прагнули взяти активну участь та зайняти свою нішу в діяльності нових органів управління, тому до складу комітету увійшли жінки: Л.І. Строева, М.І. Шепелева, Є.М. Наголкіна, О.К. Попова та ін.

На жаль, відомості про склад виконкомів міст не дають вичерпної інформації, оскільки в умовах революції вони піддавалися постійним змінам. Але відомо, що обиралися до комітетів делегати, які “користувалися серед населення великою популярністю” та були “відомі своєю вірністю новим суспільним інтересам” [274].

Слід зазначити, що виконкоми з об’єднаних громадських організацій, почали створюватися в усіх містах губернії [148] Створені виконкоми отримували різні назви: виконавчий комітет, комітет охорони спокою та порядку, громадський комітет, виконавчий комітет представників громадських організацій тощо. Згодом назви комітетів були замінені на Ради (Рада представників громадських організацій, Рада громадських об’єднаних організацій), які діяли так само, як і комітети. Складається враження, що тим соціальним силам, які створювали виконкоми, було у цілому байдуже, як їх назвати. З цього приводу відомо, що 20 березня 1917 р. рішенням президії

Чернігівського виконкому було вирішено змінити його назву з “представників громадських організацій” на “Раду представників громадських організацій” [335; 336]. Дещо пізніше – 19 серпня 1917 р. виникло питання про перейменування Ніжинського виконкому в “Раду об’єднаних громадських та політичних організацій” [35, арк. 58зв.]. На нашу думку, саме цей факт згодом дав можливість радянським дослідникам ототожнювати виконкоми з радами і викликав у радянській історіографії плутанину та підміну фактів. Сучасні дослідження довели, що на першому етапі революції ради, як правило, створювались за соціально-класовою ознакою, а основним змістом їхньої діяльності були інтереси окремих соціальних груп. Зокрема, російські дослідники наголошують, що “ради цього періоду необхідно розглядати як спадкоємців станово-корпоративної традиції в історії російського самоуправління” [496, с.171]. Теж саме можна стверджувати і в контексті вивчення історії українського самоуправління.

З наведених даних можна зробити висновок, що виконкоми репрезентували інтереси всіх громадських організацій. Виконкоми, які створювалися в містах, зазвичай, організаційно формувалися на міських зборах або з’їздах жителів. При виборах міських виконкомів не було встановлено єдиних засад та норм представництва. Створювалися вони, як правило, за ініціативи земств, міських дум та інших громадських організацій, котрі існували в губернії ще до початку революції. Згодом саме ця обставина визначила більш поміркований характер їхньої діяльності в порівнянні з нижчою ланкою виконкомів, а також, зумовила їх демократичний склад та штатно-посадову структуру. Отже, отримані нами данні, підтверджують тезу Г. Герасименка про те, що виконкоми формувались як коаліційні та демократичні організації [473, с.27, 48].

Оскільки комітети виступали як органи влади на певній території, були обрані всім населенням або його представницькими органами, то вони відразу ж свою владу поширювали на місто, а в деяких випадках і на повіт. Так наприклад, Ніжинський виконком, створив у своїй структурі дві секції:

міську, очолювану П.В. Тихомировим та повітову, очолювану К.О. Полевецьким. До повітової секції увійшли представники сільських виконкомів усіх 12 волостей Ніжинського повіту та представники від військового комітету: г.Козін (б.і.) та солдати – Рігель і Галета (б.і) [312]. Але не рідко зустрічалися випадки паралельного існування виконкомів міст і повітових виконкомів. Як правило, повітові виконкоми також функціонували паралельно із земськими зборами. І нерідко саме земства визначали їхній склад та діяльність. Показовим у цьому відношенні є рішення Козелецьких земських зборів від 16 березня 1917 р. про створення повітового виконкому [51, арк.2 зв.]. При цьому, увесь склад земської управи тимчасово (до обрання спеціальних представників), увійшов до складу комітету з правом вирішального голосу. Окрім них до складу виконкому вирішено було ще додатково обрати по два представника від волосних комітетів і міського виконкому та по одному представнику від міського управління, союзу кооперативів, місцевого гарнізону та начальника міліції повіту. Особи, які були засуджені за кримінальні злочини, позбавлялися права участі у виборах. Дещо по-іншому був сформований Остерський виконком. До його складу увійшли виключно представники від селян, які зовсім не визнавали інтелігенцію [31, арк.177]. Ті ж повітові виконкоми, які обиралися представниками волосних виконкомів, безперечно відображали настрої селянства. А в тих повітах, де створення виконкомів затримувалось, функції та розпорядження повітових виконкомів нерідко виконували повітові комісари [11, л.235].

В. Щербаков стверджував, що “до середини березня Виконавчі комітети були організовані уже у всіх повітах” [672, с.43]. Цю тезу підтверджує знайдена нами копія телеграми, яка була надіслана до МВС навесні 1917 р. [11, л.11] В ній зокрема вказується, що в Чернігівській губернії крім губвиконкому були створені виконкоми майже у всіх повітах, містах, селищах тощо. Про те як відбувалось формування інших повітових виконкомів, дізнатися неможливо через брак джерел. Спираючись на сучасні

історичні дослідження, можемо припустити, що повітові виконкоми формувалися за принципом представництва від різних груп населення. Чисельний склад виконкомів теж був різним і зазвичай визначався на організаційних зборах. Відомо, що число членів повітових виконкомів губернії коливалось від п'яти до тридцяти одного [8, л.51]. Загальною особливістю для всіх повітових комітетів було подальше кількісне збільшення числа їхніх представників за рахунок демократичних верств населення. Тому організаційна структура виконкомів характеризувалася масовістю. Також відомо, що період виникнення повітових виконкомів у порівнянні з виконкомами міст розтягнувся на більш тривалий час. Вони фактично знаходилися в постійній еволюції з моменту створення. Слід зазначити, що ця особливість була характерна і для інших губерній революційної Росії [643, с.196].

З принципів формування виконкомів видно, що в перші місяці існування питання про партійну приналежність членів не виникало. Найбільш важливим для виконкомів усіх рівнів виявився принцип політичної і практичної необхідності включення нових членів до складу комітетів. Тому для нас важливо визначити їхній суспільно-політичний склад. На підставі критерію ставлення різних організацій, установ і союзів до російської державної структури влади того періоду можемо віднести усіх представників, що входили до складу виконкомів, до трьох основних суспільно-політичних течій: буржуазно-ліберальну течію переважно представляли комісари Тимчасового уряду і службовці комісаріатів, члени військово-промислових комітетів і заводчиків, торгівельно-промислових кампаній, чиновники і прикажчики державних установ, купці, представники офіцерського складу розквартированих військових частин, духівництво, великі землевласники; демократичну течію представляли головним чином представники земств та міських дум, члени кооперативів, споживчих товариств, установ місцевого кредиту, національних організацій, союзів вчителів, а також середні міські верстви, ремісники, інтелігенція та городяни, службовці земств, поштових

закладів, фабрик, заводів, залізниць тощо; радикально-демократична течія формувалась на основі представників різних верств, які входили до складу рад робітничих і солдатських депутатів, професійних спілок, фабзавкомів, селянських спілок та товариств, хуторян і солдатів з місцевих розквартированих військових частин.

Кожна з цих течій мала свою особливу політичну спрямованість і тому привносила власне бачення у вирішення нагальних проблем. Представники буржуазно-ліберальної течії орієнтувалися на політику уряду і виступали за послідовне проведення в життя його розпоряджень, тим самим, сприяючи консервації існуючих порядків на місцях. На відміну від них, представники демократичної течії диференційовано підходили до виконання урядових указів, захищаючи власні інтереси і враховуючи настрої мас. Громадські виконкоми вони розглядали як тимчасові організації, необхідні на період реорганізації земств. Представники радикально-демократичної течії дотримувалися норм громадської демократії і володіли більш революційною свідомістю, висуваючи вимоги вирішити аграрне, продовольче, робітниче питання тощо. Але у виконкомах не мали вирішального голосу ні класи, ні політичні партії. Виконкоми як органи всестанові повинні були стати революційно-демократичними органами, але безпартійними та міжкласовими. Така позиція мала забезпечити підтримку всіх суспільних і політичних сил губернії.

Таким чином, можна констатувати, що на початковому етапі революції склад виконкомів залежав від ініціативи, проявленої конкретною групою або організацією. Наприклад, сучасники тих подій повідомляють, що головна роль у Чернігівському виконкомі навесні 1917 р. належала “поміркованим ліберальним елементам” [119, арк.97зв.], а в повітовому центрі Городня вся влада знаходилась в руках есерів та меншовиків [448, с.107; 118, арк.57]. Маємо також свідчення, що до складу Новгород-Сіверського повітового виконкому увійшли “різномірні політичні елементи включно з монархістами” [121, арк.239]. Таким чином, склад виконкомів не був однорідним, до них

входили представники від ліворадикальних партій до поміщицьких організацій.

Отже, специфікою виникнення виконкомів у Чернігівській губернії було те, що вони почали виникати стихійно, явочним порядком, з ініціативи місцевого населення, не чекаючи вказівок ні центральної влади, ні губернської. Із джерел відомо, що для багатьох тоді здавалась природною “необхідність створення спеціального органу, що складався б з представників різних станів і організацій, який перейняв би на себе організацію охорони, а також забезпечення продовольством населення як міст, так і повітів” [54, арк.5]. Тому, як правило, основними завданнями комітетів визначалися: спостереження за виконанням розпоряджень уряду, сприяння збереженню єдності дій всіх установ та організацій, об’єднання жителів губернії, організація села, забезпечення порядку і охорони міст, інформування населення про поточні політичні події, участь у розв’язанні продовольчої кризи тощо [11, арк.8 – 9; 31; 35; 36; 45; 219; 224; 229; 252]. Згодом до загальних завдань виконкомів додалися задоволення продовольчих потреб армії та підготовка до виборів в органи самоврядування і Установчі збори [365].

Виходячи з того, що міські та повітові виконкоми протягом 1917 р. знаходились у постійній реорганізації, для аналізу їхньої внутрішньої структури ми запропонуємо загальну схему, яка може бути доповнена та розширена при розгляді історії кожного виконкому окремо.

Виконкоми склалися із загальних зборів, ради і президії, секретаріату та комісій. Всі вони мали своє коло обов’язків та прав. Обрання до їх складу проходило шляхом закритого балотування за пропозицією членів виконкомів. Головною інстанцією вважались загальні збори членів виконкомів. Вони відкривались головою і розглядали поточні справи, які вносили президія, комісії або комісар Тимчасового уряду, та загальні питання в межах компетенції як за пропозицією членів комітету, так і громадян міста,

повіту й волості. Загальні збори виконкомів, як правило, вважались правомочними при наявності не менше половини від усіх членів [35, арк.3].

Засідання виконкомів були відкритими та публічними і відбувалися у призначені дні. Зазвичай, вони відбувалися увечері завдяки чому відвідувалися всіма членами комітету [35, арк.3 – 4; 239, с.8]. На засіданнях члени виконкомів опрацьовували всі питання порядку денного та по кожному визначали свою позицію. Головний принцип – на користь чи на шкоду це рішення місту, повіту чи селу. На засідання, крім питань місцевих, нерідко виносились і питання політичного характеру. Проблематика питань визначала ділення зборів на чергові та екстрені (надзвичайні). Справи на засіданнях вирішувались простою більшістю голосів. При цьому допускались дебати між членами комітетів та присутніми у залі [239, с.8]. Журнали попередніх засідань зачитувались та затверджувались на наступний день [226, с.4]. Для систематизації та підвищення ефективності роботи виконкомів створювались канцелярії.

Для здійснення загального керівництва виконкомом, члени комітету обирали із свого складу президію. До її складу, як правило, входив голова виконкому, 2 – 3 товариші, 2 – 4 секретарі та скарбник. Голова здійснював нагляд за діяльністю комітету. Товариші завідували канцелярією, господарською частиною комітету, а у разі тимчасової відсутності голови – по черзі головували на загальних зборах. Секретарі або члени виконкому вели журнали загальних зборів, чергували в комітеті, здійснювали реєстрацію прийнятих постанов. Основне завдання президії – розгляд справ та питань, які надходили до комітету, розподіл та передача їх комісіям або комісару Тимчасового уряду для подальшої розробки, або тим організаціям, до компетенції яких вони належали. Також президія виконувала постанови комітету, займалася поточними справами та листуванням.

Таким чином, організаційна структура виконкомів була обумовлена їх представницьким, колегіальним характером, необхідністю вироблення рішень шляхом відкритого, вільного обговорення проблем, досягнення

компромісу і консенсусу між членами комітету, які належали до різних соціальних груп і політичних напрямів.

З міст та повітів дана система влади поширилась і на сільську місцевість. Але процес формування виконкомів у селах і волостях відрізнявся від формування аналогічних виконкомів у містах та повітах.

На початковому етапі загальної схеми створення сільських та волосних виконкомів (або рад виконкомів) не існувало. Це нерідко призводило до того, що селяни “ледве не щодня обирали новий виконавчий комітет” [176; 290] та переобирали сільські управи. Як правило, обиралися сільські виконкоми на сільському сході від всіх категорій сільського населення, незалежно від статі, національності й віросповідання [114, арк.16зв. – 17; 232; 293; 381]. Право участі у виборах і право бути обраними до комітетів надавалося всім особам, котрі досягли 21-літнього віку, що значно збільшило кількість виборців. Таким чином, сільський сход, за вдалим визначенням В. Лозового, “омолодився”, тобто “поповнився незаможниками без господарства і, відповідно, радикалізувався” [552, с.149]. Вибори посадовців були загальними, рівними, прямими і таємними. Відомо, що кількість членів обраного за такими правилами комітету, була нечисельною і коливалась від трьох до шести осіб [114, арк.16зв. – 17; 211; 232; 381].

Нерідко ініціатива формування сільських та волосних комітетів належала міським виконкомам [239, с.8]. Але загальною особливістю цього процесу було те, що кожний повіт визначав для себе самостійно їх структуру, цілі і функції, про що свідчать протоколи з’їздів, відозви та положення, які друкувалися у місцевій пресі. Проілюструємо це на прикладі ряду повітів.

У Новозибківському повіті вже в першій половині березня 1917 р. були організовані волосні та посадські комітети. На об’єднаному засіданні членів волосних та посадських комітетів 5 – 6 квітня була прийнята постанова: поряд з волосними комітетами організувати так звані “волосні ради” [211]. Які по відношенню до волосних комітетів були законодавчими установами. Фактично це означало, що вони привласнили законодавчу владу. Члени

волосних рад обиралися по одному представнику від кожних 50 дворів. Тим населеним пунктам, які не мали 50 дворів (наприклад, групі хуторів) надавалося право надсилати по одному представнику від кожного, незалежно від числа дворів.

Подібні сільські комітети (у складі 3 – 5 чоловік) і сільські ради вирішено було організовувати в селах і селищах. З метою досягнення між ними взаємодії, до складу волосної ради допускалися по одному представнику від кожного сільського комітету.

На підставі “Положення про сільські виконавчі комітети” від 25 квітня 1917 р. у Ніжинському повіті теж створювалися сільські виконкоми [381; 114, арк.16зв. – 17]. Згідно “Положення...” чисельний склад сільських комітетів повинен був встановлюватися сходом, приблизно наступним чином: 5 чоловік обиралися в селах з 250 господарств, у великих селах – по одному представнику на кожні 50 господарств, у випадку розкиданості села, представники до комітету обиралися від “кутків” [114, арк.16зв.]. Структура комітетів визначалася таким чином: з середовища громадського комітету обирався голова і виконавчий комітет у складі трьох чоловік. Кількість членів комітету могла надалі збільшуватися. Тому сільські та волосні комітети отримували право проводити заміну особового складу. У випадку, якщо їхня діяльність не відповідала вимогам політичного моменту, скликався сільський схід. Для спільної діяльності комітетів передбачалось скликання щомісячного загального зібрання представників сільських комітетів у м.Ніжині.

15 березня 1917 р. Чернігівським виконкомом було ухвалено рішення про створення комісії у складі Є.П. Добровольського, Ф.М. Вербицького, М. Владикіна, Ф.Р. Борисенко та М.П. Савицького для розробки інструкції по формуванню аналогічних виконкомів у Чернігівському повіті. “Інструкція з устрою сільських і волосних рад та комітетів у Чернігівському повіті” була опублікована 23 квітня 1917 р. [208].

Згідно “Інструкції...” до компетенції сільських сходів були передані питання місцевого життя, обрання сільських комітетів, сільської міліції, сільських старост та інших посадовців [365]. Отже, можна погодитись з думкою В. Лозового, що волосні та сільські комітети “мали синтезувати в собі функції селянського самоврядування та державного органу” [552, с.146]. У згаданій “Інструкції...” також зазначалось, що сільські сходи, при бажанні населення, могли замінюватися сільською радою. Сільська рада, у свою чергу, мала обиратися на рік, у складі не менше однієї людини з 10 дворів. До складу сільських виконкомів обиралось не менше трьох представників, але не менше одного від 100 дворів, включаючи голову комітету і сільських старост.

На відміну від сільського виконкому, до складу волосного повинні були обиратись по одному представнику від 20 дворів. Волосний схід отримав право обирати волосний комітет у складі не менше семи чоловік з головою та членами комітету. Волосний старшина і його заступники теж входили до його складу. Таким чином, кількість членів залежала від числа дворів та результатів виборів на сільському сході.

Сам процес виборів був достатньо примітивний і простий. Тим, хто брав участь у голосуванні, видавали по одному папірцю. Далі, відповідно до числа кандидатів, бралися шапки, куди клали папір цілим, якщо голосували “за” кандидата і надірваним, якщо були “проти” його кандидатури.

Дещо по-іншому була організована мережа волосних та сільських виконкомів у Козелецькому повіті. Так, 16 березня 1917 р. відбулася нарада Козелецьких земських зборів повіту, на якій були присутні запрошені особи від представників сіл і деяких відомств і кооперативів. На цій нараді було вирішено за необхідне організувати виконкоми на рівні повіту в кожному селищі і волості [51, арк. 2зв.]. Для цього був визначений наступний порядок організації комітетів: по-перше, формуватися сільські комітети повинні були по одному представнику від сільських товариств з розрахунку 1 особа від кожних 50 дворів і по одному представнику від наявних у селах установ і

землевласників. Ті селища, які не могли бути згруповані в окремі сільські одиниці (вони були розкидані або нечисленні), об'єднувалися в приходську одиницю. По-друге, до складу волосних комітетів повинні були входити по одному представнику (хоч би від неповного десятка членів) від кожного сільського комітету і всього комітету волосного села. По-третє, для виконання постанов комітету, волосному комітету надавалося право обирати з свого середовища правління. Завдяки прийнятим заходам, як свідчать сучасники тих подій, вже на 10 квітня 1917 р. у повіті почала функціонувати нова влада [281].

Як бачимо, універсальної схеми при створенні мережі волосних та сільських виконкомів не було. Вони, як правило, обирались різними способами. Тимчасовий уряд не регулював принципи організації, цілі, завдання та напрями діяльності волосних та сільських виконкомів, внаслідок чого в губернії самостійно приймалися нормативно-правові акти (положення, інструкції і т.п.), які розкривали сутність їх організації. Таку позицію Тимчасового уряду можна пояснити тим, що уряд при формуванні нової системи влади на селі робив ставку на нову форму самоврядування - волосні земства. За задумом уряду, одразу після створення мережі волосного земства необхідність у виконкомах низового рівня відпадала. Про що уряд і сповістив губкомісарів циркуляром, від 20 березня 1917 р. [355, с.135]. Але Тимчасовому уряду все ж таки довелося змиритись з їх існуванням. Намагаючись взяти під свій контроль процес становлення виконкомів та включити їх до системи управління, уряд був вимушений піти на поступки для волосних комітетів, наголосивши, що на голів волосних виконкомів покладаються лише обов'язки колишніх волосних старшин. Сільські виконкоми, як і раніше, вважались незаконними, тому паралельно продовжувався курс на демонтаж старої системи влади на селі.

Отже, за принципом формування волосні та сільські виконкоми відрізнялись від аналогічних комітетів у містах. Мешканці сіл, отримавши політичну свободу, почали створювати нові установи влади, вибори до яких

носили демократичний характер та відроджували общинні норми й традиції. Запровадження вільних виборів, які б адекватно відбивали волю селян, було їхнім давнім прагненням, тому ідея загальної виборності влади швидко адаптувалася у їхній свідомості. Був понижений виборчий ценз до 21 року, внаслідок чого представники усіх верств сільського населення отримали право голосу і право обрання у виконкоми. До складу волосних та сільських виконкомів могли входити селяни, солдати, робітники, ремісники, службовці, а також чиновники старого дореволюційного апарату влади: старости, старшини, писарі та ін. Але, як правило, селяни майже не обирали місцеву інтелігенцію, вважаючи її за буржуазію [233, с.7]. Навіть інколи, згідно постанов місцевих виконкомів, траплялись випадки виселення з сіл та волостей вчителів [397]. Тому сільські виконкоми склалися, як правило, виключно з селян, обраних на сходах.

Тимчасовий уряд намагався проводити цілеспрямовану політику залучення усіх категорій сільських громадян, і в першу чергу інтелігенції, до діяльності виконкомів [355, с.135]. Але кадрову проблему уряду вирішити не вдалося.

Сформовані виконкоми низового рівня отримували права і обов'язки скасованих волосних правлінь і сільських управлінь, тобто ніяких додаткових повноважень вони не отримали. З представників сільських комітетів волості формувалися волосні комітети. Волосні правління, як правило, формувалися за штатами старої влади: голови (замість старшини), товариша голови (замість кандидата старшини), скарбника (замість касира) та секретаря (замість волосного писаря). У деяких повітах сільські комітети отримували право обирати з свого середовища по одному представнику ще і до громадського комітету повіту. Сільські й волосні комітети підпорядковувалися повітовим і губернському комітетам та комісару повіту. Для обговорення й вирішення місцевих питань нерідко скликалися з'їзди представників волосних виконкомів [136] або з'їзди представників сільських виконкомів [304]. У джерелах також зафіксовані випадки скликання

об'єднаних засідань волосних та сільських виконкомів [287, с.6; 288]. Що свідчить про те, що селяни прагнули вийти зі власними проблемами за межі своїх територіальних утворень.

Незважаючи на високі темпи поширення даної системи влади на всі рівні, у багатьох місцях губернії організація сільських та хутірських виконкомів затягнулася до травня місяця [31, арк. 24]. Переважно це були села та селища, віддалені від залізниці. Вони пізніше за інших отримували відомості про петроградські події і ставилися до них з великою недовірою. У деяких селах формування виконкомів розпочиналось тільки після роз'яснювальної роботи популярних у повіті діячів [289]. Іноді місцеві жителі міст навіть скаржились до Петрограду в селянський відділ ВЦВК на відсутність “ознак нового устрою” [15, л.89] там де формування нової влади затримувалось. Своєрідним каталізатором рішучих дій по формуванню широкої мережі виконкомів безперечно стала звістка про проведення 9 березня 1917 р. маніфестацій в містах губернії, на яких місцеве населення з радістю вітало повалення самодержавства [118, арк.52; 195; 448, с.105, 106;]. Чимало джерел вказують на те, що саме у цей період виконкоми почали масово створюватися в губернії як на повітовому, так і волосному, посадському, сільському та хутірському рівнях. Цей процес був настільки активним, що ці “нові центри, які представляли владу, з'являлись перш ніж старі зникнуть”[683, р.446]. Так, тільки в Глухівському повіті на початок травня 1917 р. нараховувався вже 61 сільський виконком [173]. Але обмеженість документальної бази ускладнює здійснення чітких підрахунків. Можемо лише припустити, що вже у липні 1917 р. Чернігівська губернія була покрита мережею виконкомів усіх рівнів (дивись Додаток Е). Але про їхню кількість ми маємо лише приблизні дані. Очевидно, їх було значно більше.

Учасники тих подій, оцінюючи ситуацію в країні, звертали увагу на те, що Росія навесні 1917 р. трималася “не силою державно-правового устрою, а силою історичної спайки, державної самосвідомості і силою висунутих ходом революції демократичних організацій” [126]. На думку ініціаторів

створення виконкомів, ці об'єднання в майбутньому повинні були стати опорою для місцевих представників уряду. Показово, що виконкоми навесні 1917 р. одностайно підтримували Тимчасовий уряд, виражаючи свої підданські почуття в численних телеграмах [3, л.11, 13, 14, 20, 23, 36, 38 – 42, 47, 50 – 53, 58; 4, л.1; 5, л.135; 11, л.192, 222; 203; 204; 239]. У відісланих до Петрограда телеграмах і листах, вони підтримували гасло “Війна до переможного кінця!” та висловлювали довіру новому уряду, особливо підкреслюючи, що він може розраховувати на їхню підтримку й допомогу як органів місцевої влади. Припинити свою діяльність вони планували після проведення Установчих зборів. Але у виконкомах спонтанно втілювалась ідея народовладдя, і виникли вони несподівано, тим самим поставивши себе в становище політичного суперника відносно нової влади. Для Тимчасового уряду громадські виконкоми були організацією з невизначеними цілями й завданнями та нестабільним соціально-політичним складом. Тому такі повідомлення не викликали довіри уряду. Однак з часом, незважаючи на вагання, уряд все ж таки був змушений підтримати виконкоми, визнавши їх “фундаментом” [133] місцевого управління.

Тимчасовий уряд санкціонував створення виконкомів як виконавчих органів і саме уряд запропонував організувати “губернські ради громадських організацій” (тобто губвиконкоми) шляхом обрання по п'ять делегатів від кожної “ради повіту” (виконкому). Чернігівський міський виконком з пропозицією погодився, але висловив сумнів, чи у всіх повітах вони на той час були створені. Тому було вирішено ретельно перевіряти правильність представництва від повітів. У місцеві організації і на місця за потреби вирішено було відправляти комісарів [240; 335; 336]. Таким чином, можна припустити, що частина виконкомів оформилася за вказівкою уряду, який почав активно підтримувати ці місцеві органи.

Вибори членів до губернської ради громадських організацій (губвиконкому) від Чернігівського міського виконкому (який змінив назву на раду представників громадських організацій) розпочалися вже 20 березня. До

губвиконкому були обрані М.Н. Малахов, капітан М.М. Шаталов, В.К. Селіванов, В.А. Базилевич та В.Л. Модзалевський [335; 336]. Надалі губвиконком поповнювали представники міських і волосних виконкомів, а також приймалися заяви від різноманітних партій, союзів і організацій з бажанням вступити до комітету.

21 – 24 березня за ініціативи виконуючого обов'язки губкомісара О.О. Бакуринського, який керувався телеграмою міністра внутрішніх справ кн. Г.Є. Львова, відбулося спеціальне губернське виборче зібрання, на якому були присутні 155 представників повітових виконкомів, а також члени губернської продовольчої наради, яка відбувалась теж 21 – 23 березня [183, с.4]. Результатом роботи виборчого зібрання стало обрання губвиконкому у складі 50 членів [261].

Чернігівський губвиконком відразу проголосив себе вищим колегіальним урядовим органом в губернії, наділеним виконавчими функціями [261]. Головною метою комітету проголошувалось об'єднання та спрямування діяльності усіх місцевих громадських організацій [11, л.23]. Таким чином, губвиконком, у порівнянні з отриманими повноваженнями комісарами Тимчасового уряду, почав претендувати на пріоритет в організації влади в губернії.

Незважаючи на розбіжності в джерелах, нам вдалося встановити особовий склад Чернігівського губвиконкому (дивись Додаток Ж) та кількість представників від груп населення та місцевих організацій (дивись Додаток З). Отримані відомості дають можливість стверджувати, що на початок квітня 1917 р. представникам буржуазно-ліберальної течії належало близько 14% місць, демократичної течії – 34%, радикально-демократичної – 52%. Слід також відмітити, що представники від національних товариств на той момент відігравали дуже пасивну роль. До складу Чернігівського губвиконкому увійшов лише один представник від єврейського національного товариства, що становить відповідно лише 2 % [261].

Варто відзначити, що в результаті демократизації виконкомів наприкінці березня 1917 р. членами губвиконкому ставали представники демократичної та радикально-демократичної течії, які теж зазнали в цей період значної демократизації. В цілому подібна характеристика не суперечить даним сучасних досліджень з історії громадських виконкомів як в загальноукраїнському, так і в загальноросійському масштабах. Зокрема, вона підтверджує тезу В. Старцева та Е. Бурджалова про те, що виконкоми навесні 1917 р. представляли собою коаліцію різних соціальних сил [445, с.163 – 188; 643, с.193 – 207].

Внутрішня структура губвиконкому була сформована наступним чином: президія у складі голови, двох товаришів голови та двох секретарів, завідувач справами губвиконкому, Постійне Бюро у складі 14 осіб та комісії. Причому президія комітету входила до складу Бюро, яке було постійно діючим виконавчим органом, відповідальним перед губвиконкомом. Воно займалося підготовкою та розробкою загальних заходів, які губвиконком надалі повинен був втілювати у життя. Велику роль у підготовці та розробці питань відігравали комісії. До їхнього складу входили члени комітету, які були знайомі з тією чи іншою галуззю справи. Якщо в губвиконкомі не вистачало своїх фахівців, то вони запрошували людей з галузевих організацій. Комісії могли бути постійними (наприклад, з політичного просвітництва народу, газетна, земельна тощо) або тимчасовими, призначеними для обговорення окремих питань та проблем (наприклад, міліційна з вироблення положення про тимчасову міліцію або комісія для розгляду конфліктів між духівництвом та прихожанами). Число членів комісії не було постійним та коливалось від 2 до 10 (17) чоловік за рахунок кооптованих осіб. Діяльність комісій багато в чому полегшувала роботу президії та Бюро, залишаючи за ними право ухвалення рішення по конкретній проблемі. Така схема розподілу обов'язків була достатньо продуктивною.

Наступне скликання губвиконкому було призначено на 10 травня 1917р. [31, арк.31]. Всі члени губвиконкому могли брати участь у засіданнях Бюро, з правом вирішального голосу. Згодом, президія отримала право вирішувати дрібні питання самостійно, без доповіді Постійному Бюро. Для листування з повітовими та іншими місцевими виконками, а також приватними особами та для опублікування розпоряджень Тимчасового уряду, при комітеті була створена канцелярія [11, л.23; 31, арк.8зв., 14].

Основною формою роботи Постійного Бюро губвиконкому (далі – ПБ губвиконкому) були засідання. На початку формування засідання ПБ губвиконкому відбувались не регламентовано, щодня: зранку, вдень або ввечері, або двічі на день. Вечірні засідання нерідко тривали до дванадцятої або першої години ночі. Нарешті, у квітні було встановлено час щоденних засідань, вони повинні були відбуватися з 12.00 до 15.00 години, а у вечірній час члени Бюро працювали у комісіях та різних зібраннях [31, арк.8].

Незважаючи на пропозицію уряду утворити в губерніях “особливі губернські ради”(тобто губвиконками) під головуванням губкомісарів [25, л.3], головою губвиконкому було обрано І.Л. Шрага. Комісари інших губерній також не претендували на керівництво губвиконками. Відомі лише поодинокі випадки, коли губкомісар очолював губвиконком, як це було наприклад у Харківській губернії [528, с.163]. Ці факти спростовують твердження Ю. Кондуфора, сформульоване відповідно до ідеологічної ситуації, про те, що губернські та повітові комісари були “на чолі” виконкомів [531, с.41].

Товаришами голови обрали В.К. Селіванова (статистик) та А.М. Стрелкова, секретарями комітету В.І. Курочкина (кооператор) і Т.П. Хільченка (робітник), завідувачем справами губвиконкому – В.Л. Модзалевського. Членами Постійного Бюро стали: П.О. Бакулін (робітник), М.Н. Зубов (селянин), І.Ф. Хмелевцов (лісник), Е.Н. Образцов (вчитель), І.І. Чайка (козак), П.Н. Шматок (робітник), А.Г. Пасіт та ін. Окрім названих представників, до складу Бюро з правом вирішального голосу

увійшли: новообраний губкомісар М.А. Іскрицький, його товариші, уповноважений по продовольству С.Д. Семенів та товариш уповноваженого Т.І. Осадчий. Надалі особовий склад Постійного Бюро часто змінювався, про що свідчить аналіз протоколів засідань [31; 261]. Кількість членів Бюро, котрі брали участь у засіданнях коливалась від двох до десяти, тому що не всі члени Бюро могли постійно бути присутніми на засіданнях, так як мали виконувати ще основні службові обов'язки. Згодом деякі з членів губвиконкому почали взагалі відмовлятися від роботи в Бюро, посилаючись саме на цю обставину. Так, наприклад, В.І. Курочкін звернувся до ПБ губвиконкому із проханням звільнити його від обов'язків секретаря комітету, оскільки він займав посаду губернського земського агронома та працював одночасно у продовольчій організації [45, арк.81]. На це губвиконком відреагував відмовою і проханням продовжити діяльність у комітеті, виконуючи керівництво секретарською частиною до якої було вирішено обрати три секретаря. На початку травня відмовлявся від посади і І.Л. Шраг, посилаючись на “масу громадських обов'язків” [45, арк.81]. Але комітет вважав, що “вихід його з Бюро може зовсім порушити весь лад налагоджених робіт у комітеті”, тому що його ім'я “служить дороговказною зіркою ... направляючи та об'єднуючі ... всю громадську роботу в губернії” [45, арк.81]. І.Л. Шраг вимушений був залишитись головою губвиконкому, але у травні його призначають головою Чернігівського окружного суду [167], а у квітні обирають членом Української Центральної Ради. Тому головувати на засіданнях все частіше доводиться по черзі І.Ф. Хмелевцову, А.М. Стрелкову та Н.М. Шаталову [45, арк.87, 89].

В травні 1917 р. відбулись вибори нових членів Постійного Бюро замість осіб, які все ж таки вийшли з його складу [45, арк.80]. Закритим балотуванням та більшістю голосів було обрано: І.Ф. Хмелевцова (30 – “за”, 5 – “проти”), С.Т. Паренко (25 – “за”, 9 – “проти”), Ф.М. Ткачова (24 – “за, 10 – “проти), Н.М. Шаталова (21 – “за”, 14 – “проти”), С.А. Скляренко (21 – “за”, 13 – “проти”) та А.А. Тітенко (24 – “за”, 10 – “проти”) [45, арк.82]. Слід

визнати, що часта зміна складу губвиконкому негативно впливала на його діяльність. Тому для налагодження більш ефективної роботи, комітету довелося додатково обрати третього товариша голови – І.Ф. Хмелєвцова, та третього секретаря комітету – Е.Н. Образцова [45, арк.83]. І передати вирішення дрібних питань в розпорядження В.К. Селіванова, Т.П. Хільченка та одного із членів Бюро, за їх запрошенням [315, арк.28].

Незважаючи на прийняті заходи, робота ПБ губвиконкому ніяк не налагоджувалась. Так, наприкінці травня Е.Н. Образцов виніс на обговорення членів Бюро позачергову заяву, в якій намагався звернути увагу присутніх на причини ненормальної роботи Постійного Бюро [31, арк.167]. Зокрема в ній вказувалось на те, що ще жодне засідання Бюро не розпочиналось вчасно, що всі три товариші голови практично не беруть участі в них, а президія не здійснює підготовчу роботу засідань тощо. До того ж, ефективній роботі Постійного Бюро почали заважати особисті непорозуміння серед членів Бюро [31, арк.176зв.]. Крім цього, негативно впливали на роботу ПБ губвиконкому небезпечні тенденції – радикалізація селянського населення та загострення відносин усередині повітових, волосних і сільських виконкомів.

Починаючи з квітня 1917 р., у Чернігівському губвиконкомі не відбулось жодного засідання Постійного Бюро, на якому б не займались розглядом питань стосовно анархічних подій у губернії, нерідко активну участь у яких брали радикально налаштовані виконкоми [31, арк. 1зв., 3, 5, 6зв., 8 – 8зв, 11, 14, 16, 23зв, 27, 208 – 208зв.; 32, 2зв., 135]. ПБ губвиконкому почало отримувати з різних кутків губернії повідомлення про арешт посадових та інших осіб, про висилку з приходів священників, агрономів та інших громадських робітників, про самовільну рубку казенного лісу, про поземельні спори та порушення орендних договорів, про самоуправні розпорядження сільських виконкомів тощо [31, арк.6зв., 14, 16 – 16зв., 27, 81, 125, 139зв., 142зв., 144 – 144зв., 147 – 148, 150, 168зв., 174зв., 176 – 177, 189 – 190; 32, арк. 96зв., 110, 113, 128; 45, арк. 69; 340].

Протоколи засідань ПБ губвиконкому розкривають подробиці тих подій. Так, наприклад, Любецький виконком на початку квітня 1917 р. піддався агітації проти місцевої графині Милорадович, яку населення звинуватило в тому, що вона здійснює збройну підготовку до нападу на селян з метою придушення отриманих ними свобод. Виконком самовільно здійснив обшук графської економії, відібрав родову колекцію зброї та рекомендував графині покинути місто [31, арк.1; 11, арк.62]. В с.Очкін Хільчанської волості Новгород-Сіверського повіту було арештовано місцевого поміщика, повітового предводителя дворянства та камер-юнкера царського двору Є.О. Судієнка, який, до речі, був дуже відомою людиною у повіті. Він був почесним суддею Стародубського повіту та головою повітових земських зборів. І лише той факт, що він депутат IV Державної думи, врятував йому життя від самосуду населення [40, арк.30 – 31]. В Ніжинському повіті Дрімайлівський сільський виконком відбирав майно від одних власників і передавав іншим, не проводячи попереднього слідства, встановлював примусовим порядком нові межі, визначав тверді ціни на лісові матеріали (на ліс графа Мусіна-Пушкіна). Член комітету Гуєнко (б.і.) в корисливих цілях, користуючись своїм положенням, зводив особистий рахунок зі своїм односельцем і навіть вживав проти нього насильницькі дії [210]. Кролевецький міський виконком заборонив Олександрівському цукровому товариству вивозити закуплені та заготовлені ним ще у 1915 р. 600 сажень дров [31, арк.24зв.]. Заборонили рубку та вивіз ліса Охромівічський, Тихоновічський, Турецький та Нової Слободки сільські виконкоми Сосницького повіту, а також Борзенський повітовий виконком та ін. [31, арк.157зв., 159] У Новозибківському повіті практично із відома місцевих виконкомів, відбувалась самовільна запашка землі. Згодом, від лісопромисловців почали надходити багаточисельні скарги на селян, після прийнятої постанови по лісовому питанню від 2 травня 1917 р. на з'їзді волосних та сільських комітетів Новозибківського повіту [31, арк.155]. Згідно постанови, в повіті були відмінені приватні угоди на вирубку лісу, вивіз дров

та встановлювалась такса на вирубку [31, арк.148; 45, арк.76]. МВС розцінило цю постанову як “невірну” вказавши на те, що вона “перевищує компетенцію повітових комісарів” [11, л.200]. Сільський Требухівський виконком Остерського повіту вигнав з приходу священика о.Галагана [31, арк.69зв.]. А в Сорокошицькій волості Остерського повіту із відома сільських виконкомів населення відсторонило від роботи лісову охорону і стало самовільно випасати худобу в казенних лісах [31, арк.16]. На кінець травня 1917 р. в Остерському повіті анархічні дії досягли критичної межі і змусили повітового комісара Є.І. Подвисоцького благати губвиконком про допомогу [31, арк.177 – 179].

Всі подібні факти (а їх перелік можна значно збільшити) ясно свідчать про те, що практична діяльність волосних та сільських виконкомів часто мало чим відрізнялась від діяльності низових рад селянських депутатів та земкомітетів. Але ставити знак рівності між радам та громадськими виконкомом було б невірно. Тимчасовий уряд проводив різку грань між цими інститутами. Починаючи з другої половини березня 1917 р., уряд розширив контакти з виконкомом, намагаючись перетворити їх на якусь подобу місцевих органів влади, а до рад ставився як до суто політичних організацій.

Проте це не є повний перелік конфліктів і радикальних дій з ініціативи виконкомів. Так, наприклад, виконкоми Нікольської, Предмостної та Кухмістерської слобідок діяли ще радикальніше, вони стали вимагати розширення своїх повноважень, як адміністративних органів та передачі в їх розпорядження усіх кредитів [45, арк.68]. Почепський міський виконком взагалі вимагав визнати його єдиним адміністративним органом у межах міста [45, арк.83]. А в деяких місцевостях волосні та повітові виконкоми самочинно перебирали на себе судові функції та примусово обкладали збором населення на свою користь [31, арк.187зв.; 115, арк.73]. Отже, мав місце прецедент відкритої непокори виконкомів розпорядженням Тимчасового уряду. Крім цього, з багатьох місць губернії почали надходити

скарги про неправильність виборів членів виконкомів [71, арк.3; 398]. Загострення політичної обстановки в губернії навесні 1917 р. свідчило про те, що населення вже зневірилося та втомилось чекати обіцяного поліпшення життя і тому вже було не проти “ударитися в анархію” [591, с.410].

Ці події спричинили занепокоєння губкомісара М.А. Іскрицького. Він був змушений звернутись до губвиконкому з промовою, у якій зазначив, що “подібні явища ... прямо паралізують будь-які починання уряду в справі державного будівництва” і наголосив “на необхідності підтримки з боку місцевих громадських організацій Тимчасового уряду в його роботі”[45, арк.76 – 77]. З промови слідувало, що саме “місцеві громадські організації повинні бути основною опорою для уряду”[45, арк.77].

Губвиконком разом з повітовими та міськими виконкомомі намагався припинити безлад. Але в більшості випадків вони були “безсилі боротися з подібними явищами” і їм доводилося йти на поступки населенню, визнаючи своє безсилля [31, арк.163зв., 124, 144 – 144зв., 165]. Як наслідок, вже на початку квітня 1917 р. перед Чернігівським губвиконкомом постало питання про достатній авторитет серед місцевого населення виконкомів [31, арк.27зв.]. Було прийнято рішення об’єднати зусилля ПБ Чернігівського губвиконкому з радою солдатських та робітничих депутатів і вирушити на місця з перевіркою, за виключенням Козелецького, Остерського, Чернігівського, Ніжинського та Конотопського повітів, в яких ситуація вважалася на той час задовільною. Згодом склад деяких сільських та волосних виконкомів був переобраний, але деякі так і не зазнали значної реорганізації [30, арк.14; 31, арк.111зв.; 32, арк.104; 117, арк.1; 130; 210; 398]. Як правило, їх переобрання відбувалося таємним голосуванням і проходило під наглядом членів волосних або повітових виконкомів, рад солдатських і робітничих депутатів тощо [192]. Зафіксовані також випадки, коли перевибори сільських виконкомів проходили в присутності повітового комісара та голови продовольчої управи [210].

До складу губвиконкому було вирішено приймати не більше двох представників від повітів [45, арк.68]. Але великі містечка, посади, поселення (які мали місцевий характер), члени з'їзду духівництва й мирян, губернський вчительський союз, чернігівська рада військових організацій та інші громадські та політичні організації почали вимагати розширення представництва у губвиконкомі [45, арк.68]. Під таким тиском губвиконком був змушений визнати необхідність прийняти до свого складу представників від населених пунктів, які могли бути прирівняні до міст за кількістю населення (тобто, мали мати не менш як 10 тис. чоловік). Але він категорично виступив проти поповнення свого складу представниками від професійних організацій за винятком вчителів, схвалюючи їхню просвітницьку діяльність на місцях [45, арк.73, 76]. Таким чином, радикалізація селянського населення викликала ще один виток реорганізації виконкомів, та призвела до перерозподілу соціально-політичних сил в губернії.

Питання про переобрання складу губвиконкому ще більш загострилося у червні 1917 р. Стало очевидним, що ПБ губвиконкому лише займалося координацією справ, передаючи їх на вирішення іншим галузевим органам (переважно продовольчим та земельним комітетам), тобто на практиці їх не вирішувало. Як зазначив один з членів Бюро “багато було побажань – діяльності не було” [31, арк.181]. Це призвело до того, що до Бюро стало поступати значно менше звернень з місць [31, арк.180]. Але, мабуть, ще однією причиною скорочення звернень від населення до Бюро губвиконкому стало його рішення обкладати гербовим збором у розмірі двох рублів приватні прохання, для того щоб мати можливість надати відповідь, в той час як економічне становище населення значно погіршувалося [397].

Постійне Бюро постановило: по-перше, призначити чергові засідання тричі на тиждень, замість щоденних: у вівторок, четвер та суботу; по-друге, доручити президії Бюро самотійно вирішувати та виконувати справи, які не мали принципового характеру; по-третє, встановити постійні чергування

членів Бюро в ті дні, коли немає засідань: з 11-ої ранку до 14-ої години; по четверте, розділити діяльність Постійного Бюро на два відділи. Перший – для організаційної роботи на місцях, другий – для участі в управлінні губернією, шляхом представництва у присутствіях, комісіях та для найближчого ознайомлення з земським громадським господарством. Для вирішення цих завдань було ухвалено створити дві групи з членів Бюро. Одна група, в складі Е.Н. Образцова, П.Н. Шматка та М.Н. Зубова, створювалася для роз'їздів по губернії, головним завданням якої визнавалася агітація населення щодо внесення державних податків [31, арк.183 – 184]. Інша – для роботи в Чернігові, в складі Н.П. Шаталова, Н.М. Хільченка, та І.Ф. Хмєльцова. Однак було визнано, що губвиконкому не вистачає сил для організаційної роботи: кадрового складу вистачало об'їздити тільки повітові міста, але взяти на себе організацію сіл вже було не по силам [31, арк.182].

Закінчувалась перша (весняна) хвиля революції, а губвиконком почав стрімко втрачати інтерес мас до своєї діяльності. Ситуація ускладнювалася ще більше тим, що у червні 1917 р. до Чернігівської губернії почали прибувати агітатори матроси-кронштадтівці: Н.Д. Сапон, Карабута (б.і), Н.І. Точений та інші. Вони мали при собі посвідчення від ради селянських депутатів м.Кронштадта, яке надавало їм право вирішального голосу у виконкомах, недоторканість особи та на носіння вогнепальної зброї і безкоштовного проїзду на всіх залізницях і пароплавах [31, арк.201]. Агітатори скликали сходи, закликали населення до повної непокори Тимчасовому уряду та насильницького захоплення земель і лісів [115, арк.58; 305]. Хоча це були покищо поодинокі заклики до непокори Тимчасовому уряду, але вони вносили ще більшу анархію у діяльність повітових, волосних та сільських виконкомів.

Намагаючись прийняти більш активну участь в організації нової влади на місцях, Тимчасовий уряд почав призначати в губернії своїх комісарів – депутатів Державної думи з надзвичайними повноваженнями. Створений інститут урядових комісарів, за задумом уряду, утворював “посередню

ланку” [133] між ним та виконками. Тим самим уряд намагався забезпечити нормальне життя губернії, повітів та міст і, в першу чергу, налагодити постачання продовольства не тільки в армію але і в Москву та Петроград. Для реалізації цих завдань урядові комісари Державної Думи і повинні були тісно співпрацювати з губвиконками. Так, у травні – червні 1917 р. у засіданні ПБ Чернігівського губвиконкому брав участь уповноважений комісар Тимчасового уряду О.К. Кривцов (член партії соціалістів-федералістів, генеральний консул у Москві [31, арк. 139 – 139зв.; 39, арк.22]), якого згодом ПБ губвиконкому призначило своїм комісаром у селах Охроміївської волості Сосницького повіту: Тихоновичах, Турці та Новій Слободці, для вирішення непорозумінь між лісопромисловцями та сільськими комітетами і роз’яснення селянам необхідності рубки лісу призначеного для військових цілей [31, 157зв.]. Тимчасовий уряд намагався, таким чином, лавірувати між бажанням побудувати тверду і відповідальну владу в провінціях та необхідністю враховувати громадську думку, відводячи виконкам роль сполучної ланки між владою і суспільством.

Наприкінці червня 1917 р. у ПБ губвиконкому знову розпочалась підготовча робота з реорганізації складу як Постійного Бюро, так і губвиконкому вцілому [31, арк.226зв.]. Вона була завершена 2 липня 1917 р. ухваленням рішення, згідно з яким, замість ПБ губвиконкому створювалась Рада при губкомісарі. Це стало можливим тому, що Тимчасовий уряд ще не встиг завершити роботу з конструювання інституту комісарів. На практиці губкомісар був відповідальний перед губвиконкомом, а напрямки його діяльності були схожі з діяльністю виконкомів.

Персональний склад Бюро було реорганізовано наступним чином: до нього увійшли голова Постійного Бюро – І.Ф. Хмелевцов, два товариша голови – Н.М. Шаталов, П.Н. Шматок та один секретар – С.Т. Паренко. Також було обрано три кандидати до Бюро від губвиконкому: М.Н. Зубов, Д.М. Маслов і А.А. Тітенко [31, арк.88]. Але, ПБ губвиконкому і надалі зазнавало змін.

Слід зауважити, що найважливіше значення мав, безумовно, особовий склад губвиконкому, від складу якого залежала його діяльність. Особовий склад губвиконкому був значно розширений за рахунок представників від рад, політичних партій, губернського органу Центральної ради – губернської української ради, земкомітетів та продкомітетів тощо (Додаток И). Таким чином, процедура формування комітету була радикально демократизована: представники буржуазно-ліберальної течії отримали близько 3% місць, демократичної течії – 62,1%, радикально-демократичної – 28,8% (Додаток К). Нажаль ми не змогли ідентифікувати 4 особи, що становить 6,1% від кількості представників. Тому отримані нами дані можуть мати похибку і мають приблизне значення.

Динаміка зміни особового складу Ради при губкомісарі свідчить про те, що поміщикам та дворянам так і не вдалося активізувати свою роль у формуванні губвиконкому (дивись Додаток Л). Виявилось, що після проведення реорганізації губвиконкому у липні 1917 р., позицію Тимчасового уряду (буржуазно-ліберальної течії) відстоювало лише близько 3%. На цей процес вплинуло не лише кількісне збільшення представників від повітів у відповідних організаціях, які увійшли до складу губвиконкому, (внаслідок чого радикально-демократична течія отримала близько 29% місць), але і відмова деяких представників великого капіталу від участі в засіданнях губвиконкому в зв'язку з наближенням виборів до місцевого самоврядування. Зрозуміло, дані по одній губернії не є цілком репрезентативними, але вони багатозначні, тим більше що це типово аграрна губернія.

Засідання Ради при губкомісарі вирішено було проводити у комісара три рази на тиждень: у понеділок, середу і п'ятницю з першої години дня до третьої [32, арк.110]. Крім цього, було вирішено здійснити злиття канцелярій, тому що робота канцелярії ПБ губвиконкому стала зайвою, внаслідок скорочення роботи [32, арк.1, 16зв.].

Отже, створення Ради при губкомісарі поклато початок процесам об'єднання місцевої виконавчої влади і складанню системи супідрядності влади. Цей процес злиття губвиконкому з губкомісаром дає нам підстави стверджувати, що незважаючи на неоднозначність визначення в історіографії сутності виконкомів, Чернігівський губвиконком був органом влади Тимчасового уряду і займав важливу ланку в системі організації урядової влади в губернії. З цього приводу зауважимо, що у свій час І. Мінц реально оцінював виконкоми як неузаконені Тимчасовим урядом органи місцевої влади [562, с.817 – 832]. Але не встигла Рада при губкомісарі сформуватися, як знову ж таки постало питання про подальшу еволюцію її складу.

19 липня 1917 р. відбулась нарада президій губернських організацій, в якій безпосередньо взяли участь І.Ф. Хмелєвцов, Н.М. Шаталов, М.І. Костров, М.Н. Зубов, В.А. Базилевич, П.Н. Шматок, П.П. Савич, В.К. Селіванов, А.К. Кривцов, П.О. Бакулін, Ф.Г. Галайба та С.Т. Паренко [32, арк.168 – 170]. На нараді між присутніми відбулась тривала дискусія з приводу структури місцевої влади. Вперше постало питання: чи потрібна колегіальність та коаліційність Ради та комісаріату? В ході дискусії пролунала думка, що “місцева влада повинна відображати владу центральну” [32, арк.169зв.], тобто якщо в центрі коаліція, то і на місцях влада повинна бути коаліційною.

Слід нагадати, що в квітні 1917 р. Тимчасовий уряд зазнав реорганізації на принципах коаліції. До нового кабінету міністрів увійшли вісім представників буржуазно-поміщицького табору та шість міністрів-соціалістів. Тому підсумовуючи різні думки, присутні погодились прийняти пропозицію М.І. Кострова (представника ради селянських депутатів [32, арк.203зв.]), суть якої зводилась до наступного: влада в губернії повинна складатись з комісара та двох помічників. При цьому, комісар повинен мати більше прав, ніж помічники. Комісаріат – коаліційний орган, до складу якого повинні входити один представник від буржуазно-демократичної течії (наприклад, кадет), а два інших повинні були представляти радикальні та

соціалістичні партії. Що ж стосується Ради, то вона мала бути коаліційним дорадчим органом при комісарі з контролюючими повноваженнями. Таким чином, на думку М.І. Кострова, “структура губернської влади не буде заважати поточній роботі і не буде громіздкою” [32, арк.169зв.]. З чим і погодилась нарада та постановила ввести до складу Ради ще по одному представнику від губернських земельного та продовольчого комітетів. Надалі Рада при губкомісарі не піддавалась реорганізації і в такому складі проіснувала до її ліквідації.

Отже, постійне вдосконалення внутрішньої організації губвиконкому обумовлювалося реаліями відповідного етапу розвитку революції та необхідністю розв’язання повсякденних проблем. Але значних змін у липні 1917 р. структура губвиконкому не зазнала. Вона була схожа на вже існуючу організацію комісаріату та Ради. У цей же час вперше постало питання про партійну належність членів. Присутні на нараді одностайно погодились с тим фактом, що управляти губернією повинен коаліційний орган з представників буржуазних і демократичних класів [32, арк.168]. Таким чином, члени губвиконкому не чекаючи від уряду остаточної реформи інституту комісарів Тимчасового уряду, самі визначили внутрішню структуру місцевої виконавчої влади в губернії. Вони розробили самостійну позицію не тільки по принципах, але і по організаційних нормах громадського представництва в новій системі влади. З огляду на це, зазначимо, що комісар Тимчасового уряду значно програвав губвиконкому в організації нової влади в губернії.

Український дослідник О. Мироненко схильний класифікувати виконкоми громадських організацій як суто нові державні установи, які виникли після Лютневої революції [563, с.322]. З цим висновком можна цілком погодитись, беручи до уваги еволюцію Чернігівського губвиконкому, який згодом перетворився на Раду при губкомісарі.

Слід також зазначити, що архівні документи дозволяють вивчити не тільки організаційну структуру та процес трансформації правового статусу виконкомів, але й їхнє фінансове забезпечення.

З цього приводу слід наголосити, що документу, який би юридично закріплював статус виконкомів у системі влади, Тимчасовим урядом прийнято не було. На квітневій нараді губкомісарів у Петрограді уряд дав зрозуміти, що визнавати виконкоми законними не збирається. І тому лише погодився утримувати за рахунок казни ті комітети, які будуть виконувати обов'язки “загальнодержавного” та “позапартійного характеру” [46, арк.2].

Губвиконкоми, у тому числі і Чернігівський, отримали завдання в терміновому порядку самостійно розробити кошториси і надіслати їх до Петрограда. Але урядом не були розроблені конкретні норми щодо складання кошторисів. Внаслідок чого, самостійно розроблені повітовими виконкомами кошториси, були надзвичайно строкаті. Визначені добові та роз'їзні членам повітових комітетів коливались від 200 руб. до 8535 руб. Коливалось й утримання канцелярій виконавчих комітетів – від 200 руб. до 739 руб. (дивись Додаток М). Губкомісару довелося самому розробляти норми, за якими і було підготовлено загальний кошторис утримання повітових виконкомів губернії, розрахований на три місяці. Виявилось, що на утримання повітових виконкомів, за виключенням волосних та сільських комітетів, щомісяця потрібно фінансувати 43947 руб. 64 коп. (Додаток Н), а на утримання Чернігівського губвиконкому – 15350 руб. (Додаток П).

Неможна не відмітити, що добові та проїзні для членів виконкомів, оплата членів президії, канцелярські й поштово-телеграфні витрати, видання друкованих відозв – усе це вимагало чималих грошей. Однак Тимчасовий уряд не поспішав фінансувати виконкоми. Уряд відніс їх “до звичайних громадських організацій і тим самим залишив комітети без правового оформлення і фінансової підтримки” [479, с.63]. У телеграмі МВС за № 1341 від 14 травня 1917 р. роз'яснювалося, що з дозволу уряду відпускаються кошти тільки тим громадським організаціям (установам), які виконують функції виконавчої влади [31, арк.170зв.; 46, арк.126; 115, арк.53]. Але на практиці виявилось, що “вказати точно функції комітетів – завдання нездійсненне” [8, л.57; 46, арк.2зв.].

Очевидно, пояснити таку позицію уряду можна не лише концепцією виконавчої влади, але й тим, що уряд, побоюючись політичної активності виконкомів, не хотів давати в їхні руки реальні важелі влади. Тому одним із найгостріших і невирішених питань в організації виконкомів усіх рівнів було фінансове питання.

З аналізу архівних матеріалів можна зробити висновок, що міські виконкоми губернії на початку формування отримували кошти за рахунок пожертв від різних організацій та фондів [11, л.205; 37, арк.10; 209; 226, с.3]. Основні ж витрати лягали на громадські організації, які входили до складу виконкомів і насамперед земства. За рахунок земського самоврядування існував і губвиконком. Так наприклад, на рахунок губерньського земства відносилась оплата добових усім членам комітету на час їхньої роботи в губерньському зібранні [45, арк.80], а каса дрібного кредиту губерньського земства неодноразово надавала кредити губерньському виконкому на культурно-просвітницькі цілі [31, арк.32, 69]. Підтримував фінансово губвиконком (кредитами або авансами) і губкомісар Тимчасового уряду [8, л.57; 31, арк.145, 149 – 149зв.;46, арк.2зв.].

Що ж стосується повітових виконкомів, відомо, що за рішенням губвиконкому від 14 квітня 1917 р. на них покладалось самофінансування [31, арк.17]. Але деякі повітові виконкоми губернії ще тривалий час не покидала надія отримати кошти на своє функціонування від уряду. Вони закидали канцелярію губвиконкому телеграмами з проханням відкрити рахунки у казначействі на їхнє утримання. Губвиконкому доводилось їм відмовляти, тому що сам він фактично існував за рахунок позичок. У реальному житті тягар утримання повітових виконкомів нерідко лягав на повітові земства [51, арк.9].

Ще гіршою ситуація складалася щодо волосних та сільських виконкомів. Витрати на утримання волосних виконкомів взагалі урядом не передбачались. Чернігівський губкомісар роз'яснював волосним виконкомам, що витрати на їхнє утримання не фінансуються урядом тому, що по-перше,

держава знаходиться у скрутному фінансовому стані. А по-друге, волосні виконкоми виконують функції волосних правлінь і тому вони можуть використовувати їхні кошти. У тому випадку, якщо волосні виконкоми функціонують паралельно з волосними правліннями, то вишукувати кошти вони повинні з інших місцевих джерел, так як існують вони “головним чином, в інтересах місцевого населення” [46, арк.162]. Так, згідно “Інструкції по устрою сільських та волосних рад і комітетів у Чернігівському повіті” [365] волосним та сільським виконкомам Чернігівського повіту надавалося право не тільки самооподаткування, але і встановлення способів самооподаткування. Так, джерелом фінансування волосних виконкомів Новозибківського повіту, за рішенням засідання членів волосних та посадських комітетів повіту, повинно було виступити обкладання зборами приватновласницьких земель, які ще до цього не обкладалися волосними зборами [211]. Для тих місцевостей, де приватновласницькі землі були відсутні або їх було недостатньо, кошти вирішено було виділити із повітового земства. Джерелом фінансування сільських виконкомів Ніжинського повіту, на відміну від Новозибківського повіту, повинні були стати мирські збори, загальнодержавні та інші надходження [114, арк.163в.; 381]. Але згідно розпорядження Тимчасового уряду земства не мали права вводити нові податки [51, арк.9]. Тому утримання виконкомів переважно передбачалось за рахунок місцевих коштів. Так, у Козелецькому повіті спочатку передбачалося утримувати сільські виконкоми за рахунок місцевих волосних коштів але надалі стало ясно, що їх недостатньо, тому було ухвалено рішення з 25 травня 1917 р. усі виконкоми повіту віддати на утримання земствам [51, арк.45]. При цьому, Козелецька земська управа констатувала, що якщо б не було вжито таких заходів, відбувся б “повний розпад комітетів, оскільки члени комітетів, не отримуючи заробітну плату, відмовлялися працювати” [51, арк.9, 45зв.]. Але цими рішеннями проблема матеріального забезпечення виконкомів повністю не вирішувалась. Тому земства, намагаючись знайти якесь позитивне рішення по цьому питанню,

запропонували Тимчасовому уряду припинити видавати платню колишнім земським начальникам і асигнувати із скарбниці кошти на утримання виконкомів [53, арк.21]. Однак у червні ситуація ускладнилася тим, що населення почало відмовлятися від сплати як казенних, так і земських податків, а також платежів [187]. Ситуацію що склалася, губвиконком за підтримки губкомісара намагався вирішити радикально: циркулярно запропонувавши населенню сплатити податки у місячний строк [187; 351]. До тих, хто відмовиться від сплати, губвиконком вирішив застосовувати (за сприянням міліції) опис і публічний продаж майна. Але вжиті заходи виявились безрезультатними: у серпні розпочався справжній безлад, населення почало вимагати у збирачів податків повернути навіть раніше сплачені гроші [176; 155].

Незважаючи на те, що кошториси повітових виконкомів та губвиконкому були подані вчасно, уряд затримував рішення про їх асигнування. Комісари губернії були переконані в тому, що виконкомам була “необхідна підтримка ...уряду”. Вони вважали, що “без їхньої участі діяльність повітових комісарів була б важкою і малопродуктивною”, але звернення губкомісара до уряду про надання коштів виконкомам залишались без відповіді [11, л.46 – 46об.; 306]. Лише 5 серпня 1917 р. Тимчасовий уряд ухвалив рішення надати в розпорядження МВС три мільйона рублів на покриття витрат повітових виконкомів за травень, червень, липень та серпень поточного року. При цьому наголошувалося, що ці кошти надаються комітетам на позичковій основі, тобто “з наступним відшкодуванням” держказначейству [46, арк.134]. Але лише у жовтні 1917 р. Чернігівський губкомісар отримав від МВС по телеграфу 47000 руб. на покриття витрат виконкомів [46, арк.124]. На повітовому та волосному рівні склалась така ситуація, що фактично з часу виникнення члени виконкомів безоплатно виконували свої обов’язки.

Як бачимо, післяреволюційний громадянський устрій в губернії базувався на основі традицій і досвіду роботи місцевого самоврядування. За

рахунок земського самоврядування відбувалось фінансування діяльності виконкомів, але каси земських управ дуже швидко спорожніли. Витрати на утримання земських установ почали перевищувати доходи, і тому надалі земства стали відмовляти виконкомам у видачі кредитів [53, арк.22зв., 32].

Джерела фінансування виконкомів так і не були законодавчо визначені, а фактор самофінансування виконкомів, як показав подальший розвиток подій, не сприяв їх успішній практичній діяльності.

3.2. Утворення інституту комісарів Тимчасового уряду та його взаємодія з громадськими виконавчими комітетами

Попередній виклад матеріалу дає нам підстави стверджувати, що з самого початку революції місцева влада опинилася на деякий час у невизначеному становищі. На цьому фоні простежується чітке намагання земців визначити місце органів самоврядування та управління в системі місцевої державної виконавчої влади.

4 березня 1917 р. Чернігівські губернські земські збори надіслали вірнопідданську вітальну телеграму керманичу “державного корабля у важкий час” – голові Державної думи [59, арк.31]. Висловлювали повну довіру та готовність підтримки політики уряду і голови повітових земств [53, арк.11зв.; 54, арк.2зв.]. Але варто звернути увагу на те, що земське керівництво не обмежилось формальною підтримкою нової влади, а підійшло до оцінки ситуації більш прагматично. Зокрема, оцінюючи політичне становище в країні, губернські земські збори були переконані, що “турбота про збереження спокою і порядку є обов’язком представників земських зборів, голів земських управ і міських голів” [59, арк.31]. До голови уряду було зателеграфовано прохання визнати, що губернатор і всі губернські органи влади повинні діяти “у повній обізнаності і спільному обговоренні всіх найважливіших розпоряджень із Чернігівським губернським предводителем дворянства, головою губернської земської управи і Чернігівським міським головою” [59, арк.31]. За такою ж системою

пропонувалося запровадити діяльність і повітової земської адміністрації. Очевидно, такий підхід земців приваблював уряд, оскільки вже 5 березня питання місцевої влади було вирішено в руслі надісланих пропозицій [222; 356, с.29]. Внаслідок отриманої циркулярної телеграми губернатори, віце-губернатори, губернські та повітові предводителі дворянства втратили свої повноваження у місцевому управлінні. У Чернігівській губернії губернатор, дійсний статський радник, барон Є.П.-М.О. Гревеніць та віце-губернатор Д.М. Матвеєв були відсторонені від займаних посад [296]. Управління губерніями покладалося на голів губернських земських управ (та дум – в неземських губерніях), котрі отримували статус губкомісарів Тимчасового уряду. Управління повітами - на голів повітових земських управ. Більшість новопризначених комісарів належали до партії октябристів, або ж кадетів, і діяли відповідно до своїх партійних програм. Таким чином, створювалась видимість легітимної передачі владних функцій на місцях представникам народу, які мали досвід управління, але досі не мали реальної політичної влади.

Проблема реформування адміністративної влади стає чи не головною темою газетних публікацій. Центральний друкований орган РСДРП “Рабочая газета” критикувала це рішення уряду, вказуючи на “потворне” положення місцевої влади у провінції і наголошуючи, що “влада на місцях повинна бути створена за тим же типом, як і в центрі, за типом співробітництва органів революційної демократії з демократичними елементами буржуазії” [258], зокрема, з виконками та переобраними на демократичних засадах органами самоврядування. Московська газета “Вечерний курьер” не поділяла таких думок і тому доводила, що “потрібно вважати, що життя від подібної заміни нічим не порушиться та всі установи, які обслуговують потреби громадян, будуть функціонувати правильно, без дефектів” [324]. Як бачимо, ставлення столичної преси до цього питання різнилося та було вкрай однобічним.

У окремих дослідників викликає подив така кардинальна зміна призначуваного губернатора на виборного голову земської управи [Див. наприклад: 591, с.426 – 427]. В. Набоков стверджував, що “розглянутий захід був украй необдуманим і легковажною імпровізацією” [572, с.33]. Однак за логікою міністрів Тимчасового уряду саме земський діяч, котрий володів апаратом управління та спирався на авторитет земства, міг стати ефективним провідником волі центральної влади. Згодом О. Керенський, аналізуючи механізм створення місцевої влади, зазначав у своїх мемуарах, що у тому становищі, не володіючи “якими б то не було засобами для посилення своєї влади”, уряд не міг запропонувати який-небудь інший шлях створення механізму місцевої влади [523, с.159].

Коментуючи цю постанову, без перебільшення можна стверджувати, що земства отримували нове місце та значення в державному управлінні, їм передавалася вся повнота влади на місцях. Однак уряд фактично зберіг старий адміністративний механізм, прикривши його новими формами. На думку російської дослідниці Н. Кабитової, намагання Тимчасового уряду стримувати владу на місцях у тимчасових структурах пояснюється тим, що уряд був сформований Тимчасовим комітетом Державної думи, який у свою чергу був утворений з “ангажованих революцією членів IV Державної думи” [515, с.56]. Проте сьогодні пояснити такі дії уряду мабуть також можна усвідомленням ним важких наслідків радикальної зміни всієї структури місцевої влади.

Голова Чернігівської земської управи О.О. Бакуринський (член партії народних соціалістів [672, с.42]) обійняв посаду губкомісара Тимчасового уряду 6 березня 1917 р. [296, с.10]. Хоча губернатор, згідно наказу Тимчасового уряду, офіційно був звільнений з посади за станом здоров'я лише 1 травня [331; 355, с.324].

Запроваджуючи інститут комісарів, МВС надало право тимчасового сумісництва посад губернських та повітових комісарів з посадами голів губернських та повітових земських управ. Канцелярії губернаторів було

перейменовано на канцелярії при губкомісарах, а чиновників з особливих доручень при губернаторах відповідно на чиновників при губкомісарах [8, л.9об.; 585]. Згідно “Інструкції комісарам Тимчасового уряду” [364] запроваджувалися посади помічників губкомісара, один з яких міністром внутрішніх справ призначався його заступником. Як з’ясувалось, призначались на цю посаду у губернії виключно члени губвиконкому [31, арк.6].

Губкомісар отримав у своє підпорядкування не тільки штат колишнього губернського правління, а ще і повітових комісарів [8, л.9об.]. Останні у своїй діяльності опиралися на волосні правління (згодом – волосні земства), мали у своєму розпорядженні помічників та персоніфікували територіальну владу. До штату повітового комісаріату входили юрисконсульт і судовий слідчий, що здійснювали на підвідомчій території безпосередній контроль за дотриманням законності та функціонуванням органів міліції і суду.

Територіальна специфіка губернії спричинила запровадження помічників повітових комісарів у великих торгово-промислових пунктах з достатньо значною кількістю населення та значно віддалених від повітового міста. Так, за клопотанням місцевих виконкомів, губкомісару вдалось отримати згоду уряду на запровадження посади помічників повітового комісара у п.Клинцях Суразького повіту та у м.Ніжині (місто у 1893 р. було прирівняне до губернського [49, арк.1] і мало населення більш ніж 52 тис. чоловік [11, л.207]) Відомо, що 8 травня на об’єднаному засіданні Ніжинського повітового комітету та ради робітничих і солдатських депутатів, на посаду помічника повітового комісара по м.Ніжину, було обрано професора історико-філологічного інституту кн.Безбородько П.В. Тихомирова [11, л.208].

Мглинський повіт було поділено на два райони – окремі незалежні комісаріати: Північний – Мглинський у складі 8 волостей та Південний – Почепський у складі 10 волостей. Мглинський комісаріат очолив

Ю.А. Барановський (згодом Б.С. Дорохов), а Почепський – П.М. Галкін [11, л.12, 14, 40 – 40об, 135 – 135об; 306, с.3].

Квітнева циркулярна телеграма уряду роз'яснювала комісарам, що вони повинні здійснювати “нагляд за законністю діяльності всіх осіб та місць”[350], повідомляючи по телеграфу в управління у справах міліції відомості про становище на місцях [392]. Але діяльність комісарів ускладнювалася внаслідок дублювання їх функцій іншими посадовими особами. У губернії, як і в країні вцілому, продовжували функціонувати предводителі дворянства, які в умовах революції сприймалися виключно як вузькостанова група. Губвиконком був занепокоєний таким становищем і тому намагався звернути увагу уряду на недопустимість “двовладдя”, що виникло внаслідок існування “представників старої (предводителів дворянства) та нової влади (комісарів)” [241]. Губвиконком категорично заявив, що предводителі дворянства не мають права здійснювати запити до волосних правлінь та інших установ з метою збору інформації. І запропонував уряду негайно відсторонити їх від участі в керівництві діяльністю загальнонародних установ: військових присутствій, комітетів з відстрочки тощо [185]. Уряду було також запропоновано негайно ліквідувати посади земських начальників.

Тимчасовий уряд був вимушений поступитися та ліквідувати зазначені посади. За їх рахунок відбулося розширення повноважень повітових комісарів. Вони отримали право призначати тимчасових суддів замість земських начальників, діяльність яких була припинена [246]. На перехідний період всі справи (за виключенням судових), які знаходились у відомстві земських начальників, переходили до юрисдикції повітових комісарів. Під їх головуванням повинні були проходити адміністративні засідання з'їздів по вирішенню переданих їм справ у складі податкового інспектора та голови (або товариша) земської управи [367]. Тимчасово, до реформи селянських установ, при повітових комісарах утворювались посади двох помічників замість трьох посад земських начальників. Помічникам передавались урізані

обов'язки земських начальників: вони позбавлялися карально-дисциплінарної влади, їм заборонялося втручатись у справи селянського самоуправління [12, л.3, 6; 374]. Повітові комісари також отримали право головувати в комісіях з примусового відчуження нерухомого майна, в повітових з військових справ присутствіях, оціночних та землевпорядних комісіях, розпорядчих комітетах та у всіх присутствіях, комітетах та комісіях, в яких головував до цього предводитель дворянства [8, л.9 об.].

Постановою від 9 липня 1917 р. “Про зміну діючого положення про губернських та повітових земських установ...” було ліквідовано губернське у земських та міських справах присутствіє [61, арк.1; 386]. Внаслідок чого, комісари отримали право здійснювати нагляд за законністю діяльності земських установ усіх рівнів та міського громадського управління. Нагляд мав виражатися у формі протестів, які вносились до адміністративного відділу окружного суду. Для забезпечення ведення відповідного діловодства по губернському комісаріату, губкомісару надавалось право залишити особовий склад ліквідованого присутствія [44, арк.69; 61, арк.1зв.; 389], цілком покладаючись на їх компетентність у цьому питанні і таким чином вирішивши кадрову проблему.

Отже, функції та повноваження губкомісара нагадували функції та повноваження колишнього губернатора, у той час, як повітові комісари були абсолютно новою ланкою в структурі управління, так як попередників не мали. Залишалось сформулювати бюджет цих інституцій.

18 березня на засіданні Тимчасового уряду було затверджено кошторис особливої добової винагороди губкомісарам та їх помічникам і повітовим комісарам [115, арк.28; 356, с.128 – 129]. Згодом кошторис було доповнено телеграмою за № 1758 від 26 травня, яка визначала добову винагороду помічникам повітових комісарів [115, арк.68]. Згідно кошторису розмір добових для осіб, які вже мали утримання на будь-якій урядовій або громадській роботі, коливався від 7 до 15 руб., а для тих, хто не мав утримання взагалі, – від 10 до 25 руб. (дивись Додаток Р). Звичайно, для

нормального функціонування інституту комісарів цих коштів було недостатньо. Тому вже у червні, на спільному засіданні Чернігівського губкомісара, повітових комісарів і членів ПБ губвиконкому, було складено та затверджено кошторис по утриманню повітових комісарів губернії (дивись Додаток С). За нашими підрахунками, на утримання одного повітового комісара щомісяця потрібно було витратити 1750 руб. і 26250 руб. відповідно на 15 повітових комісарів. Забезпечення цих витрат покладалося на МВС. Однак кошторис по утриманню повітових комісарів губернії залишився на папері. Фактичні витрати повітових комісарів коливались щомісяця від 25.89 руб. до 2613.68 руб. (дивись Додаток Т).

Призначеним “зверху” комісарам не вдалося закріпити за собою кермо влади. Нами з’ясовано, що до 5 березня 1917 р., тобто до прийняття Тимчасовим урядом постанови про організацію влади на місцях, в Чернігівській губернії, як і в багатьох інших губерніях, вже були сформовані тимчасові органи місцевої влади – громадські виконкоми, ради представників громадських організацій тощо. Місцева громадськість, яка намагалася брати участь в управлінні, була незадоволена спробою центру нав’язати їй адміністраторів зверху. Громадськість була переконана, що “комісарами повинні призначатися люди, визнані місцевими організаціями” [258].

Своєрідною спробою знайти компроміс між інтересами громадськості та центру стала квітнева ініціатива уряду по створенню при губкомісарах колегіального органу – губерніальної ради, яка б об’єднала органи місцевого самоврядування та громадського управління усіх рівнів [364]. Враховуючи те, що у губернії швидко склалася мережа виконкомів, на практиці здійснити це побажання уряду було непросто. Тому О.О. Бакуринський виступив з пропозицією до всіх місцевих громадських організацій губернії по створенню губвиконкому, а не губерніальної ради [11, л.23]. Однак прийняті заходи не змогли врятувати призначених комісарів. З другої половини березня розпочався стихійний процес переобрання призначених урядом комісарів місцевими виконкомами. Зокрема, вже 23 березня на зборах представників

повітових виконкомів, О.О. Бакуринський склав із себе повноваження, тим самим не виявивши наміру протидіяти новій владі. Без будь-яких перешкод губкомісаром було обрано (та призначено 27 березня МВС [11, л.7]) колишнього депутата II та III Державної Думи, Суразького предводителя дворянства М.А. Іскрицького [11, л.10; 183, с.6; 216; 296].

Чисельні документи вказують на те, що навесні 1917 р. комісарів Тимчасового уряду звільняли явочним порядком з посад, іноді заарештовували. Відомі випадки боротьби за владу між головами місцевих самоврядних структур. Це, зокрема, простежується на прикладі Мглинського повіту, в якому питання влади набуло найбільшої гостроти. Конфлікт полягав у тому, що в перші дні революції обраний міським головою П.Б. Шимановський (за освітою агроном) вирішив питання про владу в повіті на свою користь, скориставшись тим, що Ю.А. Барановський, на той час ще голова земської управи, перебував у м.Чернігові на губернському земському зібранні. Коли останній повернувся вже як представник Тимчасового уряду, Мглинська рада селянських депутатів висловила недовіру повітовому комісару. Вона запропонувала йому скласти повноваження на користь П.Б. Шимановського, який перехопив ініціативу у Ю.А. Барановського по створенню повітового виконкому. Йому вдалося не тільки очолити виконком, а й стати членом губвиконкому [11, л.50об.].

Протоколи губвиконкому свідчать, що внаслідок конфлікту авторитет повітового земства помітно знижувався. Перше засідання Мглинського земського повітового зібрання, поповнене представниками від різних організацій повіту, закінчилося конфліктом П.Б. Шимановського з гласними Почепського району, який виник на ґрунті підвищення утримання особовому складу службовців земства. Конфлікт переріс в бійку, а бійка закінчилась вискакуванням через вікна членів зібрання під крик начальника міліції Сорокіна (б.і.), “Рятуйся, хто може!” Обурені гласні Почепського району відреагували на те, що відбулося, постановою: “не давати ні копійки Мглину” [11, л.172об; 37, арк.214зв.]. Але це був лише початок ворожнечі

між Мглином та Почепом, кожний з яких на додаток претендував ще й на лідерство в повіті (Мглинська волость перевищувала Почепську за володіннями, а Почепська – Мглинську за кількістю населення [406, с.68]).

Чернігівський губвиконком намагався вирішити конфлікт, але він тривав більше місяця і вилився за межі не тільки повіту, а й губернії [583, с.9 – 22]. До Петрограда були відправлені делегати від об'єднаної Мглинської ради для особистої доповіді та надіслана телеграма з проханням негайно направити до Мглина для врегулювання конфлікту представників Тимчасового комітету Державної Думи, Тимчасового уряду та Петроградської Ради солдатських та робітничих депутатів [31, арк.40зв.]. Не отримавши допомоги від названих установ, об'єднана рада солдатських та селянських депутатів застосувала радикальні дії. Рада створила комісію по контролю за діяльністю комісара, а потім, за допомогою солдатів місцевого гарнізону заарештувала його. Разом з комісаром були також заарештовані ще 11 осіб, у тому числі: військовий начальник Пігулевський, його діловод Грішанов, наглядач арештного приміщення Палевіч, технік Ананьєв, присяжний повірений Коренєвський, начальник поштової контори Расторгуєв, поштовий чиновник Бондарєв та інструктор біженців Грошковський [11, л.113]. Після арештів група солдат надіслала “заяву” П.Б. Шимановському, в якій просила його взяти на себе тимчасове завідування земською управою та комісаріатом, мотивуючи це прохання необхідністю підтримати в Мглині порядок. На що звісно П.Б. Шимановський відразу погодився, надавши своїй діяльності легітимного характеру. Почепський комісаріат констатував, що в місті розпочався “повний терор” [31, арк.43зв.]. Почепський виконком намагався встановити порядок у Мглині за допомогою загону міліціонерів та 20 драгунів. Їм вдалося звільнити з під варти Ю.Бакуринського, але встановити порядок у місті не вдалося, – драгуни перейшли на бік місцевого гарнізону. Зрештою, Мглинський район розірвав з Почепом будь-які відносини, а влада в повіті опинилася у “руках солдат та робітників” [31, арк.3 – 3зв, 44, 49].

21 квітня відбувся Мглинський з'їзд волостей, на який прибули делегати тільки від 11 волостей повіту у кількості 90 осіб (від 6 волостей делегати на з'їзд не з'явилися) [31, арк.95]. За рішенням з'їзду комісаром було обрано військового фельдшера Б.С. Дорохова, який перебував у цей час у відпустці з армії. Почепські делегати не визнали законність його обрання, так як з'їзд було скликано з ініціативи П.Б. Шимановського, а не призначеним урядом Ю.А. Барановським [45, арк.73]. Не затвердив його обрання також і губкомісар, мотивуючи тим, що Б.С. Дорохов знаходився на військовій службі і його затвердження можливе тільки у винятковому випадку – з особливого дозволу військового міністра. Тому його було вирішено допустити до виконання обов'язків тимчасово. Мглинський комітет не погодився з рішенням: в діях губкомісара він побачив “виклик населенню” та продовжив наполягати на його затвердженні [11, л.132].

Отже, конфліктна ситуація вирішена не була, і протистояння за посаду комісара фактично тривало. Конфлікт між Мглином та Почепом був вирішений губвиконкомом наступним чином: м.Почеп було відокремлено в окрему місцеву одиницю з наданням йому права місцевого самоуправління [31, арк.120], а повіт поділено на два окремих комісаріати.

У результаті масового незадоволення громадськими виконками особовим складом інституту комісарів, деякі з них прийняли рішення “добровільно” піти у відставку: крім О.О. Бакуринського, Ніжинський повітовий комісар К.О. Полевецький [174] та ще сім інших комісарів повітів. Про масштаб поширення переобрання призначених урядом комісарів можна судити з додатку У. До травня 1917 р. в 15 повітах губернії повітовими комісарами залишилися тільки 4 голови повітових земських управ [11, л.65, 76, 223, 234; 309; 310]. Причому зміщенню з посад піддалися навіть ті голови земських управ, які у березні очолювали повітові виконкоми. Однак отримані нами дані не дають підстави стверджувати, що за цей період особовий склад повітових комісарів значно демократизувався або радикалізувався. Як виявилось, представники буржуазно-ліберальної течії були вимушені

поділити посади повітових комісарів лише з незначною кількістю представників демократичної течії.

За таких умов Тимчасовий уряд був змушений прислухатись до розбурханого революцією суспільства і піти на поступки. 26 березня 1917 р. було прийнято компромісний циркуляр МВС, відповідно до якого призначених комісарів можна було змінювати на осіб, що користувалися довірою місцевого населення [25, л.2]. Але, фактично це була лише ілюзія вибору. 1 квітня 1917 р. на місця була надіслана телеграма за № 310 в якій кн.Львов, поспішив нагадати, що “звільнення повітових комісарів може мати місце виключно за постановою уряду” [26, л.66]. Тобто комісари ставали обраними, але їх затверджувало МВС наступним чином: особи, яких обирали губкомісарами, повинні були проходити співбесіду з міністром внутрішніх справ. Губкомісар направляв у МВС список обраних повітових комісарів, а МВС направляло список на затвердження черговому засіданню кабінету міністрів. При цьому залишення посади або передача обов’язків повітового комісара іншим особам не допускалося без розпорядження губкомісара, а у виняткових випадках і без розпорядження міністра внутрішніх справ [401].

Визначити структуру вищої губернської влади на місцях і насамперед взаємовідносини губкомісарів з виконкомами та іншими комітетами повинен був з’їзд губернських комісарів, який було скликано на 22 – 23 квітня у Петрограді. На з’їзд прибуло 38 комісарів, у тому числі і від Чернігівської губернії [25, л.1 – 4]. Питання про вищу губернську владу викликало жваві дебати між делегатами з’їзду: одні члени з’їзду вважали, що на чолі губернського правління повинен стояти колегіальний орган, обраний виконкомами, інші – одноособовий представник урядової влади в особі комісара з опорою на довіру місцевого населення [301]. Як відомо, це питання було вирішено на користь комісарів. Більшість присутніх проголосувала за необхідність розробити для них особливі тимчасові правила [302, с.3].

“Тимчасове положення про губернських та повітових комісарів” було затверджено 6 травня 1917 р. Ним визначалися функції комісарів як наглядові, а виконкомам громадських організацій було надано право обговорювати питання місцевого управління [8, л.10зв – 12зв.]. Як наслідок, нові голови губернської і повітової адміністрації не тільки обиралися із складу членів виконкомів, але й несли перед ними політичну відповідальність. Про це свідчить проект положення про Чернігівський губвиконком [394]. В ньому заявлялося, що Чернігівський губвиконком є губернським, адміністративним, колегіальним органом Тимчасового уряду. До його складу із правом вирішального голосу входив комісар і його заступник. На губкомісара покладалося виконання розпоряджень як уряду, так і губвиконкому [183; 296]. Стає очевидною двоїста роль комісара. Яким би не було ставлення комісара до уряду, він змушений був враховувати та реалізовувати інтереси виконкому. У зв'язку з чим, теза українського дослідника О. Мироненка про те, що “губернські комісари ... здійснювали нагляд за діяльністю губернських виконкомів” [565, с.97] не витримує перевірки документами.

Хоч уряд постійно підкреслював у своїх заявах, що саме комісари є місцевою владою, питання про їхні повноваження залишалося не зовсім чітким. Отримавши повноваження губернаторів, комісари володіли, як правило, номінальною владою. Виборність комісарів ще більш ускладнювала ситуацію і перешкоджала створенню жорсткої вертикалі державної влади на місцях. Інспектор чернігівських в'язниць Д. Країнський, відтворюючи у своєму щоденнику події 1917 – 1918 рр. в губернії, зазначав: “Губернський комісар не мав ніякого значення. З ним не рахувалися навіть виконавчі комітети. Навпаки, він повинен був їздити до представників громадськості й пристосовуватися до різних комітетів і рад та діяти з ними в контактї, а не вони з ним. ... він був неспроможний впливати на загальне положення справ й тільки був представником Тимчасового уряду як передавач паперів, що надходили з Петрограду” [42, арк.19зв.]. Д. Дорошенко, який згодом був

обраний на посаду губкомісара, також констатував, що “фактично губернський комісар не мав ніякої реальної сили” [492, с.73].

Отже, невідповідність юридичного та дійсного становища комісарів очевидна. Для центральної урядової влади в особі губернських і повітових комісарів передбачалася лише влада контролююча за розпорядженнями та постановами місцевих органів самоврядування [364]. Російський дослідник Д. Красильников цілком слушно зазначив, що комісари “із провідників політики Тимчасового уряду на місцях ... у ряді випадків перетворювалися у напівпровідників” [537, с.21].

За твердженням Д. Дорошенка, саме “зруйнування ... цілого адміністративного й поліцейного апарату, запровадження системи виборності адміністрації фактично відразу віддало владу в руки новопосталих революційних комітетів і підготувало повну анархію” [491, с.51]. І це твердження не є безпідставним. В червні 1917 р. під натиском радикально налаштованої частини населення розпочалася нова хвиля звільнення з посад комісарів. На вимогу II-го губернського селянського з'їзду М.А. Іскрицького було зміщено з посади губкомісара [159]. Підставою для його звільнення слугували декілька причин: партійна приналежність (октябрист), майновий стан (великий землевласник) і національність (не українець) [188; 216; 338]. Делегати з'їзду звернулись до губвиконкому з вимогою обрати на посаду губкомісара “українця, людину демократичних та соціалістичних поглядів” [159].

У цьому контексті варто звернутись до міркування І. Лисяка-Рудницького, котрий стверджував, що Чернігівська губернія разом з Полтавською відігравали на той час “роль географічного ядра українського руху” [550, с.26]. Дійсно, в березні – червні на Чернігівщині відбулися масові українські маніфестації та мітинги [137; 238; 256; 283; 292]. Місцеві газети охрестили ті події як “свято волі”. Маніфестанти попереду себе несли портрет Т. Шевченка, лунали українські пісні, а на прапорах були такі гасла: “Нехай живе федеративна Україна!”, “Нехай живе вільна Україна!” На

мітингах приймали рішення направити телеграми до Центральної Ради та Тимчасового уряду з вимогою “негайно завести в життя рідну мову” [256]. На з’їздах повітових вчителів народних шкіл вимагали здійснити “негайну українізацію нижчої школи” [343]. По селах засновувались українські спілки та гуртки інтелігенції, які проводили “народні лекції”, Шевченківські вечірки, збирали кошти на Український національний фонд тощо [143; 256; 292]. Повсюдно засновувалися “Просвіти” [140; 141; 142; 146; 157; 158; 176; 191; 201; 279; 285; 314; 315; 316]. У містах збиралися загальні збори усіх місцевих українців [150; 212; 317; 318; 330]. Утворювалися українські громади, представники яких поповнювали склад міських виконкомів [145; 230; 329]. Засновувалися місцеві комітети українських партій ТУП, УРДП тощо [214; 313]. У червні в Чернігові відбувся Український з’їзд, який за рекомендацією Центральної Ради визначив своїм завданням організацію українців у міські, повітові, волосні та сільські українські ради [383; 298; 319]. З’їзд також обрав представників до Української Центральної Ради (І.Л. Шрага, Г.М. Одинця та Є.Д. Онацького) та губернську українську раду на чолі із І.В. Стаднюком (згодом В.А. Базилевичем), яка відразу увійшла до складу губвиконкому [32, арк.119; 182; 320]. Всі перелічені організації розпочали активну культурно-просвітницьку та ідеологічно-пропагандистську діяльність. Кореспондент “Вісника товариства “Просвіта” у Катеринославі” Я. Якуша повідомляв, що на Чернігівщині “свідомих українців багато серед різних верств суспільства” і що “навіть селянство розуміє вагу українського питання” [343]. Тому, на нашу думку, прагнення селян мати на чолі губернії особу української національності в умовах бурхливого піднесення національно-визвольного руху було цілком природним.

“Справа Іскрицького” викликала жваву дискусію на засіданнях ПБ губвиконкому і обговорювалась майже протягом трьох місяців. Об’єднувало більшість членів Бюро переконання у тому, що дії комісара не йшли “у розріз” з демократією і що не можна ставити губвиконком у залежність від

селянства. До того ж у губвиконкомі не було підходящої кандидатури на цю посаду. В “Известиях губисполкома и губпродкомитета” навіть було надруковано біографічну довідку, яка доводила, що М.А. Іскрицький “є корінним природним українцем” [337]. Але все ж таки, губвиконком не зважився прийняти рішення, яке б пішло у розріз з думкою селянства. Тому була прийнята пропозиція помічника губкомісара П.О. Бакуліна вирішити це питання на спільній нараді усіх губернських організацій: губвиконкому, губземкому, губпродкомітету, губернської Української Ради, ради робітничих і солдатських депутатів та ради селянських депутатів (губрада ще не була сформована) [32, 15зв.; 122, арк. 3 – 4зв.]. Народа президій вказаних організацій відбувалася 12 та 19 липня. Пішовши на поступки селянству, нарада постановила призначити вибори губкомісара та двох його помічників на 10 серпня, причому провести вибори повним складом вказаних губернських організацій. Згодом, губрада робітничих та солдатських депутатів висунула свої вимоги щодо особи губкомісара. На їхню думку він повинен був бути “свідомим соціалістом”, який буде тісно співпрацювати “з усіма громадсько-революційними організаціями”, тобто бути близьким до роботи рад та обстоювати автономію України [236].

Такі події у губернії збентежили уряд. М.А. Іскрицького було викликано до Петрограда для особистого пояснення у МВС і заборонено передавати посаду до з'ясування усіх обставин справи [11, л.26 – 29]. Незважаючи на те, що комісарам Тимчасового уряду було роз'яснено, що постанови організацій селянського союзу та рад робітничих депутатів, “що присвоюють собі іноді законодавчі та загальноадміністративні функції, необов'язкові для комісарів” [400], призупинити процес звільнення комісарів уряд вже був неспроможний. Процес перевиборів поширився на повітові міста. Так, наприклад 19 червня на загальному засіданні Ніжинської організації СДРП була прийнята постанова, в якій вимагалось провести вибори Ніжинського комісара та двох його помічників [116, арк.78]. На думку членів СДРП, повітовий виконкомом та місцева українська рада

повинні були висунути на ці посади кандидатів – соціалістів. А вже вибори належало провести за згодою міського та повітового виконкомів, ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, місцевої української ради, представників партій соціал-демократів та соціал-революціонерів.

Отже, уже з червня урядові комісари не контролювали ситуацію в містах та повітах губернії. Зусиллями виконкомів, рад та політичних організацій було проведено перевибори комісарів. В цій позиційній боротьбі за місцеві урядові органи влади явно перемагали соціалісти.

Становище комісарів ще більш ускладнилося після липневої політичної кризи, внаслідок якої в країні встановився новий режим, який на думку Г. Герасименка варто “кваліфікувати як правоцентристську “демократичну диктатуру” [479, с.67]. Оновлений уряд, розуміючи необхідність сильної і твердої влади, як у центрі, так і на місцях, заявив про наділення надзвичайними повноваженнями своїх представників на місцях [18, л.2], тим самим спрямувавши свої дії “проти радикальної частини суспільства” [479, с.69] і фактично розпочавши репресивну кампанію. “Стоячи на стражі інтересів” революції комісари повинні були “з усією рішучістю придушувати всілякі спроби викликати анархічну смуту” та “припиняти всякі контрреволюційні підступи” [18, л.3]. Уряд наголошував, що “ніякі самочинні захвати майна та земель, ніяке насилля, ніякі заклики до громадянської війни та порушення військового обов’язку неприпустимі” [18, л.3] і санкціонував направлення губкомісарами військ (з безмежними повноваженнями) для вирішення аграрних непорозумінь. Дійсно, необхідність у такій владі була в ряді випадків безсумнівна. Українське село швидко котилося до анархії. Отримавши надзвичайні повноваження, комісари намагались її стримувати. Ось тільки декілька прикладів. В с.Синявці Сосницького повіту виник безлад на ґрунті продовольчої проблеми, який закінчився побиттям голови продуправи. Сосницький комісар О.О. Семенів не зміг самостійно владнати ситуацію і тому телеграфував губкомісару і губвиконкому з проханням надіслати військову

частину для арешту керівників безпорядків. Допомога від губкомісара була негайно отримана [32, арк.192зв.]. Однак цими заходами анархію не можливо було зупинити, війська нерідко вносили ще більший безлад в життя провінційних міст. Так, 8 липня було отримано повідомлення з Конотопа про те, що в Батурині на продовольчому ґрунті виникли заворушення і подальший їх розвиток може призвести до єврейських погромів. Для заспокоєння населення були викликані із Бахмача козаки та створена комісія. Однак, прибувши до міста, офіцери та солдати, розібравшись в ситуації, почали вимагати у євреїв гроші. Налякані євреї зібрали козакам 500 руб., після чого вони залишили місто [32, арк.110].

Скарги на радикальні дії селян, яких нерідко підтримували місцеві виконкоми, почали надходити практично з усіх кутків губернії [32, арк. 211 – 211зв.]. З цього приводу слід відмітити, що в силу віддаленості багатьох повітів від губернського центру, до губкомісара, як правило, надходили повідомлення про найбільші заворушення.

20 липня 1917 р. губкомісари отримали чергову телеграму від керуючого справами МВС І. Церетелі за № 65088 [10, л.3]. Згідно з якою, від губкомісарів вимагалось “негайно” подати звіт про заходи, які вжиті і вживаються проти самовільних захватів земельних угідь, сінокосів та врожаю неорганізованими групами населення, волосними та сільськими комітетами. У звіті також потрібно було вказати вжиті заходи щодо захисту приватної власності, охорони кінських заводів, розплідників племінної худоби, сільськогосподарських знарядь тощо.

Цю телеграму отримало 90 комісарів Тимчасового уряду, але до 3 серпня звіт надіслали лише 4 % комісарів, серед яких був і Чернігівський [10, л.1 – 2]. З’ясувалось, що в Чернігівській губернії захоплення земельних угідь здійснювалися сільськими, волосними виконкомами та земельними комітетами тощо. Такі дії місцевих виконкомів губкомісар М.А. Іскрицький охрестив “передчасним сепаратним вирішенням аграрного питання” [31, арк.148]. На засіданні Ради при губкомісарі 18 липня 1917 р.

було визнано, що серед населення є “наростання свавілля”, яке потрібно негайно “усувати” [32, арк.155]. Із звіту відомо, що губкомісар разом з повітовими комісарами намагався вирішити цю проблему компромісно – “шляхом умовлянь та угод” [10, л.1], тісно взаємодіючи в цьому питанні з місцевими виконкомами та радами солдатських і селянських депутатів. Так, наприклад, комісар Козелецького повіту П. Глуздовський видав таку відозву до населення: “Сільські та волосні комітети! До Вас звертаюся захищайте інтереси приватної власності, ведіть народ по шляху порядку та спокою до Установчих зборів” [260]. Там, де не можливо було вирішити ситуацію компромісно, ініціатори захоплень, в тому числі і члени волосних комітетів, підлягали суду. І лише в деяких випадках губкомісар викликав військові наряди для наведення порядку, не наважуючись постійно застосовувати військову силу часто через її ненадійність.

Було визнано, що в цілому ці заходи були виправдані й у багатьох випадках призводили до успішної ліквідації захватів та зменшення на деякий час випадків аграрних правопорушень. Але слід визнати, що Тимчасовий уряд допустився помилки, коли постановою від 21 квітня надав земкомітетам право видавати обов’язкові постанови. Користуючись цим правом, вони не рідко санкціонували радикальні дії селян. Голова Чернігівського губземкому Ковалевський (б.і.) доповідав міністру землеробства про те, що він не може брати на себе відповідальність за відміну постанов земкомітетів, тому що, на його думку, такі дії внесуть ще більшу анархію та викличуть заворушення серед селян [9, л.100]. Наступний губкомісар також не зміг вирішити цю проблему.

11 серпня 1917 р. відбулися чергові вибори губкомісара. З’їзд губернських організацій виконавчого, продовольчого та земельного комітетів, ради робітничих солдатських депутатів, ради селянських депутатів та губернської української ради обрав кандидатом на посаду губкомісара Д. Дорошенка – крайового комісара Галичини та Буковини, члена української партії соціалістів-федералістів. Обрання його кандидатом на посаду

губкомісара не було випадковим. Д. Дорошенко мав чернігівське коріння, він походив із старовинного українського козацько-старшинського роду на Глухівщині. На Чернігівщині у нього було чимало друзів та знайомих. Однак МВС затримало його призначення на посаду до з'ясування можливості сумісництва посад губкомісара та генерального секретаря Української Центральної Ради [11, л.30 – 31, 35]. Але це питання дуже скоро вирішилося, Д. Дорошенко дістав від Центральної Ради доручення укомплектувати штат Генерального секретаріату – українського уряду, та через відсутність взаєморозуміння з М. Грушевським змушений був відмовитись і прийняти пропозицію з Чернігова балотуватися на виборах губкомісара. Наприкінці серпня його було обрано на цю посаду з умовою збереження за ним також галицько-буковинського комісарства. Товаришами губкомісара були обрані П.П. Савич та Р.А. Ганжа [160].

В серпні відбулися звільнення деяких повітових комісарів. Так, 21 серпня Рада об'єднаних організацій Остерського повіту замість Е.І. Подвисоцького обрала на посаду повітового комісара тридцятирічного П.М. Кривду-Соколенка, який на момент обрання завідував від Союзу міст санітарною справою у п.Дарниця [11, л.219]. Найбільш гостро продовжувало вирішуватися питання про переобрання повітового комісара у Мглинському повіті, в якому боротьба за посаду комісара затяглася на все літо.

Виконуючий обов'язки Мглинського комісара Б.С. Дорохов після відмови в затвердженні його на посаді, передав справи голові повітової земської управи Веризі (б.і.) і вийхав з міста. За цей час П.Б. Шимановський встиг поступово узурпувати владу в повіті. Крім того, що він був обраний міським головою, головою повітового виконкому та членом губвиконкому, він також очолив повітові продкомітет та земкомітет, став членом губземкому, товаришем голови повітової ради селянських депутатів, членом Всеросійської ради селянських депутатів та був обраний головою повітового комітету партії соціалістів-революціонерів [11, л.150об. – 160]. Почепський виконком розцінював його діяльність як “шкідливу”, вважаючи, що вона

приведе до терору та анархії [11, л.92]. Незважаючи на це, рішенням з'їзду усіх громадських організацій, земельного та продовольчого комітетів Мглина від 30 червня, його було обрано комісаром, але не затверджено міністерством. 6 серпня відбувся повітовий з'їзд селянських депутатів від 247 селищ (у кількості понад 700 представників) який постановив негайно затвердити комісаром П.Б. Шимановського, вважаючи його "незамінним громадським діячем" [11, л.160, 166]. На цей раз, проти затвердження П.Б. Шимановського виступив товариш міністра внутрішніх справ В.В. Хижняков, який наполягав визначити іншого кандидата на посаду повітового комісара. Незважаючи на протистояння, Українська Центральна рада, на нашу думку, механічно затвердила комісаром П.Б. Шимановського, тим самим ще більше загостривши проблему. Інакше вирішив цю проблему губвиконком: не надаючи значної уваги рішенням Центральної ради, він сформував слідчу комісію у складі Д.М. Маслова, І.А. Славкіна та С.А. Скляренка для всебічного вивчення діяльності П.Б. Шимановського і перевірки правильності його обрання. До з'ясування усіх обставин справи П.Б. Шимановському було відмовлено у затвердженні на посаді комісара на користь Б.С. Дорохова.

Члени губвиконкому погодилися з думкою І.А. Славкіна про ненормальність існуючого положення, коли комісари, яких обрано населенням, ще мають призначатися або затверджуватися МВС. Тому губвиконком постановив звернутись з клопотанням до Тимчасового уряду про те, що б уряд відмінив розпорядження про затвердження або призначення комісарів та начальників міліції і надав губвиконкому право контролювати діловодство по виборах на ці посади [11, л.174об.; 186], на що уряд не погодився.

Отже, маємо всі підстави констатувати, що протягом літа статус губкомісара на губернському рівні зазнав значних змін. Внаслідок скорочення діловодства, наприкінці червня відбулося об'єднання канцелярії губкомісара з канцелярією губернського правління, що призвело до

скорочення штату комісаріату [393]. 19 липня губкомісар отримав від керуючого МВС І. Церетелі циркулярну телеграму за № 3151, згодом відому як циркуляр від 17 липня, яка роз'яснювала йому його повноваження у нових реаліях життя [412]. Комісар повинен був не тільки представляти революційну владу уряду, проводити в життя всі його розпорядження і зміцнювати авторитет влади, а й придушувати анархічні дії та боротися з контрреволюцією. Згодом МВС додатково роз'яснило, що комісару належить нагляд за діяльністю усіх місцевих урядових комітетів, за виключенням судових установ, державного контролю, державного банку, вищих учбових установ та відомств православного віросповідання [244; 259]. До того ж комісар повинен був налагодити взаємовідносини з щойно утвореними продовольчими комітетами.

Намагаючись перехопити ініціативу у виконкомів по розбудові місцевої влади, уряд знову зобов'язав губкомісарів підтримати та об'єднати всі місцеві громадські організації. У “Зверненні керуючого МВС І. Церетелі до комітетів громадських організацій, рад робітничих, солдатських та селянських депутатів, органів місцевого та земського самоврядування” наголошувалося, що комісари є виконавці розпоряджень уряду, яким вказані органи повинні “надавати енергійну та діяльну підтримку” [373]. Однак громадські організації губернії співпрацю з комісарами розуміли по своєму. Після утворення в липні Ради при губкомісарі, замість ПБ губвиконкому фактично відбулося “розмивання” особистої влади комісара і перетворення її на колегіальну. Члени Ради при губкомісарі також були переконані в необхідності розширення кола осіб, яким має належати право ревізії місцевого та земського самоврядування [32, арк.188зв.]. Здійснити таке розширення вони пропонували за рахунок своїх представників і навіть побажали уряду включити аналогічний пункт у положення про комісарів.

МВС було стурбовано положенням комісарів і тому знов роз'яснювало, що комісар “є насамперед представником влади центрального уряду і зобов'язаний керуватися указами Тимчасового уряду та проводити його

політику, не допускаючи ніяких відхилень від неї на користь яких-небудь місцевих або партійних впливів” [410]. На думку І. Церетелі, “врятувати країну від розпаду” могла “тільки сильна об’єднана влада”[411]. Зволікання і бездіяльність комісара з цього часу слугували підставою для його звільнення.

Цілком очевидно, що уряд не розумів реального становища на місцях. 5 – 8 серпня у Петрограді відбувся з’їзд губернських комісарів, на якому переважна більшість делегатів піддала жорсткій критиці циркуляри І. Церетелі. Широкий негативний резонанс викликало рішення уряду надати громадським організаціям контроль за діями комісарів. Учасник з’їзду Новгородський комісар Упатов (б.і) заявив, що на місцях даний циркуляр витлумачений подібно Наказу № 1 в армії: населення вирішило, що циркуляр надає їм право обирати комісарів. Комісар Закаспійської області граф Робер попереджав, що наслідки від такого рішення будуть “жахливі” [303]. Зрозуміло, що діяльність І. Церетелі багато в чому дезорганізувала поточну роботу на місцях. Комісари вимагали від уряду дати точну відповідь на питання, що саме він розуміє під словом “тверда влада” і як уряд уявляє собі “співробітництво комісарів з місцевими комітетами, кількість яких збільшується з кожним днем” [303]. На ці питання комісари так і не отримали конструктивної відповіді. Уряд не зробив для себе ніяких практичних висновків. Незважаючи на те, що комісари розуміли встановлення твердої влади на місцях в губернаторському змісті, МВС продовжувало наполягати на призначенні комісарів за згодою з місцевими громадськими організаціями. Очевидно, що дії уряду йшли в розріз з позицією комісарів та не сприяли встановленню міцної адміністративної влади на місцях.

Не сприяла зміцненню влади комісарів і політика Центральної Ради, яка вже оформилася і намагалася поширити свій вплив на місця. 10 червня нею було прийнято І Універсал, в якому не тільки ставилося питання про українізацію системи місцевого самоврядування та переорієнтацію її на Центральну Раду, а також містився заклик до переобрання місцевої адміністрації там, де влада була зосереджена “в руках людей ворожих до

українства” [415, с.104], що посилювало нестабільність у середовищі органів адміністративної державної влади Тимчасового уряду. І ми маємо цьому вище наведений приклад: зміщення з посади губкомісара М.А. Іскрицького та затвердження на посаді повітового комісара П.Б. Шимановського у Мглинському повіті.

27 червня 1917 р. була оголошена “Декларація Генерального Секретаріату”, в якій йшлося про перебудову місцевої і загальнокрайової адміністративної влади на засадах “органічного зв’язку” (тобто співробітництва) та “пристосування” до Центральної Ради [415, с.158]. Після визнання Тимчасовим урядом Генерального секретаріату вищим крайовим органом, було прийнято його “Статут”, в якому наголошувалося, що Генеральний секретаріат буде здійснювати свою владу “через усі урядові органи” і саме секретаріат буде визначати, “які органи, в яких межах і в яких випадках” мають взаємодіяти безпосередньо з Тимчасовим урядом [415, с.181]. 25 – 27 липня 1917 р. у Києві відбувся обласний з’їзд губернських комісарів та голів виконкомів України, на якому була ухвалена наступна схема підпорядкованості місцевої адміністрації: губкомісари – Генеральний секретаріат; повітові комісари – губкомісари [416, с.578]. Але “Статут” мав виключно декларативний характер, тому цим намірам не судилося реалізуватись. Після затвердження Тимчасовим урядом “Тимчасової інструкції...” Генеральному секретаріатові була відведена роль передавача розпоряджень та вказівок Тимчасового уряду [415, с.214].

Отже, влітку 1917 р. на місцях склалася така ситуація коли, з одного боку, комісари продовжували підпорядковуватися МВС Тимчасового уряду. Вони чекали від уряду не тільки нарешті затвердженого положення, яке б визначило їхній юридичний статус, але і коштів. А з іншого боку, Генеральний секретаріат Центральної Ради циркулярно визнав законними та обов’язковими свої розпорядження щодо комісарів [418] та зобов’язав їх взаємодіяти виключно із ним [368], тим самим фактично заклавши подвійну підпорядкованість. На місцях склалась досить дивна ситуація, яка була

описана Д. Дорошенком: із Петрограда постійно надходили різні інструкції та накази, а київський уряд мовчав, надсилаючи “тільки самі відозви” і навіть не відповідав на телеграми [491, с.115]. Обіцянка Генерального секретаріату розробити докладні вказівки щодо порядку взаємодії комісарів України з Тимчасовим урядом та секретаріатом не була виконана. Невизначеність Генерального секретаріату щодо системи інституцій, які мали закласти фундамент місцевої влади, спричинила появу циркуляра, який було надіслано усім комісарам України за № 206 29 серпня. У циркулярі йшлося про підтримку секретаріатом внутрішніх справ програми Тимчасового уряду від 8 липня та його телеграми від 17 липня і навіть роз’яснювалося, що “слова про місцеві впливи треба сприймати у вузькому, чисто місцево-провінційному, розумінні” [418], що ніяк не вносило ясності в це питання. Проблема взаємовідносин між комісарами та виконкомами залишалась не вирішеною, а подвійна підпорядкованість ще більш ускладнювала роботу комісарів.

Таким чином, інститут комісарів Чернігівської губернії мав ряд особливостей у своєму становленні та розвитку. Ці особливості були тісно пов’язанні з діяльністю та впливом на цей інститут Центральної Ради як національного чинника. Сам факт існування Центральної Ради безперечно відігравав важливу роль у новій суспільній організації, вона фактично об’єднала всі українські громадські організації губернії і очолила національно-визвольний рух, але це питання вимагає окремого спеціального дослідження. Ми ж маємо констатувати, що діяльність Центральної Ради влітку 1917 р. певною мірою заважала Тимчасовому уряду здійснювати ефективне будівництво вертикалі місцевої влади на теренах українських земель. Однак відомо, що діяльність Центральної Ради “по налагодженню співпраці з міськими інституціями була малоактивною” [485, с.128], і, як наслідок, вона “не мала повноти влади на місцях” [648, с.22; 587, с.187], тому і не могла бути значним конкурентом Тимчасового уряду в цій справі.

Тимчасовий уряд, у свою чергу, продовжував мріяти про єдність та законність, розуміючи сильну владу як “органічну”, тобто таку, яка б спиралася “на волю широкої та організованої громадськості” [180]. З часом ставало все більш очевидним, що ці наміри уряду мали абстрактний характер і не мали переваги в умовах всеосяжної кризи. Уряд не усвідомлював, що в умовах революції організувати ентузіазм громадськості взагалі не уявляється можливим.

Підсумовуючи зазначене, відмітимо, що реорганізація місцевого управління Тимчасовим урядом відбувалась із урахуванням громадської ініціативи, котра вилилась у створення громадських виконкомів різних рівнів.

Основним правовим актом, який вирішив долю адміністративної влади на місцях у 1917 р., стало телеграфне розпорядження Тимчасового уряду щодо заміни губернаторів губернськими комісарами. Проте громадські виконкоми виявляли незадоволення спробою центру нав’язати адміністраторів згори та прагнуть перебрати на себе владні повноваження. Архівні матеріали підтверджують тезу Г. Герасименка про те, що внаслідок прийнятого рішення “влада на місцях виявилася роздроблена і лише частково відійшла до інституту комісарів Тимчасового уряду”[479, с.64]. Виявилося, що у перші тижні революції у більшості випадків влада комісарів Тимчасового уряду в Чернігівській губернії була чисто номінальною, а все більшу роль у системі організації урядової влади в губернії почали відігравати виконкоми. Зокрема, Чернігівський губвиконком перетворився на важливу ланку у системі місцевого управління. Комісарам нічого не залишалось, як свідомо піти на співробітництво з виконкомами.

РОЗДІЛ 4.

КРИЗА СИСТЕМИ САМОВРЯДУВАННЯ ТА ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

4.1. Вплив муніципальної та земської виборчих кампаній на функціонування органів місцевого самоврядування

Проведення Тимчасовим урядом реформи місцевого самоврядування та виборів на принципах загального, рівного, прямого, таємного голосування і пропорційній основі увійшли в історію як демократизація системи управління.

Міські управи Чернігівщини розпочали посилену підготовку до виборчої кампанії після затвердження 9 квітня Тимчасовим урядом виборчого закону [63, арк.69; 65, арк.17; 66, арк.45; 67, арк.82, 68, арк.73]. Обсяг робіт був надзвичайно великий, а термін виконання укрив обмежений. У зв'язку з тим, що думи по-різному справлялися з підготовчою роботою, проведення виборів розтягнулося на 6 місяців (з червня по листопад). Зокрема, у червні вибори відбулися у 6 містах губернії, у липні – в 16, у серпні – у 8, а у період з 2 вересня по 1 листопада – у 4 [72 – 113]. Основними причинами такого стану були, в основному, фактори соціально-економічного порядку: відтік населення на заробітки, загострення продовольчого питання тощо [104, арк.1; 106, арк.5зв.].

І все ж участь населення у виборчій кампанії була порівняно високою: від 30 до 75% населення [28, арк. 102, 111, 126, 127, 129, 139, 243, 246, 270, 293; 73, арк.9, 14; 74, арк.10; 76, арк.16 – 16зв.; 77, арк.12; 78, арк.5; 79, арк.12зв.; 81, арк.6 – 6зв.; 82, арк.9; 84, арк.28; 85, арк.13; 93, арк. 4зв.; 94, арк.4 – 4зв.; 95, арк.16]. Найнижчий відсоток тих, хто проголосував, спостерігався у Чуровичах та Митьківці Новгород-Сіверського повіту –

32,2% та 34,3% відповідно [91, арк.11зв.; 111, арк.15]. Найвищий – у Воронці та Суражі – 75,2% та 75% населення відповідно [93, арк.4зв.; 105, арк.11].

Кількість гласних, що мали бути обрані до міських та районних дум, була встановлена Тимчасовим урядом, і коливалася від 20 до 65 чоловік (дивись Додаток Ф)

Політичні організації в Чернігівській губернії у 1917 р. були представлені як загальноросійськими (кадети, меншовики, більшовики), національними (єврейськими, польськими), так і власне українськими партіями. У виборах до міських та районних дум взяли участь практично усі політичні партії та групи, які існували в губернії, а також громадські організації (наприклад, у Новгород-Сіверську – виконком та рада робітничих, солдатських і селянських депутатів, в Коропі та Острі – рада робітничих і солдатських депутатів), професійні спілки (в Коропі професійна спілка шевців та ковалів, у Борзні – спілка ремісників) [73, арк.9зв.; 76, арк.40зв.; 78, 5зв.; 86, арк.13]. Всі ці організації балотувалися за списками, яких налічувалося декілька десятків. Назви деяких з них просто дивують: “інші українські списки”, “від демократичних організацій”. Тому визначити їхні політичні критерії досить важко.

Тим не менш, вибори перетворилися на огляд політичних сил. Протягом шести місяців 1917 р. Чернігівщина була більш політизована, ніж будь-коли. Кількість списків, що виносились на вибори, в ряді міст вражає. Так, у Ніжині балотувалося в гласні 19 списків, у Борзні, Конотопі, Березному – 13, у Сосниці, Погарі, Стародубі – 12, у Чернігові, Козельці, Коропі, Мглині, Новозибкові – 10 [28, арк.99, 111, 243; 73, арк.9 – 9зв.; 76, арк.40зв.; 79, арк.14 – 14зв.; 80, арк.16; 82, арк.9зв.; 87, арк.7; 94, арк.4 – 4зв.; 104, арк.39; 108, арк.9]. Така кількість списків аж ніяк не свідчила про політичну активність населення. Так, у Козельці балотувалося 10 списків, але вони “носили випадковий і безкольоровий характер, – повідомляла “Черниговская земская газета”, – а деякі навіть були складені на особистій симпатії один до одного” [225]. В ряді населених пунктів: Ніжині, Сосниці,

Березному, посадах Святському, Еліонці, Чуровичах, Митьківці з'ясувати політичне спрямування таких списків практично неможливо, оскільки вони виявилися абсолютно аморфними. Через відсутність чітко окреслених політичних платформ і програм, вони балотувались за списками позапартійних [16, л.15; 28, арк.100, 257; 81, арк.6зв.; 91, арк.11зв.; 108, арк.15, 9], що не заперечує їхньої ліберальної політичної орієнтації. Зокрема, в проаналізованих нами відомостях по 32 міських та районних думах, нараховано 88 безпартійних списків. При цьому, зареєстровані в них кандидати пройшли до всіх міських і районних дум губернії, одержавши абсолютну перемогу у 7 містах, де за них проголосувало 100% виборців [90, арк.12; 108, арк.9; 111, арк.15, 17].

Оскільки вибори відбувалися після проголошення Універсалів Української Центральної Ради, це суттєво вплинуло на їх перебіг. У позапартійних списках можна виділити і українські, які балотувалися у 7 містах. Зокрема, у Глухові, де список трудовиків-українців отримав 32,9% голосів (11 депутатських місць в думі). У Городні список товариства “Просвіти” разом із спілкою квартиронаймачів та польським товариством здобув 16,5% голосів (4 місця в думі). А в Ніжині спільний список “Просвіти” і військового товариства імені П. Полуботка та окремий список військового товариства отримали 13% голосів і 9 депутатських місць [28, арк.101 – 101зв., 110; 92, арк.2, 9]. Але списки українських партій були нечисельні. В Чернігові була навіть реалізована тактика національного блоку. Це виявилось у створенні українського списку демократичного блоку у складі УПСФ, поляків і професійної спілки урядових і громадських організацій міста, який отримав на виборах 27,3% голосів (відносно більшість) [28, арк.138 – 139]. Приблизно таким був відсоток голосів етнічних українців і поляків у складі населення міста (10800 українців, або 27%, 800 поляків – 2%) [407, с.5]. Блок української та єврейської демократії в Острі отримав 9% голосів виборців і 2 місця в думі [78, арк.5зв., 8зв.]. Щось подібне до українського соціалістичного блоку було в Глухові – 2,6% –

1 місце в думі [92, арк.2, 9]. У Воронежі Глухівського повіту спільний список селянської спілки і УПСР отримав 6,2% (1 місце в думі). Значно більше голосів отримав окремих список селянської спілки в Борзні – 16,2% і 5 місць в думі [73, арк.9; 113, арк.3].

Спробу партій балотуватися за окремими списками не можна оцінювати однозначно. Якщо, наприклад, у Конотопі за список УПСФ було подано 122 голоси (1%) і вони не ввійшли до складу думи, то окремих список партії УСДРП в Конотопі і Шостці отримав відповідно 40 і 40,5% голосів виборців [104, арк.23, 38]. Як виявилось, такому успіху сприяла їхня передвиборна агітація, яка зводилася до обіцянки “дати грошей, щоб і та хліба” [16, л.65]. В цілому ж по губернії українські соціалісти отримали 5,84%, УПСФ – 3,74%, безпартійні українські списки – 3,87%.

Російські соціалісти були представлені на виборах списками від партії есерів у Клинцях, Новозибкові, Воронежі, списками від РСДРП (меншовиків) у Козельці, Клинцях, Новозибкові, списками від рад робітничих, солдатських та селянських депутатів (окрім вище названих міст, балотувались також у Злинці і Погарі) і списками від соціалістичного блоку.

Соціалістичний блок сформувався у Чернігові, Ніжині, Городні, Стародубі, Сосниці, Глухові, Суражі, Конотопі та Кролевці [16, л.15, 65; 28, арк.139; 74, арк.10; 80, арк.16; 82, арк.9; 85, арк.13зв.; 92, арк.9; 104, арк.39; 105, арк.10зв.]. До нього входили, меншовики, есери, трудовики та Бунд. Цей блок користувався помітним впливом. Так, у Городні за нього проголосувало 41,5% виборців, в Кролевці – 33,7%, в Чернігові – 26%, де вони отримали відповідно – 11, 10 і 16 депутатських місць [28, арк.110, 139; 74, арк.10; 85, арк.11, 18]. Помітного успіху на виборах у Клинцях досяг список РСДРП (в блоці з Бундом), отримавши 46% голосів і 13 депутатських місць [89, арк.25]. Натомість, у Злинці і Новгород-Сіверську успіху досягли списки від рад, які отримали відповідно 45% голосів (3 місця) і 35% (9 місць) [83, арк.8; 86, арк.12]. В цілому в губернії помірковані російські соціалісти отримали

20,95%. За даними В. Бойка, цей показник був найменший серед українських губерній [435], але на Чернігівщині він склав найбільшу питому вагу.

Більшовики за окремими списками балотувались лише в Чернігові, де вони одержали 3% голосів виборців і 2 місця в думі; в Конотопі – 11,9% голосів і 5 місць та в Клинцях – 9% голосів – 2 місця. По губернії в цілому вони отримали 2,45% виборчих голосів [28, арк.139; 89, арк.25; 104, арк.23].

Лише у восьми містах балотувались списки від партії кадетів. В трьох містах: Чернігові, Конотопі та Ніжині вони увійшли до блоку з “прогресивними” виборцями, безпартійними та трудовиками. Отримавши відповідно 23,9% – 14 місць, 4,2% – 2 місця, 2,6% – 2 місця [28, арк.101 – 101зв., 139; 104, арк.23]. За них у губернії проголосувало 5,07%. Праві списки балотувались лише в Чернігові та Козельці і великого успіху не мали, за них проголосувало 0,4% виборців [28, арк.139 – 139зв., 243].

Особливість політичної палітри Чернігівщини склала наявність єврейських соціалістичних партій, які балотувалися з іншими партіям. Так, Бунд у Чернігові, Конотопі, Глухові, Городні, Сосниці та Стародубі входив до російського соціалістичного блоку, в Ніжині – до єврейського соціалістичного блоку, а в Клинцях балотувався по есдеківському списку. За окремим списком Бунд балотувався лише в Борзні, отримавши 4,1% голосів і 1 місце в думі [28, арк.9, 110, 293; 80, арк.16]. У Чернігові був створений єврейський соціалістичний блок (у складі єврейської організації “Поалей-Ціон” (П.-Ц.) і Об’єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії (ОЄСРП), який отримав 4% голосів і 3 місця в думі та в Ніжині у вигляді об’єднання всіх єврейських соціалістів – 6% голосів і 4 місця [28, 101 – 101зв.; 139 – 139зв]. Окремо балотувався П.-Ц. у Клинцях і Новозибкові, Целей – Ціон – у Суражі, ОЄСРП – у Стародубі, Сосниці, Новозибкові, Конотопі, Суражі [80, арк.16; 82, арк.9; 87, арк.7, 10; 89, арк.25; 104, арк.23, 60; 105, арк.10зв.]. Однак по губернії за самостійними списками ці партії отримали лише 1,68% голосів. Натомість більшим впливом серед єврейської частини населення користувалися списки правого напрямку: сіоністи і

єврейські громади з майже обов'язковою участю сіоністів. Такі списки балотувалися у 12 містах. Лише в Новозибкові сіоністи та єврейський громадський комітет йшли окремо (отримали відповідно 6,1% і 15,1% голосів) [87, арк.10]. Найбільших успіхів ці організації досягли у Новгород-Сіверську (14,3% голосів і 4 місця в думі), Конотопі (13,8% – 6 місць) та у Чернігові (7,2% – 4 місця) [28, арк.102 – 103, 139; 104, арк.23]. По губернії єврейські списки отримали лише 7,68%. Крім них у 14 містах губернії балотувалися і безпартійні єврейські списки, за які проголосувало 4,01% виборців.

В. Бойко у статті “Участь українських партій у муніципальній кампанії 1917 р” підкреслював, що “серйозні порушення виборчого законодавства, а головне сама динаміка розвитку ситуації в країні не дозволяють зробити за підсумками виборів однозначних висновків про вплив тих чи інших партій” [435, с.25]. Дійсно, підсумки виборчої кампанії в містах Чернігівської губернії свідчать про складне переплетіння соціально-політичних колізій у великому аграрному регіоні країни. До загальноросійських партій та організацій додалися національно-демократичні. Безперечним є те, що більшість українських партій мали соціалістичну спрямованість і відрізнялися толерантним ставленням до загальноросійських. Загальновідомо, що представники українських соціал-демократів, есерів та соціалістів-федералістів входили до рад різних рівнів і розглядали їх виключно як органи революційної боротьби трудящих та їх самоорганізації. Разом з тим, більшовики характеризувалися відносною слабкістю, що підтверджується результатами виборів. Представлення у містах єврейських організацій двома-трьома списками розпорозувало їхній електорат, і не всі вони отримували достатню кількість голосів для представництва у думах.

Отже, результати міських виборів показали особливість розстановки політичних сил на Чернігівщині, виявили загальне та особливе в різних містах губернії. Зокрема виявилось, що серед населення вже помітно різке падіння авторитету і впливу партії кадетів. Натомість помітним впливом у

губернії користувалися партії соціалістичного блоку, єврейські партії і громадські організації. Очевидно, це пояснювалося тим, що розміщення політичних сил на Чернігівщині значною мірою визначав аграрний рух (прагнення обмежити велику приватну власність на землю та інші засоби виробництва згуртовувало селянство, яке підтримувало у переважній більшості соціалістів) та історичний фактор – місце осілости єврейського населення. Наприклад, лише у Сосниці на 7000 населення припадало близько 600 єврейських сімей [16, л.15]. Тому у подібних містах “передвиборча боротьба могла легко перетворитися на національну” [163]. Документи також фіксують порушення виборчого законодавства. Так, наприклад, у Конотопі сіоністи “приводили голосувати за свій список стариків із богадільні, хворих та ледве не помираючих” [16, л.65].

Підбиваючи підсумки виборів, також слід зробити висновок про низьку політичну структурованість міської громадськості губернії. В цілому ж аморфність політичної орієнтації міських виборців слід пояснити особливістю міського цензу – наявністю абсолютного переважання в ньому багаточисельних містечок, які фактично були великими селами. Цей фактор помітно вплинув і на підсумки виборів до органів земського самоврядування, підготовка до яких проводилась паралельно з міськими виборами.

Системний аналіз архівних джерел свідчить, що безпосереднє керівництво виборчою компанією до волосного земства в Чернігівській губернії було покладено на особливу нараду на чолі з губкомісаром М.А. Іскрицьким, до якої увійшли представники громадського губвиконкому, рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, голови губерньської і повітових земських управ, окружного суду і член губерньського земського присутствія [48; 52]. Згодом, у січні 1918 р., виконуючий обов’язки губкомісара Генерального секретаріату УНР П.П. Савич констатував, що “вся ця відповідальна та складна робота була покладена Губерньським Комісаром на особовий склад Присутствія та взяла стільки часу, що не могло бути й мови про які-небудь інші справи...” [61, арк.1].

На проведення виборів Тимчасовим урядом губернії було асигновано 91000 руб. [48, арк.2]. Однак підготовка до виборів була проведена на низькому організаційному рівні, з порушенням закону: списки виборців склалися не за алфавітним порядком, з великими пропусками, жінки взагалі не включалися до цих списків [56, арк.32]. Згодом це вкрай негативно вплинуло на подальші вибори до повітових земств і Установчих зборів.

Сумбурна політика уряду, який спочатку скоротив строки проведення виборів, а потім порекомендував поряд з мажоритарною системою голосування застосувати також пропорційну, призвела до того, що вибори в губернії були призначені тільки на 3 вересня 1917 р. У половині ж волостей результати цих виборів з різних причин були скасовані [164; 197, 251; 339].

Найбільш вагомою причиною скасування результатів виборів був абсентеїзм виборців. Якщо, наприклад, у 14 волостях Борзнянського повіту прийшло проголосувати 51% виборців, то в дев'яти чисельність тих, хто не з'явився на вибори, становила лише половину: у Борзнянській – 48%, Велико – Загорівській – 47%, Ічнянській – 43%, Івангородській – 38%, Комарівській – 46%, Парафіївській – 37%, Фастівській – 40%, Шаповалівській – 44% та Плисківській – 38% [131].

Повторні вибори були призначені на 8 та 16 вересня, а в п'ятих волостях Городнянського повіту перенесені аж на 29 жовтня, в той час як уряд планував відкрити Установчі збори уже 30 жовтня [221; 280]. Однак на повторних виборах спостерігалась тенденція зменшення явки виборців. Якщо, приміром, у Мутинській волості Кролевецького повіту 3 вересня на вибори з'явилося близько 60% виборців, то на повторні лише 10 [181]. В цілому по губернії у повторних виборах брало участь лише близько 15 – 25% виборців [280].

Причину такого становища керівники земств вбачали в неорганізованості, несвідомості, байдужості селян до нових земських установ, затягуванні виборів до нового врожаю, у відсутності агітаційної роботи. Серед селян поширювалися чутки про арешт тих, хто візьме участь у

голосуванні, або застосуванні грошового збору в 2 рублі. Інколи на вибори доводилося закликати, б'ючи на сполох, як це сталося в с.Тур'я Городнянського повіту [280]. На селах нерідко траплялися випадки відкритої боротьби проти земств, звинувачуваних у запровадженні монополії на продовольчі товари [280]. Така проблема була характерна не тільки для Чернігівській губернії, а й для інших губерній країни [264].

В. Чернов згадував, що “земство” спочатку зіштовхнулось із чимось, начебто мовчазним, пасивним, але тим більш завзятим бойкотом” [399, с.18]. Виявилось, що селянство продовжувало вороже ставитися до назви “земство” та нерідко взагалі відмовлялось брати участь у виборах. Наділення земств невластивими їм державними функціями: поліційними, мобілізаційними тощо, підривало авторитет цих органів серед населення.

Покінчити з абсентеїзмом виборців намагалась Центральна Рада, змінивши назву “земства” на назву “народні ради”. У відозві “До громадянства України” Центральна Рада роз'яснювала, що “ці установи будуть зведені замість волосних правлінь, замість повітових цензових земських управ та продовольчих управ, і хоча вибори до них будуть проводиться на основі закону про земство, виданого Тимчасовим урядом, але не треба вважати на слово “земство”, бо ці нові народні установи нічого спільного з старим цензовим земством не мають, а будуть вести діло так, як того забажає сам народ...” [415, с.206]. Але із цієї відозви було мало користі, селянство лишилося зовсім байдужим і до повторних виборів. Ситуацію не врятували навіть надруковані в “Черниговской земской газете” “Десять правил для виборця у волосне земство” (дивись Додаток Х). Селянство, яке кількісно переважало у складі населення губернії, в силу бідності, низького життєвого рівня не змогло стати самостійною, активною та вагомою політичною силою. Нерідко воно просто губилося перед великою кількістю списків. У Городнянському повіті, наприклад, їх кількість становила близько 90 [280].

Підсумки виборів показали, що волосні земства не стали осередками гострої політичної боротьби. Про це свідчать нечисленні партійні списки кандидатів у гласні, які переконують, що політичні партії в сільській місцевості не були організаційно оформлені [29, арк.130 – 132; 144 – 146зв.]. Так, у Городнянському повіті тільки у Сновській волості були зареєстровані списки від соціалістичного та єврейсько-прогресивного блоків та у двох волостях повіту від ради селянських депутатів, яка в політичному відношенні примикала до партії есерів [280]. В цілому ж виявити партійний склад обраних гласних досить важко. По деяких повітах обраних гласних було просто поділено на категорії. Так відомо, що у тому ж Городнянському повіті було обрано 361 гласних, з них чоловіків – 355, жінок – 6. З них українців та великоросів було обрано – 337 осіб, поляків – 4, євреїв – 20. За родом занять гласні поділялися на хліборобів – 294 особи, землевласників – 10, лікарів – 3, священників – 1, торговців – 18, учнів (вищих та середніх учбових закладів, земських та церковно-приходських шкіл) – 18, земських службовців – 1 та інших службовців – 16. Серед обраних гласних вищу освіту мали лише 14 осіб, середню – 6, спеціальну – 14. На 361 гласного припадало 292 грамотних [280]. Як бачимо, склад волосних земств виявився строкатим, що негативно впливало на їхню подальшу роботу. Подекуди на виборах висувалися і партійні списки. Так, списки від соціалістичного блоку були висунуті у Сновській та Тупичівській волостях, в Бабській та Сосницькій волостях від трудовиків та есерів. Окремими списками виступали селянські спілки в Борзнянській, Глухівській, Менській та Сосницькій волостях. Проте безпартійні списки, як і під час муніципальних виборів, переважали на всій території губернії [29, арк.130 – 132; 144 – 146зв.].

Підсумки волосних виборів також продемонстрували зміну настрою селянства. Типовим прикладом є подані записки у с.Берестовці Борзенського повіту з написами: “Попереду війну треба скінчити, а потім і земства нові заводити”[154]. Отже, можемо констатувати, що восени думка селянства

стосовно продовження війни значно змінилася. Населення вже не мало наміру підтримувати позицію уряду щодо війни до переможного кінця.

Відкриття засідань перших демократично обраних волосних земств відбувалося протягом трьох місяців: жовтень – грудень [149; 153, с.8; 196; 262; 266; 286; 291; 294; 295; 326]. У деяких волостях відкривали збори голови місцевих волосних виконкомів [153, с.7].

Незважаючи на деякий досвід, набутий під час виборів до волосних земств, виборча кампанія до повітових затягнулася на три місяці (з вересня по листопад 1917р.) [56, арк.76; 57, арк.9; 58, арк.34; 132]. У зв'язку з цим перші засідання повітових земських зібрань у новому складі вдалося провести лише у грудні 1917 р. – січні 1918 р., тобто після припинення діяльності Тимчасового уряду [55, арк.13; 169, с.5; 177; 178].

Виявилось, що до повітових виборів населення губернії поставилося ще індеферентніше, ніж до волосних, і байдужість виборців стала повсюдною. Так, у с.Держанівці Козелецького повіту з 885 виборців голосувало лише 38%, в той час як на волосних – 60. В Борзнянському повіті на вибори з'явилося 21,2% (на волосних – 51%), зокрема, у Борзнянському окрузі голосувало 23%, Ічнянському – 25%, Комарівському – 22%, Фастівському – 26,3%, по м.Борзні лише 9,2% [132; 198]. В деяких місцях, як наприклад, в Дарницькій волості Остерського повіту, вибори були зірвані натовпом солдат [56, арк.76].

На відміну від попередніх виборів, у виборчій компанії до повітових земств активізували діяльність політичні партії, між якими нерідко точилася гостра боротьба. Так, у с.Медведове Стародубського повіту боротьба розгорнулася між групою безпартійних та соціалістами - революціонерами, у якій перемогу одержали останні. У Козелецькому повіті конкурували п'ять списків, перемогу здобув блок соціалістичних партій (список №3), в Держанівці переміг список Козелецького з'їзду селянських депутатів, у Сосниці до земства були обрані два кадети (М.К. Шматько та Н.Р. Каравко) [198]

Губернські збори формувалися з гласних, обраних повітовими земськими зборами та міськими думами. Виявилося, що склад губернських зборів був правіший за повітові. До складу перших демократично обраних губернських земських зборів увійшли і вже досвідчені земці – І.Л. Шраг, А.А. Свечін, О.О. Бакуринський, Н.В. Котляревський. Значний відсоток гласних становила інтелігенція.

Таким чином, згідно із законом, у Чернігівській губернії вибори гласних було проведено у 36 міських думах та в 15 повітових і 182 волосних земствах [61, арк.1]. З їх обранням, від продкомітетів, вся продовольча справа переходила в їх компетенцію [50, арк.108; 66, арк.95].

Отже, проблема, яка активно дискутувалася в громадському колі на початку ХХ ст. щодо лібералізації основ, на яких базувались органи місцевого самоврядування, здавалася вирішеною. Були проведені вибори до земства всіх рівнів на основі загального, прямого, рівного та таємного голосування. Серед гласних нового скликання домінувала демократична інтелігенція, вихідці з так званого “третього елемента”, що відтіснили на другий план колишніх земських діячів. У деяких повітових земствах на першому плані виявилися селяни. Так, наприклад, із 49 гласних, обраних до Суразького повітового земства, було аж 42 селянина [300, с.5].

Слід також відзначити, що Тимчасовий уряд значно модернізував виборчу систему, запровадивши демократичні вибори на принципах загального, рівного, прямого і таємного голосування визначив чітку вертикаль органів місцевого самоврядування: районні думи – міські думи – центр та волость – повіт – губернія – центр. Цим актом Тимчасовий уряд ставив за мету заповнити вакуум виконавчої влади зверху донизу, одночасно демократизуючи думську та земську системи управління. Однак впровадження в життя виборчих кампаній в умовах продовження війни і соціально-економічної кризи, навпаки значно підірвало підвалини незавершеної системи місцевого самоврядування. Причин цьому можна віднайти дуже багато, але за будь-яких обставин, на окремій, визначальній

позиції перебуває один надзвичайно важливий чинник цієї ситуації – займаючись організацією виборів, органи місцевого самоврядування не могли належним чином виконувати покладені на них функції державного управління.

4.2. Дезорганізація органів виконавчої влади Тимчасового уряду

Руйнація державних структур Тимчасового уряду супроводжувалась у 1917 р. більшовицькою пропагандою, гаслами соціальної і національної справедливості, рівності та голодом. Ю. Кондуфор свого часу стверджував: “процеси, що відбулися в країні, забезпечили найрадикальнішим силам революції підтримку більшості трудящих мас” [530, с.17]. Аналізуючи ситуацію в імперії, шведський часопис “Vossishe Zeitung” попереджав, що “Росія невідмінно стоїть перед новою великою, страшною революцією”[327].

Деструктивні процеси, що були характерними для усїєї імперії, набули значного поширення й на території Чернігівській губернії. Дійсно, друга половина 1917 р. характеризувалася поглибленням кризових явищ у різних сферах громадського життя та економіки, а також екстремістськими тенденціями, що знаходили відгук серед широких верств суспільства. Зокрема, протягом весни – літа у губернії відбулася “стихійна аграрна революція” [34; 520, с.146]. Найпоширенішою формою аграрного руху в цей період була примусова оренда [501, с.72]. З липня у губернії розпочинається продовольча криза, апогей якої прийшовся на серпень – жовтень 1917 р. Ситуація ускладнювалася тим, що Чернігівська губернія не забезпечувала себе власним хлібом, внаслідок чого, набула розквіту спекуляція, яка призвела до росту цін на продукти харчування вдвічі (дивись Додаток Ц). Згодом вони продовжували рости “щохвилини” [42, арк.50зв.]. Матеріали архівів дають можливість визначити масштаби соціально-економічного колапсу та райони найбільшого напруження ситуації. Зокрема, від кризи сильно потерпали п.Святськ, п.Еліонки, п.Воронок, п.Лужки та ін. [69, арк.13; 70, арк.11]. А у Новозибкові населення було “доведено до повного

відчаю”: 27 вересня тисячна юрба почала громити продовольчі установи [255]. Припинити їх розгром вдалося лише за допомогою війська. Від аграрних заворушень також потерпав Ніжинський повіт [34, арк.108]. Разом із тим, МВС категорично заборонило комісарам втручатися у діяльність продкомітетів та опротестовувати їхні постанови. Неспроможні самостійно вирішити продовольче питання, голови продуправ нерідко подавали у відставку [69, арк.23]. В деяких селах та повітових містах почали практикувати натуральний обмін [268].

Продовольче питання продовжувало загострюватися. Суразький повіт опинився на грані голоду [300, с.6], залишилося без хліба м.Бровари Остерського повіту [321]. В п.Еліонки на ґрунті продовольчої справи почався масовий безлад, який призвів до пожеж. Для владнання ситуації були надіслані солдати. Однак вони ще більш погіршили становище посаду, тому що і їх треба було утримувати [69, арк.44].

Незважаючи на складну продовольчу ситуацію, у губернії продовжувалися суцільні військові реквізиції. Відомо, що в середині вересня до Ніжинського повіту прибуло 60 озброєних солдат для військової реквізиції продуктів харчування. Заступник губкомісара П.П. Савич поспішив отримати з них хоча б якусь користь і надіслав Ніжинському повітовому комісару телеграму, в якій між іншим рекомендував скористатися солдатами і “припинити в повіті царювання безвладдя та самоуправства та виховати у народі ідею твердої революційної влади” [34, арк.134; 114, арк.35]. За свідченням Д. Країнського, П.П. Савич “був ярим революціонером та досить байдуже ставився до всього навколишнього, пояснюючи всі жахи того, що відбувалося “поглибленням революції” [42, арк.49].

Ситуація ускладнювалася й тим, що селяни були незадоволені хлібною монополією, запровадженою ще у березні 1917 р. Тимчасовим урядом у вигляді постанови “Про передачу хліба в розпорядження держави та про місцеві продовольчі органи”. Саме на цьому ґрунті часто траплялися сутички між ними та солдатами, що проводили реквізицію хліба [11, л.87; 155].

У жовтні на порядку денному постало питання, що марно дискутувалося ще з березня 1917 р. – про долю державних запасів спирту. Губкомісар отримав від МВС нагадування про необхідність вжити заходи по охороні винних складів та керуватися весняними інструкціям по їхньому знищенню. Але погромний настрій уже поширився по губернії. Губкомісар отримував безліч відомостей про погроми спиртових заводів [501, с.81 – 82]. За свідченням Д. Країнського, “юрба громила їх до самозабуття” [42, арк.52]. Губернію охоплював кошмар “п’яної революції”. Так, у Ніжині горів винний склад, “і люди лізли п’яні в полум’я, зіштовхуючи один одного у палаючі канави зі спиртом” [42, арк.52]. В тих місцевостях, де такі погроми намагалися попередити, виливаючи спирт до річок або на землю, “люди кидались на ці місця та збирали цей спиртовий бруд, аби тільки напитися” [42, арк.52]. Дії влади по вирішенню цього питання були неефективними і зводилися до спроб вгамувати населення за допомогою поліції та військ. Це ставало причиною гострого невдоволення населення владою.

Ще у одній важливій для населення губернії проблемі місцева влада виявилася безсилою допомогти. Чернігівщина дуже страждала від дезертирів, військових постойів та поборів. Ще в липні до губернського міста прибув 13-й запасний піхотний полк, який тривалий час наводив жах на місцевих жителів. Д. Дорошенко згадував, що “це був вируючий натовп солдат, що нічого не робили і слугували постійною загрозою місту” [492, с.77]. За свідченням Д. Країнського, “солдати творили безлад. Вони викинули свого офіцера з вікна другого поверху. Водили по вулиці напоказ усунутого ними полковника...Злодійство в місті досягло небувалих розмірів, і все частішали окремі випадки вуличних грабежів” [42, арк.27]. Згодом, кримінальна обстановка загострилася на всій території губернії і “грабежі набули повального характеру”.

Політична ситуація у губернії теж не була стабільною. Сучасники тих подій констатували: “країна дуже темна і селяни у великому хвилюванні не знають кого слухати” [15, л.110]. Зважаючи на близькість Чернігівщини до

Росії, агітаторів у губернії було чимало. Малоземельне та безземельне селянство губернії швидко сприймало більшовицьку агітацію. Так, на початку серпня на шпальтах всеукраїнського часопису “Нова рада” з’явилося повідомлення під заголовком “Контрреволюція в Чернігові” [231]. В ньому йшлося про те, що до Києва прибули делегати з Чернігова, які повідомляли, що у місті контрреволюційна пропаганда досягла вже свого апогею. Контролювати ситуацію губкомісару ставало чимдалі важче. Тому вони мають намір просити направити до міста “вірну революції військову частину”, оскільки на місцеве військо розраховувати вже було неможливо. “Солдати, що повернулися із фронту зі зброєю в руках, оголосили своїм девізом “Бий буржуїв!” [42, арк.34зв.]. Д. Країнський згадував, що під словом “буржуй” розумілася кожна інтелігентна людина [42, арк.27]. Почалися стихійні повстання населення та військ, розпропагованих більшовиками. Раз-у-раз поширювалися чутки про можливі погроми. “Наприкінці жовтня та в листопаді безчинство солдат досягло незвичайних розмірів” [42, арк.33]. Приватне листування сучасників розкриває подробиці тих жахливих подій. Зокрема, солдат 3-ого кінного полку Чернігівської губернії писав: “Ми їздили у Конотоп бити жидів, і мені довелося заколоти трьох євреїв і одного старого жида, і за це нам дісталось по 500 руб. на кожного солдата” [597, с.78]. На шпальтах “Черниговской земской газеты” друкувалися численні повідомлення про згвалтування, вбивства та бездіяльність місцевих установ [175]. Дії селян все частіше набували ультра-радикального характеру. Так, у Старій-Басані на сільському сході один із селян звернувся до голови виконкому з такими словами: “Дозвольте нам вирізати панів, уся відповідальність беремо на себе” [323].

Поза всяким сумнівом, розпал класової боротьби у селах з липня 1917 р. безупинно зростав і на вересень 1917 р. охопив вже усю губернію. Радянські дослідники стверджували, що з березня по жовтень 1917 р. на Чернігівщині сталося близько 64 селянських виступи [449, с.598]. Революційний натиск стримувався лише сільськогосподарськими роботами. Ситуація

ускладнювалася тим, що сільський апарат влади швидко опинився у стані кризи. Уявлення про масштаб кризи місцевого селянського апарату влади дає промова проголошена кн. Г. Львовим на приватному засіданні Державної Думи: “У селі в цей час немає влади, суду та управління, усе віддано на розсуд сходів, що збираються в хаотичному безладді. Комітети та усякі установи, що виникли після революції продовжують створювати партійні організації, які переслідують вузько-партійні завдання, зневажають загальним добром. У комітети потрапляють люди з кримінальним минулим, які не розуміють, що можна, чого не можна. За таких обставин селу впоратися зі свавіллям неможливо” [403]. Безсумнівно, розгром виступу Л. Корнілова прискорив втягнення губернії у хаос і безладдя. Пік анархії прийшовся на осінь 1917 р. і призвів до найтяжчих і просто жахливих наслідків. По селах Чернігівщини швидко поширювалася більшовицька агітація [270]. Комісари Тимчасового уряду та виконкоми виявились неспроможними контролювати ситуацію. Ситуація ускладнювалася тим, що юридичний статус комісарів залишався невизначеним. Під час урядових криз уряд змушений був займатися вирішенням винятково політичних питань, тому затвердження “Положення...” про комісарів затягувалося. В діях уряду відчувалась явна нерішучість, відсутність конструктивності та визначеності. Тільки наприкінці серпня при МВС під головуванням товариша міністра В. Гуревича відбулася нарада з реформи місцевого самоврядування і управління, яка була присвячена затвердженню положення про комісарів [24, л.4 – 6]. В ході роботи наради відбулося постатейне обговорення проекту, що викликало полеміку стосовно їхнього статусу. На думку частини учасників наради: представника Виконавчого Комітету Ради солдатських та робітничих депутатів Шапіра (б.і.), Петроградського міського голови Г.І. Шрейдера та інших, у поняття “представник Тимчасового уряду” було вкладено занадто багато змісту і тим самим “комісару присвоюється значення органа активного управління” [24, л.4]. У такому разі нагляд за законністю діяльності органів місцевого управління та контроль за діяльністю комісарів повинно

здійснювати Міністерство юстиції. На їхню думку, не залежно від того, як буде вирішено питання нагляду та підпорядкування, функції активного управління комісарів, після завершення реформи місцевого управління, повинні були “відпасти”. Тому вони пропонували передати ці функції органам місцевого самоврядування та громадським організаціям. Шапіро, Шрейдер та інші, також виступали проти надання комісарам права нагляду та ревізії за станом та діяльністю губернських і повітових урядових установ. Вони наполягали передати органам самоврядування права подання відомостей та звітів про стан губерній. На що В.Я. Гуревич та інші члени наради заявили, що все місцеве управління не може бути передано органам місцевого самоврядування, що “жоден уряд, поки він існує, не може допустити своєї непоінформованості про хід справ на місцях”, і тому відомості та звіти повинні надсилатись уряду безпосередньо підпорядкованими органами [24, л.5]. В підсумку нарада прийняла “Проект постанови” [23, л.8 –14; 38, арк.1], яка офіційно визначила права та обов’язки губернських та повітових комісарів. Згідно з “Проектом...”, основними органами місцевого управління визнавались губернські та повітові комісари, які призначались та звільнялись урядом. На посаду губкомісарів рекомендувалося призначати осіб, які отримали вищу освіту, переважно юридичну. За відсутності такого кандидата – особу що мала відповідний службовий досвід. При цьому кандидат на посаду не повинен був мати судимості чи перебувати під слідством. Цим вимогам мали відповідати також повітові комісари та помічники (заступники) комісарів усіх рівнів.

До комісарів остаточно переходили повноваження їхніх попередників. Насамперед, це головування в усіх присутствіях, комітетах та різних комісіях, наприклад, у справах про примусове відчуження нерухомого майна, в повітових по військовій повинності присутствіях, в адміністративному присутствії повітового з’їзду, оціночних комісіях та розпорядчих комітетах тощо. На губкомісарів покладался нагляд за законністю дій місцевого самоврядування, губернських та повітових продкомітетів та земкомітетів; за

виконанням рішень судів у адміністративних справах тощо. На повітових комісарів крім цього покладался нагляд за законністю дій та постанов сільських громадських управлінь та їхніх посадових осіб. Оскарження незаконних дій комісарів пропонувалося здійснювати у першому департаменті Правлячого сенату.

19 вересня 1917 р. міністр МВС А. Нікітін нарешті затвердив постанову “Про затвердження Тимчасового положення про губернських та повітових комісарів” [38, арк.6], яка була опублікована 25 вересня 1917 р. Її основу склав проаналізований вище “Проект постанови”.

Згідно з постановою, права і обов’язки комісарів майже не відрізнялися від прав скасованих губернаторів та відсторонених від обов’язків предводителів дворянства. Комісар визнавався представником уряду на місцях, що контролює законність дій усіх інших державних органів [23, л.8 – 11; 24, л.4 – 6об.]. Разом із тим Тимчасовий уряд вважав, що необхідною умовою забезпечення ефективного місцевого управління мало б стати запровадження повноцінного місцевого самоврядування, обраного на демократичних засадах. У тих місцевостях, де проведення демократичних виборів до органів місцевого самоврядування затягувалося, губкомісари, повітові комісари, їхні помічники тимчасово мали призначатись на посади за згодою місцевих виконкомів.

Отже, зазначена постанова лише формально завершила конструювання цього державного інституту. Аналізуючи тогочасні події, не можна не помітити, що роблячи ставку на реформу місцевого самоврядування, Тимчасовий уряд втратив можливість сформулювати тверду адміністративну владу в особі комісарів. Починаючи з серпня 1917 р. діяльність комісарів була “паралізована” тим, що вплив виконкомів почав стрімко падати. Восени темпи падіння їхнього авторитету стають взагалі катастрофічними. Основні причини такого становища полягали в тому, що, по-перше, їхня діяльність втрачала сенс. Так, кореспондент “Известий губернского исполнительного комитета” повідомляв, що “критика старого режиму втратила свій зміст,

тепер критикують діяльність комітетів, які дійсно, зовсім не виправдовують свого призначення” [267]. І, по-друге, члени виконкомів почали відмовлятися від безоплатної роботи. Так, голова Остерського повітового виконкому констатував, що за відсутності коштів “скрізь комітети відмовляються працювати” [46, арк.103]. Повітові комісари були стурбовані відсутністю коштів, вважаючи що це “шкідливо відбивається на справі підтримки спокою” [46, арк.97] у повіті. Вони наполягали на тому, щоб губкомісар задовольнив їхнє прохання і асигнував кошти на утримання усіх повітових та волосних виконкомів. Однак позитивно вирішити це питання було неможливо, адже інститут комісарів теж потерпав від нестачі коштів.

Спочатку губкомісар користувався кредитами Чернігівської Казенної палати. Згодом, із скасуванням губернського у земських та міських справах присутствія, він отримав у своє розпорядження його кредити [43, арк.19], але й ці кошти швидко вичерпались. Повітові комісари теж скаржилися на те, що за відсутності коштів вони не можуть повноцінно виконувати покладені на них обов’язки [45, арк.15, 56 – 57]. Департамент державного казначейства не міг вирішити проблему фінансування місцевої адміністрації, так як прибутки казни були незначні – держава жила виключно за рахунок кредитних білетів [265]. Така ситуація була однією з причин того, що вже влітку комісари почали добровільно звільнятися зі своїх посад.

В умовах інфляції, викликаній війною та революцією, традиційні джерела оподаткування вже не могли покрити зростаючі потреби самоуправління. Перед земствами постало питання про підвищення майнового обкладання [223]. Восени до скарбниці припинили надходити земські та мирські збори. Земські управи закликали населення виплатити внески земських зборів, інакше вони будуть вимушені піти на радикальний крок: закрити лікарні, амбулаторні пункти, фельдшерські дільниці, аптеки, всі школи, так як утримувати всі ці установи та їхніх службовців вони вже були не спроможні. Як наслідок, члени виконкомів (що існували переважно за рахунок земств) не тільки не одержували заробітну плату, але й не могли

утримувати свої приміщення [288]. Переосмислюючи події 1917 р. П. Мілюков дав цілком об'єктивну оцінку ситуації, що склалася: "...очевидно, населення було занадто бідне, щоб винести витрати на удосконалені провінційні установи..." [561, с.110].

Ситуація на осінь 1917 р. склалася дійсно тупикова. Недостатнє фінансування стало однією із причин занепаду, малоефективної діяльності та зрештою й ліквідації виконкомів. На початку жовтня уряд прийняв декларацію про припинення їхніх повноважень [33; 353]. Як правило, голови виконкомів передавали свої справи міським громадським управлінням [42, арк.26; 70, арк.14]. Однак органам місцевого самоврядування, що успішно справлялися зі своїми функціями в ХІХ ст., в умовах революції не вдалося стабілізувати ситуацію на місцях. Гласні, які потрапили до дум та земств на хвилі популярності своїх партій, не мали необхідного фаху і досвіду для муніципальної роботи.

Для налагодження порядку та законності у сфері земельних відносин уряд визнав необхідним створювати у губерніях особливі комітети. До їх складу було рекомендовано включати комісарів, представників місцевих громадських самоуправлінь та громадських організацій, які мали "безпосередній зв'язок з питаннями, що стосувались вирішення земельних відносин" [358, с.232]. Але зупинити радикалізацію волосних та сільських виконкомів, а також земельних та продовольчих комітетів було вже неможливо. Інтереси селян первісно не співпадали з політикою уряду з аграрного питання. Важко не погодитися з чітким резюме К. Брешко-Брешковської: "... саме через короткозоре ставлення привілейованих класів до селян ... став можливий більшовизм" [441, с.273]. Дійсно, в аграрній губернії з перевагою одноособового дрібного екстенсивного селянського господарства, земельна політика була важливим засобом державного контролю над суспільством.

Падіння самодержавства викликало зліт соціальних очікувань у більшій частині суспільства. Але відомо, що Тимчасовому уряду не вдалося

забезпечити продовольством міста, не вдалося вчасно провести обіцяну селянам земельну реформу, не вдалося навести порядок і законність, налагодити ефективне управління країною. В. Чернов з цього приводу писав: “... країна жадає твердої влади. Вона вже втомилася від невизначеності, безвладдя, летаргії закону, від хаосу й плутанини “явочного” прояву розкутих, збунтованих сил”[666, с.125]. Згодом і І. Церетелі у своїх спогадах визнав: “... була одна проблема, яка вимагала вирішення в першу чергу, і практичне вирішення якої виявилось не під силу революційній демократії. Це була проблема держави, проблема створення твердої влади...” [663, с.251]. Аналізуючи революційні події, він дійшов висновку, що “народ не може будувати нове життя, не може здійснювати соціальні перетворення, особливо у розпал війни та революції, якщо він не має сильного демократичного уряду, здатного об’єднати волю більшості, котрий має усі засоби державного примусу, щоб змусити меншість цю волю поважати” [663, с.252].

Таким чином, маємо всі підстави констатувати, що Тимчасовому уряду вдалося заповнити вакуум легітимної влади, але як виявилось, це був “лише ескіз влади” [126]. Діячам Тимчасового уряду так і не вдалося перейти від “емоційного сприйняття революції ... до активного будівництва демократичного суспільства” [677, с.97] і вирішення соціально-економічних проблем, що призвело до політичного банкрутства осінню 1917 р. Проте, на думку української дослідниці І. Ігнатенко, у той час “у багаточисельній структурі Росії не було цементуючого прошарку, який зміг би зв’язати в базисне ціле все суспільство, стати опорою державі” [506, с.115]. З чим можна цілком погодитися і лише додати, що на теренах українських земель всі ці події відбувалися на тлі процесу українського державотворення і на засадах автономістсько-федералістичних орієнтирів Центральної Ради. Центральна Рада теж виявилась занадто слабкою, щоб зайняти місце “цементуючого прошарку”.

На початку жовтня при МВС розпочала діяльність комісія з реформи губернських установ, яка повинна була, перш за все, реорганізувати

губернське правління. Справа місцевого управління була остаточно передана органам самоврядування [144]. Однак проект створення сильної виконавчої влади не був реалізований. Тимчасовий уряд, своєчасно не забезпечивши належного рівня місцевого управління, втратив контроль над політичною ситуацією в країні. Чим більше влада себе компрометувала, тим грамотніше, організованіше діяли більшовики. Наприкінці жовтня 1917 р. в Петрограді стався більшовицький переворот. Тимчасовий уряд було повалено і разом з ним – його систему виконавчої влади. МВС припинило свою діяльність одразу після повалення уряду. Внаслідок чого припинилось і керівництво місцевими органами влади. Після Жовтневої революції найвищими та єдиними державно-політичними органами були проголошені ради. Сучасні дослідники дійшли висновку, що цим рішенням більшовики “остаточно відкинули будь-яку альтернативу організації влади” [500, с.28]. Однак Яр.Малик стверджує, що “створення рад селянських депутатів і проголошення радянської влади ще не означало запровадження більшовицької влади в українському селі. В селах України і далі діяли земські управи, які нагромадили значний досвід організації місцевого управління і вирішення громадських справ” [555, с.76]. Не заперечуючи цього, зауважимо, що після захоплення більшовиками влади у Петрограді, єдиною легітимною виконавчою владою на теренах українських земель виявився Генеральний секретаріат Української Центральної Ради. Відомо, що Центральна Рада вважала за можливе зберегти систему обраних демократичним шляхом міських дум та земств, які намагалися відстоювати свої законні повноваження. Органи самоврядування одностайно підтримали позицію уряду та засудили “повстання більшовиків” [390]. 1 листопада в Чернігові було урочисто проголошено III Універсал Центральної ради та відбулося святкування на честь проголошення УНР. 2 листопада Конотопська дума голосами усіх гласних (проти лівих есерів і більшовиків) визнала, “що на Україні влада належить УЦР як представниці всієї революційної демократії краю” [64, арк.175]. 12 листопада Борзенська міська дума та

30 листопада Новгород-Сіверська міська дума визнали Центральну Раду та Генеральний секретаріат найвищими законодавчими крайовими органами [62, арк.154; 66, арк.161зв.]. 14 грудня відбувся крайовий з'їзд представників міст України, який визнав Генеральний секретаріат крайовим урядом, тим самим розділивши позиції багатьох дум України [584, с.146].

Отже, після повалення Тимчасового уряду земське та міське самоврядування на українських землях продовжувало функціонувати, його намагалися реформувати і Центральна Рада, і гетьман П. Скоропадський. Та лише при зміцненні влади більшовиків земства та думи припинили своє існування [272, 402].

Після падіння Тимчасового уряду інститут комісарів переорієнтувався і став репрезентувати інтереси Центральної Ради. В листопаді – грудні 1917 р. в Україні комісари Тимчасового уряду були замінені комісарами Української Народної Республіки, що безпосередньо підпорядковувалися Генеральному Секретаріату Внутрішніх справ [368].

“Дивне враження справляла місцева влада в особі губернського комісара, міліції, військової влади, – писав у своєму щоденнику Д. Країнський, – Губернський комісар Д. Дорошенко та його два помічника П.П. Савич та А. Ганжа фактично не мали ніякого значення. Вони були представниками Центральної ради і це єдине що розумілося” [42, арк.32]. У грудні комісари Української Народної Республіки по Чернігівській губернії визнали той факт, що “будучи представниками влади” вони “не мали ніякої активної сили” [66, арк.151зв.]. “Міліція була пародією на владу та існувала лише номінально” [42, арк.35] На початку 1918 р. кореспондент “Черниговской земской газеты” констатував: “Влади фактично, насправді – немає, тому що із числа законів, що вона видає, виконуються лише ті, які вигідні” [213]. Отже, Центральна Рада була приречена не втримати “кермо” влади. Незважаючи на те, що генеральний секретар внутрішніх справ В. Винниченко намагався підпорядкувати ці інституції Генеральному секретаріатові Центральної Ради, заявивши, що “ніхто, крім Генерального

Секретаріату, усувати з посад комісарів і їхніх помічників прав не має” [133; 134; 408], 8 січня 1918 р. постановою Народного Секретаріату Української республіки посади комісарів були скасовані [27, арк.8]. Таким чином, комісари, що первісно були представниками Тимчасового уряду, розділили його долю.

Підводячи підсумок зазначимо, що задекларована Тимчасовим урядом демократизація суспільно-політичного життя проявилася, передовсім, у запровадженні загального виборчого права. Процес підготовки та проведення виборчих кампаній покладався на місцеву владу і став для неї важливим випробуванням.

Муніципальна виборча кампанія у Чернігівській губернії засвідчила досить високу ступінь активності міського населення на фоні низької політичної структурованості. Вибори стали важливим каталізатором активізацій політичних партій й засвідчили електоральну перевагу соціалістичних та єврейських національних організацій. Разом із тим, у Чернігівській губернії балотувалось досить багато безпартійних списків.

Вибори до волосних та повітових земств пройшли менш організовано, характеризувались значним абсентеїзмом виборців та перевагою безпартійних списків. Загалом вони засвідчили, що політичні партії у сільській місцевості не були організаційно оформлені та не мали широкого представництва.

Слід наголосити, що новообрані органи самоврядування, незважаючи на досить демократичний склад, не змогли проявити себе повною мірою, бо розпочали діяльність на фоні поглиблення кризи у країні. Разом із тим, виборча кампанія засвідчила зміну настроїв населення на фоні поглиблення кризових явищ у соціально-економічній сфері та продовження війни. Система місцевого управління, що перебувала у стані реорганізації (Тимчасове положення про губернських та повітових комісарів було

затверджене тільки 19 вересня), не змогла стати дієвим інструментом урядової політики. Пресловуте “двовладдя” у центрі, на периферії колишньої імперії реально обернулося “багатовладдям”. Силкові методи наведення порядку мали зворотній ефект. Населення стає все більш податливим до радикальних лозунгів та схильним до деструктивних дій. Криза Тимчасового уряду восени 1917 р. набуває ознак системної. Як наслідок, напередодні жовтня “кістяк російської імперії був готовий підкоритися будь-якій силі, яка мала на це бажання і була готова прийняти його” [556, с.121] чим і скористалися більшовики.

ВИСНОВКИ

Здійснене відповідно до визначених завдань дослідження дозволяє зробити наступні висновки.

1. Історіографічний аналіз дає підстави стверджувати, що розглянута в дисертації проблема досі не була предметом спеціального дослідження. Лише окремі її аспекти розглядалися в працях з історії революційних подій 1917 р.
2. Джерельна база дослідження є достатньо репрезентативною і дає можливість висвітлити особливості формування у Чернігівській губернії місцевих органів управління та самоврядування, їх взаємовідносини та взаємодію, виявити причини краху політики Тимчасового уряду у сфері місцевого управління.
3. На основі аналізу місцевого управління та самоврядування напередодні Лютневої революції встановлено, що систему влади визначали централізація, бюрократизм, жорсткий пресинг державних органів та поліції, відсутність чітко визначеної компетенції більшості установ, громіздкість, заплутана структура, регіональна обмеженість, неспроможність станових політичних та адміністративних інститутів вирішувати соціальні конфлікти, суттєві обмеження участі в управлінні різних верств населення, ігнорування інтересів населення.
4. Політика Тимчасового уряду щодо реорганізації системи місцевого управління полягала у розширенні повноважень і функцій органів самоврядування, включення самоврядних інституцій до системи органів державного управління.
5. Нормативно-правова діяльність Тимчасового уряду в галузі місцевого управління та самоврядування реалізовувалася за наступними напрямками: трансформація старого адміністративного механізму, поява нових управлінських структур, ліквідація адміністративно-

каральних органів царського режиму. Зокрема, Тимчасовий уряд запровадив інститут комісарів та дільничні (районні) міські думи в адміністративних центрах, регламентував та значно розширив повноваження органів самоврядування; реорганізував волосне управління і запровадив дрібну земську одиницю; ліквідував основну масу низових демократичних селянських організацій, які виникли навесні 1917 р. та визначив модель вертикалі місцевих самоврядних інституцій; реорганізував поліцію й увів інститут місцевої тимчасової міліції. Однак, ліквідація звичного інституту волосного управління і введення волосного земства, яке продовжувало асоціюватися у селянській свідомості з буржуазією та земськими начальниками, а також фінансувалися за рахунок місцевих зборів, викликала незадоволення та протидію селян, а задекларована в документах реорганізація поліції не була завершена.

- б. Важливу роль у місцевому управлінні після Лютневої революції 1917 р. стали відігравати виконкоми, які створювались за ініціативи та участі громадських організацій і від яких залежав склад виконкомів. На матеріалах Чернігівської губернії доведено, що навесні 1917 р. склалася стійка мережа виконкомів усіх рівнів: губернія – місто – повіт – волость – село. Простежена хронологія їх виникнення. З'ясовано, що специфікою виникнення виконкомів в Чернігівській губернії було те, що вони почали виникати стихійно, явочним порядком, з ініціативи місцевого населення, не чекаючи вказівок ні центральної влади, ні губерньської. Встановлено персональний склад та соціальну структуру Чернігівського та Ніжинського місцевих виконкомів. Доведено, що вони формувались як коаліційні та демократичні організації. Запропонована загальна схема внутрішньої структури виконкомів міст та повітових виконкомів: загальні збори, рада, президія, секретаріат, комісії. Зазначено, що організаційна структура виконкомів була обумовлена їх представницьким, колегіальним характером,

необхідністю вироблення рішень шляхом досягнення компромісу і консенсусу між членами комітету, які належали до різних соціальних груп і політичних напрямів. Проаналізовано організаційні засади створення мережі волосних та сільських виконкомів. Доведено, що універсальної схеми їх створення вироблено не було. Вони, як правило, обирались різними способами. Тимчасовий уряд робив ставку на нову форму самоврядування – волосні земства і тому не регулював принципи організації, цілі, завдання та напрями діяльності волосних та сільських виконкомів, внаслідок чого в губернії самостійно приймалися нормативно-правові акти (положення, інструкції і т.п.), які розкривали сутність їх організації.

Встановлено особовий склад Чернігівського губвиконкому та проаналізовано кількість представників від різних груп населення та місцевих організацій. Отримані дані дали можливість стверджувати, що на початок квітня 1917 р. представникам буржуазно-ліберальної течії належало близько 14% місць, демократичної течії – 34%, радикально-демократичної – 52%. Відмічено, що представники від національних товариств на той момент відігравали дуже пасивну роль. До складу Чернігівського губвиконкому увійшов лише один представник від єврейського національного товариства. Знайшла підтвердження теза про те, що виконкоми навесні 1917 р. представляли собою коаліцію різних соціальних і політичних сил. Проаналізована динаміка зміни особового складу губвиконкому. З'ясовано, що поміщикам та дворянам так і не вдалося зіграти помітну політичну та соціальну роль у його формуванні. Після проведення реорганізації губвиконкому у липні 1917 р., позицію Тимчасового уряду відстоювало лише близько 3%. Розкрито внутрішню структуру губвиконкому: президія у складі голови, два товариші голови, два секретаря, завідувач справами губвиконкому, Постійне Бюро, комісії. Доведено, що на роботу губвиконкому негативно впливали: часта зміна його складу,

радикалізація селянського населення та загострення відносин усередині повітових, волосних і сільських виконкомів.

Губернський та повітові громадські виконкоми, фактично, виконували функції органів місцевої адміністрації, а практична діяльність волосних та сільських виконкомів часто мало чим відрізнялась від діяльності низових рад селянських депутатів та земкомітетів. Проте, Тимчасовий уряд не зважився узаконити та унормувати їхню діяльність як органів місцевої влади, хоча і намагався перетворити на певну подобу місцевих органів влади, а до рад ставився взагалі, як до суто політичних організацій.

Доведено, що Чернігівський губвиконком був органом влади Тимчасового уряду і став важливою ланкою у системі організації урядової влади в губернії. Проте, виконкоми всіх рівнів мали коаліційний характер, слабку внутрішню структуру, відсутність регулярного фінансування, були нездатні пристосовуватися до швидкоплинної політичної ситуації, що зрештою призвело до ослаблення їхньої ролі у губернії. Після проведення виборів до органів місцевого самоврядування, їхня діяльність поступово втрачала сенс, що призвело до їх зникнення.

7. На основі аналізу юридично-правового статусу та місця у системі управління Чернігівської губернії інституту комісарів Тимчасового уряду доведено, що інститут губернського комісара Тимчасового уряду мав функції та повноваження колишнього губернатора, у той час, як повітові комісари були абсолютно новою ланкою в структурі управління. Юридичний статус комісарів не відповідав їх дійсному становищу. Виконкоми, ради робітничих та солдатських депутатів, селянські з'їзди, були незадоволені спробою центру нав'язати їм адміністраторів зверху. Встановлено, що на початок травня 1917 р. в 15 повітах губернії повітовими комісарами залишилися тільки 4 голови повітових земських управ. Переобрані комісари отримували

номінальну владу та були змушені враховувати та реалізовувати інтереси виконкомів. Намагання Тимчасового уряду створити опору на місцях за рахунок голів земських управ в Чернігівській губернії не було реалізовано. Призначеним “зверху” комісарам не вдалося закріпити за собою кермо влади. Після утворення в липні Ради при губкомісарі, замість Постійного Бюро губвиконкому, фактично відбулося “розмивання” особистої влади губкомісара і перетворення її на колегіальну. Значний вплив на становлення і діяльність інституту комісарів здійснювала Центральна Рада, яка вже оформилася і визнала законними та обов’язковими свої розпорядження щодо комісарів та зобов’язала їх взаємодіяти виключно із нею. Крім того, вона репрезентувала нову, альтернативну форму уряду в Україні. Внаслідок чого, склалася подвійна підпорядкованість інституту комісарів, що ще більш ускладнювало їхню роботу.

8. Важливим кроком Тимчасового уряду у реформуванні системи органів місцевого самоврядування мали стати муніципальні та земські виборчі кампанії. За ініціативою уряду було суттєво змінено виборче законодавство імперії, впроваджено ряд демократичних принципів. Зокрема, встановлювалося загальне, рівне, пряме і таємне голосування. Пасивне (формальне) виборче право поширювалось на всіх громадян. Пропорційна система виборів мала на меті забезпечити місця в органах самоврядування представників від різних груп виборців, й тим самим упорядкувати стихійний процес демократизації органів самоуправління, припинити самоорганізацію місцевої влади.

Згідно із законом, у Чернігівській губернії вибори гласних було проведено у 36 міських думах та в 15 повітових і 182 волосних земствах. Виборча кампанія до міських та районних дум характеризувалася активною участю політичних партій, груп та громадських організацій; великою кількістю списків; порівняно високим рівнем участі у виборах населення (від 30% до 75%) та

порушенням виборчого законодавства. Також вибори були позначені процесом українізації органів місцевого самоврядування.

Вибори до органів земського самоврядування були проведені на низькому організаційному рівні, з порушенням закону. Внаслідок абсентеїзму виборців, результати виборів до волосних та повітових земств були скасовані у половині волостей та повітів губернії і призначались повторні вибори. Однак у повторних повітових виборах брало участь лише близько 15 – 25% виборців. Суспільство виявилось не готовим до життя за демократичними процедурами. Селянство, яке кількісно складало основу населення губернії, в силу бідності, низького життєвого рівня, не змогло стати самостійною, активною та вагомою політичною силою. Волосні земства не стали осередками гострої політичної боротьби. Про це свідчать нечисленні партійні списки кандидатів у гласні, які переконують, що політичні партії не були організаційно оформлені. Як наслідок, під час виборчої кампанії до волосних земств, як і під час муніципальних виборів, на всій території губернії переважали безпартійні списки.

Результати виборів до міських та районних дум засвідчили низьку політичну структурованість міської громадськості, незначний вплив у губернії більшовиків (по губернії отримали 2,45% виборчих голосів) та різке падіння авторитету кадетів (по губернії – 5,07% виборчих голосів). Більш впливовими виявилися партії соціалістичного блоку (меншовики, есери, трудовики, Бунд) та єврейські соціалістичні партії (ССРП, Бунд, Поалей-Ціон, Целей-Ціон, ОЄСРП). Затягування виборчої кампанії у містах привело до відкладення виборів до Установчих зборів.

Мета уряду заповнити вакуум виконавчої влади зверху донизу не була своєчасно реалізована. Практична реорганізація органів земського самоврядування відбулася із запізненням. Перші засідання демократично обраних волосних земств відбулися у жовтні-грудні

1917 р., а повітових у грудні 1917 р. – січні 1918 р. тобто після припинення діяльності Тимчасового уряду.

9. Доведено, що існуюча система територіальної (місцевої) влади, внаслідок неузгодженості, розбіжності і суперечок між її структурами не забезпечувала належного виконання функцій, покладених на неї. Зокрема, уряду не вдалося сформувати чітку систему розподілу владних повноважень та взаємної відповідальності. Затримувалось затвердження і введення в дію постанов та наказів уряду щодо організації органів місцевої влади та управління. Затвердження постійного законодавства взагалі покладалось на Установчі збори.
10. Низька ефективність новостворених органів була зумовлена паліативністю урядової політики. Розпустивши губернську адміністрацію і поліцію, уряд спровокував своєрідний вакуум влади, а створені ним органи не отримали механізму реалізації повноважень; перенесення центру ваги управління на органи самоврядування в умовах наростаючої соціально-економічної нестабільності та анархії також ускладнювало реалізацію політики уряду. Поряд з цим уряд намагався обмежити повноваження громадських виконкомів на місцях і протиставив їм інститут комісарів Тимчасового уряду, які призначалися зверху. Внаслідок цього Тимчасовий уряд втратив реальну можливість впливати на виконкоми. Уряд покладався на одностайну підтримку народу, в той час як ідеї ліберальної демократії і правової держави стали парадигмами лише освіченої частини суспільства; прорахунком уряду стала і спроба влади перекласти фінансування місцевого управління на громади. В умовах кризи це спровокувало відмову від сплати будь-яких зборів, а нестача фінансів призвела до дезорганізації місцевої влади.
11. Реалізація заходів Тимчасового уряду у реформуванні місцевого управління ускладнювалось також внаслідок системної кризи в країні, прагнення продовжувати участь у війні, відсутності чіткої та виваженої

стратегії щодо форми, змісту та структури влади, активізації ліворадикальних елементів та формування рад, розгортанням національного руху. Тимчасовий уряд не зміг своєчасно запропонувати ефективну соціальну політику, на яку чекала переважна більшість суспільства. В результаті маси перестали довіряти, а потім і взагалі відвернулися від нього, що призвело до неминучого колапсу системи місцевої влади.

12. Весь комплекс недоліків і прорахунків у діяльності Тимчасового уряду сприяв тому, що фактично контролюючи владу, користуючись широкою підтримкою в умовах загальнонаціонального піднесення в першій половині 1917 р., він вже через чотири місяці демонструє нездатність у справі організації повсякденного державного життя, що було одним з важливих факторів, які спричинили поразку уряду в жовтні 1917 р.
13. Проблема реорганізації місцевого управління у 1917 р. є надзвичайно складною та багатогранною, відтак, неможливо охопити всі її аспекти у одному дослідженні. Зокрема більш детального аналізу потребує питання про діяльність органів місцевого самоврядування та виконавчої влади Тимчасового уряду, правовий статус, а також діяльність земельних і продовольчих комітетів підпорядкованих Міністерству землеробства, а також позиція та діяльність національних еліт щодо реорганізації місцевого управління. Тому існує перспектива для подальших досліджень з окреслених проблем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. ДЖЕРЕЛА

1.1. АРХІВНІ

1.1.1. Государственный архив Российской Федерации

Ф. 1778. Канцелярия министра-председателя Временного правительства (1917г.)

оп. 1.

1. Д. 94. Приветственные телеграммы служащих центральных и местных учреждений граждан городов Украины, Грузии, Эстонии и др. национальных групп населения и частных лиц министру-председателю Временного правительства и Совету рабочих и солдатских депутатов. Из россыпи, 2 марта – 23 июня 1917 г., 17л.
2. Д. 178. Приветственные телеграммы местных советов, общих собраний служащих, воинских частей, сельских обществ и волостных собраний Украины министру-председателю Временного правительства, 30 марта – 11 мая 1917 г., 331л.
3. Д. 185. Приветственные телеграммы местных Советов, общих собраний служащих, воинских частей, сельских обществ и волостных собраний Черниговской губернии министру-председателю Временного правительства, 31 марта – 24 июля 1917 г., 59л.
4. Д. 231. Телеграммы уездных исполнительных и продовольственных комитетов, местных Советов и служащих сахарного завода Черниговской и Черноморской губернии о поддержке контрреволюционных мероприятий Временного правительства, направленных на разгром июльской демонстрации рабочих и крестьян в Петрограде, 27 апреля – 5 июля 1917 г., 5л.

5. Д. 243. Телеграммы местных Советов волостных сходов, городских дум, общих собраний служащих различных учреждений и организаций и частных лиц о положении на местах и с выражением доверия Временному правительству. Из россыпи. 2 марта – 19 декабря 1917 г., 176л.

Ф. 1788. Министерство внутренних дел Временного правительства

оп. 2.

6. Д. 1. Докладная записка министра внутренних дел Временному правительству об организации в составе министерства отдела по делам местного управления и задачах отдела, справка об учреждении информационно-справочного отделения в составе отдела по делам местного управления, май 1917 г., 7л.
7. Д. 2. Справка отдела по делам местного управления о компетенции и функциях отдела, 23 сентября 1917 г., бл.
8. Д. 32. Временное положение о губернских и уездных комиссарах. Журнал совещания губернского и уездных комиссаров Черниговской губернии. Смета расходов на содержание уездных комиссаров Ярославской губернии и переписка с губернскими комиссарами по вопросам деятельности, 1917 г., 139л.
9. Д. 58. Переписка с Министерством земледелия о случаях захвата крестьянами помещичьих земель, о проведении на местах аграрной политики буржуазного Временного правительства, о назначении уездных комиссаров и об освобождении их от должности и по другим вопросам, 24 марта – 24 октября 1917 г., 118л.
10. Д. 71. Сводка отчетов губернских комиссаров на циркулярную телеграмму управляющего Министерством внутренних дел от 20 июля 1917 г. за № 65088 о принимающихся мерах против самовольных

захватов крестьянами помещичьих земель, август 1917, из россыпи, 3л.

11. Д. 154. Переписка с губернскими и уездными исполнительными комитетами и комиссарами Черниговской губернии об организации Советов, создании органов местного управления, об отношении населения к Временному правительству, о захвате крестьянами помещичьих земель, об отстранении от службы чиновников и по другим вопросам, 7 марта – 25 октября 1917 г., 236л.

оп. 3.

12. Д. 11. Докладная записка Земского отдела Временному правительству об упразднении института крестьянских начальников и учреждении должностей помощников комиссаров по сельским местностям, 16 – 21 июня 1917 г., 6л.
13. Д. 27. Наказ о производстве выборов гласных в поселковые собрания, август 1917 г., 112л.

**Ф. 1800. Департамент общих дел министерства внутренних дел
Временного правительства (1917 г.)**

оп. 1.

14. Д. 34. Переписка с Витебским, Рязанским, Симбирским и Черниговским губернскими комиссарами о самовольных захватах помещичьих имений крестьянами, рубке леса, о распределении земли земельными комитетами, 13 июня – 9 августа 1917 г., 50л.

**Ф. Р-1235. Документальные материалы крестьянского отдела
ВЦИК**

оп. 80.

15. Д. 62. Переписка Пг. Совета и ВЦИК I и II созывов с Советами рабочих и солдатских депутатов, губернскими комиссарами и общественными организациями Волынской, Киевской, Подольской и Черниговской губерниями, заявления и письма разных лиц о пресылке агитаторов, о созыве съездов Советов и общественных организаций, о высылке литературы и по другим вопросам, 6 марта – 21 декабря 1917 г., 180 л.

1.1.2. Российский государственный архив социально-политической истории

Ф. 271. Всеобщий еврейский рабочий союз (Бунд) . 1917 – 1926 гг.

оп. 2.

16. Д. 44. Переписка Южного областного комитета Бунда с местными организациями Черниговской губернии. – Ч.1, 119 л.

1.1.3. Центральный государственный архив Санкт-Петербурга

Ф. 7384. Исполком Петросовета (Петроградский Совет рабочих и солдатских депутатов)

оп. 7.

17. Д. 11. Приветствия рабочих, крестьян и солдат России Петроградскому совету и удостоверения членов Петросовета, 20.03. – 21.03.1917 г., 71л.

оп. 9.

18. Д. 132. Циркуляры управляющего МВД Церетели Губернскому комитету объединенных общественных организаций и губернским комиссарам о поддержке органам городского и земского

самоуправления комиссаров Временного Правительства, о проведении в жизнь распоряжений Временного Правительства и о недопущении разделов частно-владельческих земель, 20 июня 1917 г., бл.

19. Д. 148. Приветствия, резолюции и письма гражданских и военных организаций по поводу свержения самодержавия, о войне и мире и по другим вопросам, 17.03. – 25.04.1917 г., 92л.
20. Д. 159. Приветственные телеграммы местных Советов солдатских и войсковых комитетов, общественных и других организаций, 11.04. – 1.05.1917г., 152л.
21. Д. 161. Приветствия с мест Временному правительству и Петроградскому совету: приветствие Плеханову Г.В. от краевого съезда делегатов кавказской армии, 18.04. – 20.05.1917 г., 231л.
22. Д. 167. Приветствия местных Советов, общественных, профессиональных и других организаций, 1.05. – 1.06.1917 г., 184л.

Ф. 8309. Комиссары Временного Правительства

оп. 1.

23. Д. 2. Циркуляры Петроградского губернского комиссара Временного Правительства, 14.03. – 10.10.1917 г., 116л.
24. Д. 3. Протоколы совещания по реформе местного самоуправления по обсуждению проекта Временного положения о губернских и уездных комиссарах и проекта реформы городских финансов, 22.08. – 23.08.1917г., бл.
25. Д. 4. Отчет о съезде губернских комиссаров, 22.04. – 23.04.1917 г., бл.
26. Д. 23. Циркуляры Петроградского губернского комиссара, приказы по Лужскому гарнизону и переписка с волостными комитетами об установлении порядка в городе и деревнях, реквизиции и подвод для нужд обороны, борьбе с пьянством, выпуске “займа свободы” и др., 08.03. – 17.01.1917 г., 302л.

1.1.4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 1. Верховна Рада України, м. Київ

оп. 1.

27. Спр. 3. Постанови ЦВКу Рад України та Народного секретаріату Української РСР про призначення народніх секретарів, делегування повноважених представників до складу мирної делегації РРФСР для участі в мирних переговорах з Німеччиною в Бресті та інших питань роботи Уряду, 26 грудня 1917 р. – 18 березня 1918 р., 39 арк.

Ф. 1115. Українська Центральна Рада (УЦР) Київ, Житомир. 1917 - 1918 рр.

оп. 1.

28. Спр. 48. Матеріали про вибори до міських дум Волинської, Київської, Подільської, Полтавської, Чернігівської губерній. – Ч.1., 4 липня – 13 листопада 1917 р., 300 арк.
29. Спр. 49. Відомості організаційної комісії при Центральній Раді про стан виборів до волосних народних рад (земств), 18 жовтня – 28 грудня 1917 р., 160 арк.

Ф. 1457. Чернігівський губернський виконавчий комітет громадських організацій. Чернігів.

оп. 1.

30. Спр. 1. Постановления и журналы заседаний Остерской уездной управы, Исполкома Совета рабочих и солдатских депутатов,

исполнительного комитета, уездного комиссара, 5 мая – 22 сентября 1917 г., 36 арк.

31. Спр. 3. Протоколы заседаний Черниговского губернского исполнительного комитета, 10 апреля – 28 июня 1917 г., 227 арк.

32. Спр. 4. Журналы (Протоколы) заседаний постоянного бюро Черниговской губернии, Исполнительного комитета и совета при губернском комиссаре, 1 июля – 11 ноября 1917 г., 233 арк.

33. Спр. 6. О ликвидации Черниговского губернского исполнительного комитета и список его членов. Устав военного союза интеллигенции г. Чернигова, март 1917 – 8 февраля 1918 гг., 37 арк.

Ф. 1467. Ніжинський повітовий комісар Тимчасового уряду м. Ніжин Чернігівської губернії

оп. 1.

34. Спр. 1. Телеграммы, разъяснения из центра, руководство уездом (март – 28.X. 1917 г.). – 163 арк.

Ф. 1486. Ніжинський міський громадський комітет м. Ніжин Чернігівської губернії.

оп. 1.

35. Спр. 1. Протоколы заседаний Нежинского городского общественного комитета, 4.III. – 19 VIII 1917 г., 65 арк.

36. Спр. 4. Учебные заведения, распоряжения из центра, организация местных учреждений и в волостях, 25.III – 7 XII 1917 г., 105 арк.

37. Спр. 7. Изыскание денежных средств: денежные сборы, сметы, подписные листы, III – X 1917 г., 82 арк.

**Ф. 2241. Комісар у справах України при Тимчасовому уряді.
Петроград.**

оп. 1.

38. Спр. 20. Копії постанов Тимчасового уряду про губернські і повітові комісари, 1917 г., 36 арк.

Ф. 4659. Центральний комітет партії Українських соціалістів-федералістів. Київ.

оп. 1.

39. Спр. 1. Проект программы партии, резолюция съезда, список членов Черниговской парторганизации и другие документы партии. – Ч.2., 1918 г., 201 арк.

Ф. 4712. Документи учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни в Україні (колекція). 1893 – 1987 гг.

оп. 5.

40. Спр. 2. Проспект книжечки “В бурхливім морським океані”, автор – Григорій Рубан. Літозаписувач – М. Христич, 33 арк.

41. Спр. 12. Воспоминания Кравченко В.Ф. Об установлении советской власти в бывшей Хильчанской волости Новгород – Северского уезда Черниговской губернии присланные Г.А. Рубану. Автограф. – б/д, 40 арк.

1.1.5. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 5. Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У 1917 – 1938 рр.

оп. 5.

42. Спр. 21. Дневник инспектора Черниговских тюрем Краинского Дмитрия Васильевича. Февральская и Октябрьская революции на Черниговщине, 1917 – 1918 гг., 112 арк.

1.1.6. Державний архів Чернігівської області

Ф. 127. Чернігівське губернське правління, м. Чернігів Чернігівської губернії

оп. 12.

43. Спр. 1470. Регистрационная книга о назначении, увольнении и предоставлении временных отпусков чиновникам губернских присутственных мест за 1917 г. Книга личного состава Черниговского губернского правления 1917 г. 1-го отделения 1-го стола, 1917 – 1918 гг., 120 арк.

оп. 254а.

44. Спр. 4. Об определении и увольнении чиновников и служащих губернского правления за 1917 г., январь – 31 декабря 1917 г., 108 арк.
45. Спр. 47. О назначении губернским и уездным комиссарам и не комиссарам суточного вознаграждений. Протоколы заседаний Черниговского губернского исполнительного комитета, март 1917 г. – январь 1918 г., 111 арк.
46. Спр. 59. Об испрошении кредитов на содержание временных исполнительных комитетов и уездных комитетов губернии, временных уездных исполнительных комитетов, 30 мая – 2 декабр 1917 г., 170 арк.

47. Спр. 80. Об испрошении кредитов на содержание комиссариата Черниговской губернии на девять месяцев текущего года, 26 июня – 31 декабря 1917 г., 247 арк.

48. Спр. 87. Об ассигновании кредита на содержание волостного земства Черниговской губернии, 22 июля 1917 – 6 ноября 1918 г., 7 арк.

Ф. 145. Чернігівське губернське у земських і міських справах присутствіє, м. Чернігів Чернігівської губернії

оп. 1.

49. Спр. 776. Протоколы присутствия с приложенными к ним документами за время с 1893 по 1917 г., 1913 – 1917 гг., 226 арк.

оп. 2.

50. Спр. 854. Протоколы заседаний очередного Новгород-Северского уездного земского собрания с приложенными к ним документами: сметами расходов по земской кассе мелкого кредита за 1918 г. Ведомость о снятии, отсрочке, рассрочке, возврате и зачете в счет будущих наборов платежей губернского земского сбора и дорожного капитала. Отчетная ведомость о ходе работ по устройству дорожных сооружений из губернского дорожного капитала за 1916 г. доклады уездной земской управы об учреждении двух должностей инструкторов по народному образованию, о ремонте школьных зданий в уезде и др., 14 декабря 1917 – 1 августа 1918 г., 298 арк.

51. Спр. 855. Протоколы заседаний очередного Козелецкого уездного земского собрания с приложениями, 28 марта – 30 октября 1917 г., 46 арк.

52. Спр. 856. Протоколы заседаний очередного Нежинского уездного земского собрания с приложенными к ним докладами уездной земской управы о волостном земском управлении, об увеличении содержания

- служащим Нежинского земства в связи с дороговизной об открытии в м.Носовке высшего начального училища и др. документы, 22 июля 1917 г. – 2 января 1918 г., 35 арк.
53. Спр. 857. Протоколы заседаний Остерского уездного земского собрания с приложенными к ним документами: баллотировочные списки лиц, избираемых в председатели, заместители и члены уездной земской управы и др., 3 января 1917 г. – 30 апреля 1918 г., 61 арк.
54. Спр. 859. Протоколы заседаний Новгород-Северского уездного земского собрания с приложенными к ним документами: отчет Новгородсеверской земской кассы и остатке товаров за 1916 г., доклад уездной земской управы о создании временного комитета из представителей разных сословий и организаций для обеспечения продовольствием населения в связи с февральской революцией и др., 22 апреля 1917 г. – 28 апреля 1917 г., 8 арк.
55. Спр. 863. Протоколы заседаний Остерского уездного земского собрания с приложенными к ним документами: сметы расходов и доходов земских сумм, на народное образование, на содержание мировой земской больницы на 1918 год, по специальным вкладам капиталов на 1917 г., сведения о размере суммы необходимой на 1918 г. для процентной прибавки служащим канцелярии управ и др., 9 декабря 1917 г. – 22 декабря 1917 г., 191 арк.
56. Спр. 864. О производстве выборов волостных земских гласных по правилам от 21 мая 1917 г по Остерскому уезду, 3 августа 1917 г. – 4 декабря 1917 г., 82 арк.
57. Спр. 867. О производстве выборов волостных земских гласных по правилам от 21 мая 1917 г по Стародубскому уезду, 12 сентября 1917 г. – 24 августа 1918г., 37 арк.
58. Спр. 868. О производстве выборов волостных земских гласных по правилам от 21 мая 1917 г по Сосницкому уезду, 30 сентября 1917 г. – 30 апреля 1918 г., 59 арк.

59. Спр. 1525. Протоколы собрания Черниговского губернского земского собрания, 24 января – 16 сентября 1917 г., 182 арк.
60. Спр. 1540. Списки городских управлений созданных по новому городскому Положению 1892 г.; сведения о сроках созыва избирательных собраний и времени опубликования списков избирателей в городах Черниговской губернии, начато не ранее 1892 г. – окончено не позже 1894 г., 4 арк.
61. Спр. 1554. Отношение Черниговского губернского комиссара Генеральному Секретарю внутренних дел, Украинской Центральной рады об отпуске средств на содержание служащих и канцелярии Губернского по земским и городским делам присутствия на период его ликвидации и доклад неприменного члена присутствия по этому вопросу, январь – март 1918 г., 5 арк.
- оп. 3.
62. Спр. 2780. Собрания городских дум. Борзенской, 1917 г., 173 арк.
63. Спр. 2781. Собрания городских дум. Глуховской, 1917 г., 148 арк.
64. Спр. 2784. Собрания городских дум. Конотопской, 1917 г., 246 арк.
65. Спр. 2785. Собрания городских дум. Кролевецкой, 1917 г., 370 арк.
66. Спр. 2787. Собрания городских дум. Новгород-Северской, 1917 г., 170 арк.
67. Спр. 2788. Собрания городских дум. Новозыбковской, 1917 г., 355 арк.
68. Спр. 2793. Собрание городской думы посада Клинцов, 1917, 217 арк.
69. Спр. 2801. Собрание городских уполномоченных п.Елионки, 1917 г., 63 арк.
70. Спр. 2807. Собрание городских уполномоченных п.Святськ, 1917 г., 28 арк.
71. Спр. 2811. Собрание городских уполномоченных местечка Новых – Млинов, 1917 г., 18 арк.

72. Спр. 2828. О производстве выборов гласных в Черниговскую городскую думу по правилам 15 апреля 1917 г. на срок до 1 января 1919 г., 1917 г., 21 арк.
73. Спр. 2829. О производстве выборов гласных в Борзенскую городскую думу по правилам 15 апреля 1917 г. на срок до 1 января 1919 г. 1917 г., 37 арк.
74. Спр. 2830. О производстве выборов гласных в Городнянскую городскую думу по правилам 15 апреля 1917 г. на срок до 1 января 1919 г., 1917 г., 24 арк.
75. Спр. 2831. О производстве выборов гласных в Нежинскую городскую думу по правилам 15 апреля 1917 г. на срок до 1 января 1919 г., 1917 г., 45 арк.
76. Спр. 2832. О производстве выборов гласных в Коропскую городскую думу по правилам 15 апреля 1917 г. на срок до 1 января 1919 г., 1917 г., 54 арк.
77. Спр. 2833. О производстве выборов гласных в Климовскую городскую думу по правилам 15 апреля 1917 г. на срок до 1 января 1919 г., 1917 г., 30 арк.
78. Спр. 2834. О производстве выборов гласных в Остерскую городскую думу по правилам 15 апреля 1917 г. на срок до 1 января 1919 г., 1917 г., 38 арк.
79. Спр. 2835. О производстве выборов гласных в Погарскую городскую думу по правилам 15 апреля 1917 г. на срок до 1 января 1919 г., 1917 г., 21 арк.
80. Спр. 2836. О производстве выборов гласных в Стародубскую городскую думу по правилам 15 апреля 1917 г. на срок до 1 января 1919 г., 1917 г., 35 арк.
81. Спр. 2837. О производстве выборов гласных в Елионскую городскую думу по правилам 15 апреля 1917 г. на срок до 1 января 1919 г., 1917 г., 32 арк.

82. Спр. 2838. О производстве выборов гласных в Сосницкую городскую думу по правилам 15 апреля 1917 г. на срок до 1 января 1919 г., 1917 г., 23 арк.
83. Спр. 2839. О производстве выборов гласных в Злынковскую городскую думу по правилам 15 апреля 1917 г. на срок до 1 января 1919 г., 1917 г., 25 арк.
84. Спр. 2840. О производстве выборов гласных в Серединобудскую городскую думу по правилам 15 апреля 1917 г. на срок до 1 января 1919 г., 1917 г., 28 арк.
85. Спр. 2841. О производстве выборов гласных в Кролевецкую городскую думу по правилам 15 апреля 1917 г. на срок до 1 января 1919 г., 1917 г., 39 арк.
86. Спр. 2842. О производстве выборов гласных в Новгородсеверскую городскую думу по правилам 15 апреля 1917 г. на срок до 1 января 1919 г., 1917 г., 18 арк.
87. Спр. 2843. О производстве выборов гласных в Новозыбковскую городскую думу по правилам 15 апреля 1917 г. на срок до 1 января 1919 г., 1917 г., 30 арк.
88. Спр. 2844. О производстве выборов гласных в Радкульскую городскую думу по правилам 15 апреля 1917 г. на срок до 1 января 1919 г., 1917 г., 22 арк.
89. Спр. 2845. О производстве выборов гласных в Клинцовскую городскую думу по правилам 15 апреля 1917 г. на срок до 1 января 1919 г., 1917 г., 47 арк.
90. Спр. 2846. О производстве выборов гласных в Шеломовскую городскую думу по правилам 15 апреля 1917 г. на срок до 1 января 1919 г., 1917 г., 12 арк.
91. Спр. 2847. О производстве выборов гласных в Чуровичскую городскую думу по правилам 15 апреля 1917 г. на срок до 1 января 1919 г., 1917 г., 37 арк.

92. Спр. 2848. О производстве выборов гласных в Глуховскую городскую думу по правилам 15 апреля 1917 г. на срок до 1 января 1919 г., 1917 г., 19 арк.
93. Спр. 2849. О производстве выборов гласных в Воронковскую городскую думу по правилам 15 апреля 1917 г. на срок до 1 января 1919 г., 1917 г., 19 арк.
94. Спр. 2850. О производстве выборов гласных в Мглинскую городскую думу по правилам 15 апреля 1917 г. на срок до 1 января 1919 г., 1917 г., 26 арк.
95. Спр. 2851. О производстве выборов гласных в Святскую городскую думу по правилам 15 апреля 1917 г. на срок до 1 января 1919 г., 1917 г., 31 арк.
96. Спр. 2852. О производстве выборов гласных в Козелецкую городскую думу по правилам 15 апреля 1917 г. на срок до 1 января 1919 г., 1917 г., 13 арк.
97. Спр. 2853. По ходотайству Борзенского городского общественного управления о разрешении ему займа в размере 100.000 руб. на продовольствие населения, 1917 г., 2 арк.
98. Спр. 2854. По ходотайству Климовского городского общественного управления о разрешении ему займа в сумме 40.000 руб. на закупку картофеля для продовольствия местного населения, 1917 г., 28 арк.
99. Спр. 2855. По ходотайству Остерского уездного комиссара об изменении установленной правительством формы клятвенного обещания для должностных лиц волостного земства, 1917 г., 3 арк.
100. Спр. 2856. По ходотайству Черниговского городского общественного управления о разрешении ему займа в сумме 216000 руб. на покрытие сверхсметных расходов, 1917 г., 7 арк.
101. Спр. 2857. По ходотайству Стародубского городского общественного управления об освобождении г. Стародуба от части

- расходов по содержанию казенных сборщиков за взыскание городских сборов, 1917 г., 2 арк.
102. Спр. 2858. По ходотайству Козелецкого городского общественного управления о наделении жителей города Козельца землею, 1917 г., 2 арк.
103. Спр. 2859. О производстве выборов гласных в Ново-Млинскую городскую думу по правилам 15 апреля 1917 г. – на срок до 1 января 1919 г., 36 арк.
104. Спр. 2860. О производстве выборов гласных в Конотопскую городскую думу по правилам 15 апреля 1917 г. – на срок до 1 января 1919 г., 41 арк.
105. Спр. 2861. О производстве выборов гласных в Суражскую городскую думу по правилам 15 апреля 1917 г. – на срок до 1 января 1919 г., 20 арк.
106. Спр. 2862. О производстве выборов гласных в Добрянскую городскую думу по правилам 15 апреля 1917 г. – на срок до 1 января 1919 г., 54 арк.
107. Спр. 2863. О сообщении сведений в местное участковое по подоходному налогу присутствие о лицах, получающих жалованье, пенсии и всякого рода вознаграждения по составу их к 15 декабря 1917 г. на предмет привлечения к платежу означенного налога, 1917 г., 29 арк.
108. Спр. 2864. О производстве выборов гласных в Березенскую городскую думу по правилам 15 апреля 1917 г. – на срок до 1 января 1919 г., 26 арк.
109. Спр. 2865. О производстве выборов гласных в Ардонскую городскую думу по правилам 15 апреля 1917 г. – на срок до 1 января 1919 г., 13 арк.

110. Спр. 2866. О производстве выборов гласных в Лужковскую городскую думу по правилам 15 апреля 1917 г. – на срок до 1 января 1919 г., 32 арк.
111. Спр. 2867. О производстве выборов гласных в Митьковскую городскую думу по правилам 15 апреля 1917 г. – на срок до 1 января 1919 г., 40 арк.
112. Спр. 2868. О производстве выборов гласных в Млынскую городскую думу по правилам 15 апреля 1917 г. – на срок до 1 января 1919 г., 13 арк.
113. Спр. 2869. О производстве выборов гласных в Воронежскую городскую думу по правилам 15 апреля 1917 г. – на срок до 1 января 1919 г., 26 арк.

Ф. 1208. Носівське волосне правління, м-ко Носівка Ніжинського повіту Чернігівської губернії

оп. 1.

114. Спр. 180. Положение о сельских комитетах, 1917 г., 45 арк.

Ф. 1821. Ніжинська гарнізона рада солдатських депутатів, м. Ніжин, Чернігівської губернії

оп. 1.

115. Спр. 1. Приказы по Нежинскому гарнизону, 1917 г., 63 арк.
116. Спр. 2. Переписка Нежинской городской управы, с Нежинским городским Советом рабочих и солдатских депутатов об изъятии излишков продовольствия у населения, 1917 г., 169 арк.
117. Спр. 4. Переписка с волостными и сельскими исполнительными комитетами о рассмотрении жалоб граждан сел Нежинского уезда, 1917 г., 20 арк.

Ф. Р-592. Из коллекции материалов “Борьба за установление и укрепление Советской власти”. Воспоминания о деятельности Черниговской организации РСДРП. Воспоминания участников революционного движения и гражданской войны. Воспоминания по уездам.

оп. 1.

118. Спр. 3. Воспоминания участников революционного движения и гражданской войны на Черниговщине. Копия протокола совещания представителей Военных революционных комитетов Украины от 7 октября 1918 г. Копии протоколов Радульского Военно-революционного комитета за 1919 г. и др. материалы, 2 июня 1927 – 9 января 1934 г., 110 арк.
119. Спр. 5. Воспоминания участников революционного движения и гражданской войны на Черниговщине. Протокол общего собрания красных партизан Нежинского округа и научно-исследовательской кафедры при Нежинском институте народного образования от 31 мая 1923 г. Биографический очерк о В.А. Селюке и др. материалы, 14 октября 1922 – 22 февраля 1934 г., 207 арк.
120. Спр.13. Воспоминания участников Октябрьской социалистической революции и гражданской войны на Черниговщине (по г. Чернигову и его уезду). – Т. II., 1956 – 1957 гг., 231 арк.
121. Спр.18. Воспоминания участников Октябрьской и социалистической революции и гражданской войны в Новгород-Северском уезде: Носелевец Ф.К., Ромченко Ю.А., Слюнко М.М., Ромченко С.В., Сергейчик Т.Ф., Ромченко М.В., Мейтин И.Е., Салай И.Г., Ромченко М.В., Лосик А, Ромченко С.В., 1957 г., 277 арк.

Ф. Р-1397. Эллан-Блакитный Василий Михайлович, украинский Советский поэт и отечественный деятель. с.Козел Черниговского уезда Черниговской губернии (12 января 1894 – 4 декабря 1925 г.)

оп. 1.

122. Спр. 15. Протокол заседания постоянного бюро Черниговского губисполкома от 27 мая 1917 г.; отношение губисполкома Черниговской группе социал-революционеров о включении представителя в комиссию для политического просвещения народных мас, 27 апреля 1917 г. – 27 мая 1917 г., 7 арк.

Ф. Р-1512. Яцура Михаил Терентьевич – историк-краевед (1917 – 1986 гг.)

оп. 1.

123. Спр. 14. История города Чернигова. Ч. II. Чернігівщина в період Жовтня і громадянської війни 1917 – 1920рр. (машинопись с авторской правкой), 1963, 119 арк.

1.2. ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ 1917 – 1918 рр.

124. Агроном П. Маслов м.Батурина, Черниговской губернии / П.Маслов // ЧЗГ. – 1917. – № 22. – 17 марта. – С. 6.
125. Аз-Иже* с.Костобобр, Новгород-Северского уезда / Аз-Иже // ЧЗГ. – 1917. – № 26 – 27. – 31 марта – 4 апреля. – С. 8.
126. Александров А. Очередные задачи революции / А.Александров // Русская воля (Петроград). – 1917. – № 46. – 5 апреля. – С. 3.

* У виданнях до 1918 р. широко практикувався метод публікації під псевдонімом, у тому числі ініціалами.

127. Антоненко И.Н. Для чего нужно нам волостное земство? / И.Н. Антоненко // ЧЗГ. – 1917. – № 19. – 5 марта. – С. 13 – 14.
128. [Арест в Чернигове архиепископа...] // Дело народа /орган партии социал-революционеров/ (Петроград). – 1917. – № 17. – 6 апреля. – С.3.
129. Батюта М. с.Кладьковка, Борзенского уезда / М. Батюта // ЧЗГ. – 1917. – № 26 – 27. – 31 марта – 4 апреля. – С. 8.
130. [Березна, Черниговского уезда] // Известия Черниговского губернского исполнительного комитета. – 1917. – № 49. – 6 июля. – С. 4.
131. Борзенский уезд // ЧЗГ. – 1917. – №. 71. – 15 сентября. – С. 9.
132. Борзенский уезд // ЧЗГ. – 1917. – № 86 – 87. – 10 ноября. – С. 9.
133. [В беседе с представителем бюро печати при Временном правительстве Министр председатель кн. Львов высказал свой взгляд на современное положение дел] // Екатеринославская земская газета. – 1917. – № 25. – 21 марта. – С. 2.
134. [В. Виниченко розіслав губернським комісарам України таку телеграму...] // Київські вісті /Київські губернські відомості/. – 1917. – № 36. – 30 ноября. – С. 3.
135. [В. Виниченко розіслав губернським комісарам України таку телеграму...] // Народне слово (Чернігів). – 1917. – № 9. – 26 ноября. – С. 2.
136. [В воскресенье 30 апреля в м.Лосиновке] // Известия Нежинского общественного комитета. – (далее – Известия НОК). – 1917. – № 15. – 29 квітня. – С. 2.
137. [В Голенці, Конотопського повіту на Чернігівщині...] // Нова рада (Київ). – 1917. – № 53. – 2 червня. – С. 3.
138. В.З. с.Дубровное, Городнянского уезда / В.З. // ЧЗГ. – 1917. – № 34. – 28 апреля. – С. 6.
139. [В зале городской думы...] // Черниговское слово /изд-во губернского правления/. – 1917. – № 2962. – 14 марта. – С. 4.

140. [Відчинилися товариства “Просвіт”...] // Українське слово. /Часопис політичний та економічний/ (Одеса). – 1917. – Ч.7. – червень. – С. 7.
141. [Відчиняються товариства “Просвіти”] // Нова рада (Київ). – 1917. – № 48. – 27 мая. – С. 2.
142. [В Ічні (на Чернігівщині)] // Вісник товариства “Просвіта” у Катеринославлі. – 1917. – № 6. – 28 квітня. – С. 2.
143. [В Корюковці на Чернігівщині...] // Нова рада (Київ). – 1917. – № 61. – 11 червня. – С. 2.
144. [В Министерстве внутренних дел...] // ЧЗГ. – 1917. – № 79. – 13 октября. – С. 10.
145. [В м. Борзні на Чернігівщині...] // Нова рада (Київ). – 1917. – № 47. – 26 мая. – С. 3.
146. [В містечку Бобровиці, Козелецького повіту] // Нова рада (Київ). – 1917. – № 29. – 3 мая. – С. 3.
147. [В настоящее время ...] // Дело народа (орган ЦК партии социал-революционеров). – 1917. – № 19. – 8 апреля. – С. 2.
148. Воззвание Новозыбковского исполнительного комитета // ЧЗГ. – 1917. – № 21. – 13 марта. – С. 5.
149. Волынское волостное земское собрание // ЧЗГ. – 1917. – № 94 – 95. – 8 декабря. – С. 4.
150. [18 марта в 8 часов вечера в зале городской управы...] // Черниговское слово /изд-во губернского правления/. – 1917. – № 2696. – С. 2.
151. Временным правительством опубликовано расписание числа гласных, подлежащих избранию в городские думы // Знамя труда /орган Киевской организации Российской социал-демократической рабочей партии/. – 1917. – № 41. – 1 – 11 мая. – С. 3.
152. Всем крестьянам (от крестьянских депутатов) // ЧЗГ. – 1917. – № 25. – 28 марта. – С. 8.

153. [8 октября, в с. Держановке, Козелецкого уезда] // ЧЗГ. – 1917. – № 81. – С. 7 – 8.
154. [В с.Берестовці Борзенського повіту на Чернігівщині...] // Нова рада (Київ). – 1917. – № 129. – 3 вересня. – С. 3.
155. [В с.Ковчині на Чернігівщині...] // Нова рада (Київ). – 1917. – № 134. – 10 вересня. – С. 3.
156. [В с.Макішіні на Чернігівщині] // Нова рада (Київ). – 1917. – № 113. – 15 серпня. – С. 3.
157. [В селі Підлипному Конотопського пов. (на Чернігівщині)] // Нова рада (Київ). – 1917. – № 24. – 27 квітня. – С. 3
158. [В с.Поповці, Конотопського повіту на Чернігівщині] // Нова рада (Київ). – 1917. – № 47. – 26 мая. – С. 3.
159. Второй губернский крестьянский съезд // ЧЗГ. – 1917. – № 48. – 27 июня. – С. 6 – 7.
160. Второй помощник губернского комисара // ЧЗГ. – 1917. – № 68. – 5 сентября. – С. 3.
161. [В Чернігові зкинуто з посади...] // Нова рада (Київ). – 1917. – № 3. – 29 березня. – С. 2.
162. В Шостке, Глуховского уезда // ЧЗГ. – 1917. – № 21. – 13 марта. – С. 8.
163. Выборы в волостное земство // Голос труда /изд-во губсовета рабочих и солдат.Чернигов/. – 1917. – № 6. – 24 августа. – С. 2.
164. Выборы уездных земских гласных // ЧЗГ. – 1917. – № 77. – 6 октября – С. 3.
165. Выписка из журнала Постоянного Бюро губернского исполнительного комитета 29 апреля 1917 г. // Известия Черниговского губернского исполнительного комитета и губпродкомитета. – 1917. – № 11. – 7 мая. – С. 3.
166. Выступление приспешников старого строя // Русская воля (Петроград). – 1917. – № 22. – 18 марта. – С. 4.

167. [Газеты сообщают...] // ЧЗГ. – 1917. – № 38. – 23 мая. – С. 4.
168. Ганжа Р. Новое земство / Р. Ганжа // Голос труда /изд-во губсовета рабочих и солдат/ (Чернигов). – 1917. – № 15. – С. 2.
169. Гласным Сосницкого земства и всем гражданам уезда от Сосницкой уездной земской управы // ЧЗГ. – 1918. – № 13 – 14. – 16 февраля (1 марта). – С. 5 – 6.
170. Голова губернского комитета Т. Осадчий, секретар Б. Васютинский. Остер. Заседание совета общественных объединенных организаций с участием представителей от сельских обществ уезда 20 августа // Известия губисполкома (Чернигов). – 1917. – № 96. – С. 3 – 4.
171. Горбунов Е. Письмо из деревни / Е. Горбунов // ЧЗГ. – 1917. – № 45. – 16 июня. – С. 9.
172. [г.Борзна] // ЧЗГ. – 1917. – № 26 – 27. – 31 марта – 4 апреля. – С. 8.
173. [г.Глухов] // ЧЗГ. – 1917. – № 37. – 19 мая. – С. 7.
174. [г.Нежин] // Известия Черниговских губернских исполнительного и продовольственного комитетов. – 1917. – № 31. – 14 июня. – С. 2.
175. г.Чернигов // ЧЗГ. – 1917. – № 79. – С.5.
176. Городня // Воля /вид-во бюро Центрального комитету УСДРП/ (Київ). – 1917. – № 5. – 6 сепня. – С. 7.
177. Городнянское уездное земское собрание // ЧЗГ. – 1918. – № 13 – 14. – 16 февраля (1 марта). – С. 5.
178. Городское уездное земское собрание // ЧЗГ. – 1918. – № 3 – 4. – 12 января. – С. 3.
179. [Городской исполнительный комитет Совета представителей общественных организаций] // Известия Черниговского губернского исполнительного комитета и губпродкомитета. – 1917. – № 6. – 25 апреля. – С. 3.
180. Государственное совещание в Москве // ЧЗГ. – 1917. – № 65. – 25 августа. – С. 13.

181. Громадянин м.Кролевец / Громадянин // ЧЗГ. – 1917. – 17 октября. – С. 4 – 5.
182. Губернська Українська Рада // ЧЗГ. – 1917. – № 45. – 16 июня. – С. 3.
183. Губернский исполнительный комитет // ЧЗГ. – 1917. – № 25. – 28 марта. – С. 4 – 6.
184. Губернский исполнительный комитет // Киевская мысль. – 1917. – № 20. – 14 июня. – С. 1.
185. Губернский исполнительный комитет // Известия губисполкома (Чернигов). – 1917. – № 94. – 2 сентября. – С. 3.
186. Губернский исполнительный комитет // Известия губисполкома (Чернигов). – 1917. – № 95. – 3 сентября. – С. 2.
187. Губернский исполнительный комитет. Циркуляр Черниговского губернского исполнительного комитета // Известия Черниговских губерnskikh исполнительного и продовольственного комитетов. – 1917. – № 21. – 1 июня. – С. 1.
188. [Губернський селянський з'їзд в Чернігові] // Народна воля (Киев). – 1917. – № 37. – 30 червня н.ст – 7 червня ст.ст. – С. 3.
189. Губернским комиссаром были разосланы уездным Комиссарам циркуляры следующего содержания // Известия губисполкома (Чернигов). – 1917. – № 111. – 26 сентября. – С.1.
190. Дальский И. м.Носовка, Нежинского уезда / И. Дальский // ЧЗГ. – 1917. – № 25. – 28 марта. – С. 6.
191. [28 травня в м.Оглові Остерського повіту] // Народна воля (Київ). – 1917. – № 25. – 16 червня н.ст./3 червня ст.с. – С.3.
192. [21 мая по предложению уездного комиссара...] // Известия НОК. – 1917. – № 24. – 26 мая. – С. 2.
193. [23 июня 1917 г. в исполнительный комитет Черниговского Совета представителей общественных организаций поступило...] // Известия губисполкома (Чернигов). – 1917. – № 48. – 5 июля. – С. 4.

194. [23 мая в с.Грибовой Рудне] // Известия Черниговского губернского исполнительного комитета и губпродкомитета. – 1917. – № 26. – 7 июня. – С. 4.
195. [9 марта, г.Стародуб...] // Известия Московского Совета рабочих депутатов. – 1917. – № 16. – 21 марта. – С. 3.
196. д.Гусынка, Городнянского уезда // ЧЗГ. – 1917. – № 98 – 99. – 22 – 25 декабря. – С. 6.
197. д.Дивовка, Мглинского уезда // ЧЗГ. – 1917. – № 76. – 3 октября. – С. 5.
198. Держановка, Козелецкого уезда // ЧЗГ. – 1917. – №77. – 6 октября. – С. 6.
199. Десять правил для избирателя в волостное земство // ЧЗГ. – 1917. – № 67. – 1 сентября. – С. 5.
200. Задесенский Хамелеоны / Задесенский // ЧЗГ. – 1917. – № 23. – 21 марта. – С.14.
201. [Закладають товариства “Просвіта”] // Нова рада (Київ). – 1917. – № 16 – 17. – 18 квітня. – С.1.
202. Заседание 8 марта и 10 марта Черниговского комитета представителей общественных организаций // Черниговское слово /изд-во губернского правления/. – 1917. – № 2963. – 15 марта. – С. 2.
203. Заседание Совета представителей общественных организаций г. Чернигова 25 апреля // Черниговский Ц.-О. Вестник. – 1917. – № 87. – 28 апреля. – С.1 – 2.
204. Заседание Совета представителей общественных организаций г. Чернигова 25 апреля // Известия Черниговского губернского исполнительного комитета и губпродкомитета. – 1917. – № 7. – 28 апреля. – С. 1 – 3.
205. Заседание Черниговского комитета представителей общественных организаций 8 марта // Черниговское слово /изд-во губернского правления/. – 1917. – № 2960. – 12 марта. – С. 3.

206. Заседание Черниговского комитета представителей общественных организаций // Черниговское слово /изд-во губернского правления/. – 1917. – № 2964. – 16 марта. – С. 2.
207. Заседание Черниговского комитета представителей общественных организаций 20 марта // Черниговское слово /изд-во губернского правления/. – 1917. – № 2970. – 23 марта. – С. 3.
208. Заседание Черниговского комитета представителей общественных организаций 15 марта 1917 г. // Черниговский Ц.-О. Вестник. – 1917. – № 66. – 22 марта. – С. 3.
209. Заседание Черниговского совета представителей общественных организаций // Черниговский Ц.-О. Вестник – 1917. – № 74. – 12 апреля. – С. 4.
210. Заседание 4 мая уездной секции Нежинского общественного комитета // Известия НОК. – 1917. – № 22. – 18 мая. – С. 4.
211. Заседание членов волостных и посадских комитетов Новозыбковского уезда // ЧЗГ. – 1917. – № 30. – 14 апреля. – С. 7 – 8.
212. Збори українців // ЧЗГ. – 1917. – № 34. – 28 апреля. – С. 3.
213. Земство в опасности // ЧЗГ. – 1917. – № 11 – 12. – 9 (22) февраля. – С. 2.
214. З'їзд товариства українських поступоців // Нова рада (Київ). – 1917. – № 2. – 28 березоля. – С. 2.
215. [Известия о происходящих в Петрограде событиях...] // ЧЗГ. – 1917. – № 19. – 5 марта. – С. 7.
216. [Искрицкий был избран комиссаром...] // Киевская мысль. – 1917. – № 20. – 14 июня. – С. 2.
217. Как выбирать в волостное земство // ЧЗГ. – 1917. – № 55. – 21 июля. – С. 3.
218. Как организовывался Черниговский комитет представителей общественных организаций // Черниговское слово /беспартийная лит.-полит. газета/. – 1917. – № 2967. – 16 марта. – С. 2 – 3.

219. Как организовывался Черниговский комитет представителей общественных организаций // Черниговский Ц. - О. вестник. – 1917. – № 69. – 27 марта. – С. 2.
220. Как пишутся законы // Рабочая газета /орган Организационного комитета и Петроградской организации Российской социал-демократической рабочей партии/. – 1917. – № 25. – 7 апреля. – С. 1–2.
221. К выборам в волостное земство // ЧЗГ. – ЧЗГ. – 1917. – № 52. – 11 июля. – С. 3.
222. [Кн. Львов отправил председателям губернских земских управ циркулярную телеграмму...] // ЧЗГ. – 1917. – № 20. – 9 марта. – С. 5.
223. К.О. О земской деятельности / К.О. // ЧЗГ. – 1917. – № 70. – 12 сентября. – С. 2.
224. Ковалевський Іл. Ніжин і його комітет в дні революції / Іл.. Ковалевський // Известия НОК. – 1917. – №1. – 5 апреля. – С. 3.
225. [Козелецкий уезд] // ЧЗГ. – 1917. – 1 августа. – С. 3.
226. Комитет общественных организаций // ЧЗГ. – 1917. – № 22. – 17 марта. – С. 3 – 4.
227. Комитет общественных организаций г.Чернигова // Черниговский Ц.-О. Вестник. – 1917. – № 60. – 15 марта. – С. 4.
228. Комитет охраны спокойствия и порядка // Черниговское слово / изд-во губернского правления/. – 1917. – № 2957. – 9 марта. – С. 4.
229. Комитет представителей общественных организаций // ЧЗГ. – 1917. – № 20. – 9 марта. – С. 10.
230. [Коновал Иван Емельянович...] // Черниговское слово /изд-во губернского правления/. – 1917. – №2976. – 31 марта. – С. 2.
231. Контрреволюція в Чернігові // Нова рада (Київ). – 1917. – № 106. – 5 серпня. – С. 2.
232. Коробец К.І. с.Ивашовка, Городнянского у. / К.І. Коробец // ЧЗГ. – 1917. – № 56. – 25 июля. – С. 5.
233. Корреспондент // ЧЗГ. – 1917. – № 35-36. – 16 мая. – С. 5 – 8.

234. К-торь г.Глухов // ЧЗГ. – 1917. – № 37. – 19 мая. – С. 7.
235. Косач А.В. х.Ильговка, Черниговского уезда / А.В. Косач // ЧЗГ. – 1917. – № 34. – 28 апреля. – С. 6.
236. К предстоящим выборам губернского комиссара в Чернигове // Голос труда /изд-во губсовета рабочих и солдат. Чернигов/. – 1917. –№ 1. – 2 августа. – С. 4.
237. Красов Л. с.Макошино, Сосницкого уезда / Л. Красов // ЧЗГ. – 1917. – № 25. – 28 марта. – С. 5.
238. Маніфістації // Нова рада (Київ). – 1917. – № 50. – 30 мая. – С. 2.
239. Маслов П. м.Батурин, Черниговской губернии / П. Маслов // ЧЗГ. – 1917. – № 26 – 27. – 31 марта – 4 апреля. – С. 8 – 9.
240. Местная хроника // Известия Черниговского губернского исполнительного комитета и губпродкомитета. – 1917. – № 30. – С. 2.
241. Местная хроника [Черниговским губернским комитетом...] // Известия губисполкома (Чернигов). – 1917. – № 85. – 18 августа. – С. 4.
242. Местная хроника [г.Новозыбков] // Известия губисполкома (Чернигов). – 1917. – № 48. – 5 июля. – С. 3.
243. [Министерство внутренних дел разослало на места циркуляр...] // Дело народа /орган партии социал-революционеров/ (Петроград). – 1917. – № 149. – 8 сентября. – С. 4.
244. [Министерством внутренних дел розьяснено...] // Известия НОК. – 1917. – № 48. – 29 июля. – С. 2.
245. [Министр юстиции разьяснил земским собраниям] // ЧЗГ. – 1917. – № 49. – 30 июня. – С. 8.
246. [Министром внутренних дел предложено] // ЧЗГ. – 1917. – № 34. – 28 апреля. – С. 8.
247. м.Гремяч, Черниговская губерния // ЧЗГ. – 1917. – № 25. – 28 марта. – С. 5.

248. [м.Клиницы] // Известия Черниговского губернского исполнительного комитета и губпродкомитета. – 1917. – № 36. – 20 июля. – С. 3.
249. м.Носовка, Нежинского уезда // ЧЗГ. – 1917. – № 25. – 28 марта. – С. 6.
250. м.Олишевка, Козелецкого уезда // ЧЗГ. – 1917. – № 22. – 17 марта. – С. 6.
251. Мутинська волость, Кролевецького повіту // ЧЗГ. – № 80. – 17 октября. – С. 5.
252. Нежинский общественный комитет. (Его образование, состав и деятельность по 5-е апреля // Известия НОК. – 1917. – № 3. – 7 апреля. – С. 3 – 4.
253. Незаконное вмешательство волостных комитетов в жизнь и работу сельских кооперативов // Известия Черниговского губернского исполнительного и продовольственного комитетов. – 1917. – № 11. – 7 мая. – С. 4.
254. Незаконное вмешательство волостных комитетов в жизнь и работу сельских кооперативов // Известия исполнительного и продовольственного комитетов и земства Козелецкого уезда. – 1917. – № 13 мая. – С. 2.
255. [Новозыбков // Народное слово. – 1917. – № 5. – 20 октября. – С. 4.
256. Носівка (на Чернігівщині) // Нова рада (Київ). – 1917. – № 28. – 2 мая. – С. 4.
257. Носовка // Воля /вид-во української соц.-дем. робітничої партії/. – 1917. – № 2. – 16 липня. – С. 2.
258. Организация революционной власти на местах // Рабочая газета. – 1917. – № 60. – 19 мая. – С. 1.
259. Отношение комиссаров к продовольственным комитетам // Известия губисполкома (Чернигов). – 1917. – № 48. – 5 июля. – С. 2.

260. От Козелецкого уездного комиссара (П. Глуздовского) // Известия исполнительного и продовольственного комитетов и земства Козелецкого уезда. – 1917. – № 3. – 13 мая. – С. 1.
261. От Черниговского губернского исполнительного комитета // ЧЗГ. – 1917. – № 29. – 11 апреля. – С. 7.
262. Первое собрание волостного земства // ЧЗГ. – 1917. – № 81. – 20 октября. – С.5.
263. Петроград. 20 марта // Киевлянин /Лит-ная и полит. газета Юго-Западного края/. – 1917. – № 79. – 22 марта. – С. 3.
264. [Петроград. “Известия Крестьянских Депутатов” сообщают...] // Вестник Одесского земства. – 1917. – № 23. – 26 августа. – С. 3
265. [Петроград. Министерство финансов сообщает...] // Вестник Одесского земства. – 1917. – № 17. – 2 августа (15 августа). – С. 3.
266. Перше засідання волосного земства // ЧЗГ. – 1917. – № 94 – 95. – 8 декабря. – С. 4.
267. По губернии // Известия губисполкома /Чернигов/. – 1917. – № 89. – 25 августа. – С. 3.
268. [По деяких селах...] // Нова рада. – 1917. – № 140. – 19 вересня. – С. 3.
269. Подготовка лекторов // ЧЗГ. – 1917. – № 47. – 23 июня. – С. 4.
270. [По селах Чернігівщини...] // Нова рада (Київ). – 1917. – № 189. – 18 листопада. – С. 3.
271. п.Святск // Известия Черниговского губернского исполнительного и продовольственного комитетов. – 1917. – № 21. – 1 июня. – С. 2.
272. По России // ЧЗГ. – 1918. – № 27 – 28. – 19 апреля. – С. 11.
273. [Поступили пожертвования...] // Борзенская газета. – 1917. – № 5. – 10 апреля. – С. 4.

274. По Черниговской губернии // Земля и воля. /Изд-во Петроградского областного комитета партии социал-революционеров/. – 1917. – № 11. – 6 апреля. – С. 4.
275. Почто-телеграмма губернскому комиссару // ЧЗГ. – 1917. – № 70. – 12 сентября. – С. 3.
276. [Председатель Борзенской уездной земской управы разослал старшинам своего уезда обращение следующего содержания...] // ЧЗГ. – 1917. – № 22. – 17 марта. – С. 5.
277. Преобразование власти // ЧЗГ. – 1917. – № 52. – 11 июля. – С. 7.
278. Примак Я.Ю. В Новозыбкове / Я.Ю.Примак // ЧЗГ. – 1917. – № 21. – 13 марта. – С. 7 – 8.
279. Просвіти на Чернігівщині // ЧЗГ. – 1917. – № 41. – 2 июля. – С.3.
280. Результаты выборов в волостные земства // Известия Городнянского уездного исполнительного комитета. – 1917. – 19 октября. – С. 4.
281. Риськин М. Козелецкий уезд / М. Риськин // ЧЗГ. – 1917. – № 50. – 4 июля. – С. 7.
282. Сбор пожертвований на подарки воинам // ЧЗГ. – 1917. – № 29. – 11 апреля. – С. 5.
283. Свято 1-го мая // Нова рада (Київ). – 1917. – № 23. – 26 квітня. – С. 2.
284. с.Алтыновка, Кролевецкого уезда // ЧЗГ. – 1917. – № 35 – 36. – 2 –16 мая. – С. 6.
285. [с.Британи, Борзенського повіту] // ЧЗГ. – 1917. – № 46. – 20 июня. – С. 10.
286. с.Голубовка, Суражского уезда // ЧЗГ. – 1917. – № 88 – 87. – 10 ноября. – С. 8.
287. с.Держановка, Козелецкого уезда // ЧЗГ. – 1917. – № 45. – 16 июня. – С. 6 – 7.

288. с.Держановка, Козелецкого уезда // ЧЗГ. – 1917. – № 77. – 6 октября. – С. 5.
289. [с.Дубровное, Городнянского у.] // ЧЗГ. – 1917. – № 34. – 28 апреля. – С. 6.
290. с.Машово, Новгород-Сіверського повіту // ЧЗГ. – 1917. – № 39. – 26 мая. – С. 7.
291. с.Покошичи, Кролевецкого уезда // ЧЗГ. – 1918. – № 5 – 6. – 19 января. – С. 9.
292. с.Прохори, Борзенского повіту (на Чернігівщині) // Нова рада (Київ). – 1917. – № 45. – 24 мая. – С. 3.
293. с.Хрещатое, Козелецкого у. // ЧЗГ. – 1917. – № 35 – 36. – 2 – 16 мая. – С. 7.
294. с.Чемер, Козелецкого уезда // ЧЗГ. – 1917. – № 86 – 87. – 10 ноября. – С. 8.
295. с.Яновка, Черниговского уезда // ЧЗГ. – 1917. – № 92 – 93. – 1 декабря. – С. 9.
296. Смена местной администрации // ЧЗГ. – 1917. – № 20. – 9 марта. – С. 10.
297. Совещание представителей северных уездов // ЧЗГ. – 1917. – № 54. – 18 июля. – С. 4.
298. [Союз українських автономістів-федералістів скликає у Чернігові...] // Народна воля (Київ). – 1917. – № 17. – 7 червня н.ст. / 25 травня ст.ст. – С. 3.
299. Стародуб // ЧЗГ. – 1917. – № 35 – 36. – 2 – 16 мая. – С. 7.
300. Суражское уездное очередное земское собрание (заседание 8 – 14 ноября 1917 г) // ЧЗГ. – 1917. – № 96 – 97. – С. 5 – 6.
301. Съезд губернских комиссаров // Дело народа /огран партии соц.-революционеров/ (Петроград). – 1917. – № 32. – 25 апреля. – С. 4.
302. Съезд губернских комиссаров // Вестник Временного правительства. – 1917. – № 38. – 23 апреля (бмая). – С. 2 – 3.

303. Съезд комиссаров // Киевская мысль. – 1917. – № 65. – 7 августа. – С. 2.
304. Съезд представителей сельских общественных комитетов Нежинского уезда 5 – 6 апреля // Известия НОК. – 1917. – № 5. – 10 квітня. – С. 3 – 4.
305. Съезд сельских и волостных комитетов Нежинского уезда 4 мая // Известия НОК. – № 32. – 10 июня. – С. 2 – 3.
306. [13-14 сего июня состоялось...] // Известия губисполкома (Чернигов). – 1917. – № 47. – 4 июля. – С. 3 – 4.
307. [31 августа губернской продовольственной управой и губернским комиссаром получена телеграмма...] // Народне слово. – 1917. – № 1. – 7 сентября. – С. 3.
308. Тулиголовская волость, Глуховского уезда // ЧЗГ. – 1917. – № 25. – 28 марта. – С. 6.
309. Уездные комиссары // Известия Черниговских губернских исполнительного и продовольственного комитетов. – 1917. – № 9. – 2 мая. – С. 3.
310. Уездные комиссары // ЧЗГ. – 1917. – № 35 – 36. – 2 – 6 мая. – С. 4.
311. Уездная секция Н.О.К. // Известия НОК. – 1917. – № 20. – 10 мая. – С. 1 – 2.
312. Уездная секция Нежинского общественного комитета // Известия НОК. – 1917. – № 13. – 24 квітня. – С. 2.
313. Українська радикально-демократична партія // ЧЗГ. – 1917. – № 30. – 14 апреля. – С. 12.
314. Українське віче // Известия НОК. – 1917. – № 8. – 13 квітня. – С. 2.
315. Українське зібрання у Городні // ЧЗГ. – 1917. – № 29. – 11 апреля. – С. 4.
316. Українське товариство “Просвіта” // ЧЗГ. – 1917. – № 25. – 28 марта. – С. 3.

317. Українські збори в Чернігові // ЧЗГ. – 1917. – № 24. – 24 марта. – С. 5 – 6.
318. Українські збори у Чернігові // ЧЗГ. – 1917. – № 37. – 19 мая. – С. 5 – 7.
319. Український з'їзд у Чернігові. 8 – 10 червня // ЧЗГ. – 1917. – № 44. – 13 июня. – С. 4.
320. Український з'їзд у Чернігові (продовження) // ЧЗГ. – 1917. – № 54. – 18 июля. – С. 6 – 9.
321. [У м.Броворах Остерського повіту...] // Нова рада (Київ). – 1917. – № 130. – 5 вересня. – С. 3.
322. Упразднение волостных комитетов // ЧЗГ. – 1917. – № 77. – 6 октября. – С. 3.
323. [У Старій-Басані на Чернігівщині...] // Нова рада (Київ). – 1917. – № 181. – 9 листопада. – С.3.
324. Устранение губернаторов // Вечерний курьер (Москва). – 1917. – № 895. – 6 марта. – С. 2.
325. Учительница с.Сядрино, Сосницького уезда / Учительница // ЧЗГ. – 1917. – № 25. – 28 марта. – С. 6.
326. Холявинское волостное земство // ЧЗГ. – 1917. – № 98 – 99. – 22 – 25 декабря. – С. 3.
327. [Часопис “Vossische Zeitung” доносить...] // Рідне слово /Українська народна часопись/. – 1917. – Ч.3 – 4. – 14 липня. – С. 5.
328. Черезвычайное заседание городской секции общественного комитета 15 июля под председательством П.В. Тихомирова // Известия НОК. – 1917. – № 65. – 20 июля. – С. 3 – 4.
329. Черниговские украинцы // ЧЗГ. – 1917. - № 20. – 9 марта. – С. 3.
330. Черниговские украинцы // ЧЗГ. – 1917. – № 22. – 17 березня. – С. 3.

331. [Черниговский губернатор...] // Известия губернского исполнительного комитета и губпродкомитета. – 1917. – № 29. – 10 июня. – С. 1.
332. Черниговский комитет общественных организаций // ЧЗГ. – 1917. – № 21. – 13 марта. – С. 3.
333. Черниговский комитет представителей общественных организаций. Заседание 8 марта // Черниговский Ц.-О. Вестник. – 1917. – № 62. – 17 марта. – С. 2.
334. Черниговский комитет представителей общественных организаций. Заседание 10 марта // Черниговский Ц.-О. Вестник. – 1917. – № 62. – 17 марта. – С. 2.
335. Черниговский комитет представителей общественных организаций (заседание 20 марта) // Черниговский Ц.-О. Вестник. – 1917. – № 67. – 23 марта. – С. 2.
336. Черниговский комитет представителей общественных организаций (заседание 20 марта) // ЧЗГ. – 1917. – № 24. – 24 марта. – С. 4 – 5.
337. [Черниговский общегубернский съезд крестьянского союза] // Известия Черниговских губернских исполнительного и продовольственного комитетов. – 1917. – № 35. – 18 июля. – С. 2.
338. [Черниговский общегубернский съезд крестьянского союза] // ЧЗГ. – 1917. – № 35. – 18 июля. – С. 2.
339. Черниговский уезд // ЧЗГ. – 1917. - № 88 – 89. – 17 ноября. – С.5.
340. [14 мая выезжала в м.Веркиевку следственная комиссия...] // Известия НОК. – 1917. – № 22. – 18 мая. – С. 4.
341. [16 марта диаконы и псаломщики г.Чернигова...] // Черниговский Ц.-О. вестник. – 1917. – № 63. – 3 марта. – С. 4.
342. Экстренное Глуховское земское собрание 9 июля // ЧЗГ. – 1917. – № 60. – 8 августа. – С. 6 – 7.

343. Якуша Я. Чернігів / Я. Якуша // Вісник товариства “Просвіта” у Катеринославлі. – 1917. – № 12. – 11 червня. – С. 4.

1.3. ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

344. Административные суды // Народное дело (Харьковское губернское земство). – 1917. – 16 июня. – № 37. – С.2.
345. Временное положение о милиции // Земское дело. – 1917. – № 8. – апрель. – С. 351 – 355.
346. Временные правила о производстве выборов гласных городских дум (Продолжение следует) // Известия губисполкома (Чернигов) – 1917. – № 5. – 23 апреля. – С.1.
347. Высочайше утвержденное Городовое положение от 11 июня 1892 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собр. III. – СПб.: Отд-ния Собств. е. и. в. канцелярии, 1892. – Т. XII. Отд-ние 1-е. – Ст. 8708. – С. 433 – 440.
348. Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных учреждениях от 1 января 1864 года // Полное собрание законов Российской империи. Собр. II. – СПб.: Отд-ния Собств. е. и. в. канцелярии. – Т. XXXIX. Отд-ние 1-е 1867. – Ст. 40457. – С. 1 – 14.
349. Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных учреждениях от 12 июня 1890 года // Полное собрание законов Российской империи. Собр. III. – СПб.: Отд-ния Собств. е. и. в. канцелярии, 1890. – Т. X. Отд-ние 1-е. – Ст. 6927. – С. 493 – 511.
350. Губернские комиссары (официально) // ЧЗГ. – 1917. – № 30. – 14 апреля. – С. 13.
351. Действия губернского комиссара. Обязательные постановления // Известия Черниговских губернских исполнительного и продовольственного комитетов. – 1917. – № 21. – 1 июня. – С. 1.

352. Декларация Временного правительства о его составе и задачах (1917 г., марта 3) // Хрестоматия по истории государства и права России / [сост. Ю.П. Титов]. – М.: ООО “Изд-во Проспект”. – С. 292.
353. Декларация нового кабинету // ЧЗГ. – 1917. – № 77. – 6 октября. – С. 14 – 15.
354. Дополнительные правила о производстве выборов волостных земских гласных 26 июня // Известия исполнительного и продовольственного комитетов и земства Козелецкого уезда. – 1917. – № 28. – 12 августа. – С.2.
355. Журналы заседаний Временного правительства: Март – октябрь 1917 года: [в 4 т.] / Федеральная архивная служба России; ГАРФ / [Б.Ф. Додонов (отв.ред.), Е.Д. Гринько (сост.), О.В. Лавинская (сост.)]. – Т. 1. Март – апрель 1917 года. – М.: РОССПЭН, 2001. – 448с.
356. Журналы заседаний Временного правительства: Март – октябрь 1917 года: [в 4 т.] / Федеральная архивная служба России; ГАРФ / [Б.Ф. Додонов (отв.ред.), Е.Д. Гринько (сост.), О.В. Лавинская (сост.)]. – Т. 2. Май – июнь 1917 года. – М.: РОССПЭН, 2002. – 512с.
357. Журналы заседаний Временного правительства: Март – октябрь 1917 года: [в 4 т.] / Федеральная архивная служба России; ГАРФ / [Б.Ф. Додонов (отв.ред.), Е.Д. Гринько (сост.), О.В. Лавинская (сост.)]. – Т. 3: Июль – август 1917 года. – М.: РОССПЭН, 2004. – 416с.
358. Журналы заседаний Временного правительства: Март – октябрь 1917 года: [в 4 т.] / Федеральная архивная служба России; ГАРФ / [Б.Ф. Додонов (отв.ред.), Е.Д. Гринько (сост.), О.В. Лавинская (сост.)]. – Т. 4: Сентябрь – октябрь 1917 года. – М.: РОССПЭН, 2004. – 512с.
359. Заявление Временного правительства, о государственных платежах и налогах. Петроград, 10 марта. Официально // Киевлянин (Лит-ная и политич. газета Юго-Западного края). – 1917. – № 71. – 12 марта. – С. 2.

360. Изменение выборного закона в волостное земство // ЧЗГ. – 1917. – № 63. – 18 августа. – С. 10.
361. Из показаний А.Д. Протопопова чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства о состоянии страны к зиме 1916 – 1917 гг. // Хрестоматия по истории России: учеб. пособие / [А.С. Орлов, В.А. Георгиев, Н.Г. Георгиева, Т.А. Сивохина]. – М.: ТК Велби Изд-во “Проспект”, 2004. – С.385.
362. І.Л. Шраг: Документи і матеріали / Упоряд. В.М. Шевченко (ст. упоряд.), Т.П. Демченко, В.І. Оніщенко. – Чернігів: “Деснянська правда”, 1997. – 166с.
363. Именной указ, данный Правительствующему сенату. Высочайше утвержденное Городовое положение от 16/28 июня 1870 г. // Полное собрание законов Российской империи: Собр. II. Т. XLV. Отд-ние 1-е. – СПб., 1874. – Ст. 48498. – С. 821 – 839.
364. Инструкция комиссарам Временного правительства // Вестник Временного Правительства. – 1917. – № 26. – 8 (21) апреля. – С. 1.
365. Инструкция по устройству сельских и волостных советов и комитетов в Черниговском уезде // Известия губисполкома (Чернигов). – 1917. – № 5. – 23 апреля. – С. 2.
366. Исторические данные об образовании губерний, областей, градоначальств и других частей внутреннего управления империи, с указанием высших чинов этого управления в хронологическом порядке по 1 ноября 1902 г. – СПб.: Изд-ние Департ.Общих Дел Мин-ва вн.дел, 1902. – 215с.
367. К ликвидации института земских начальников // Вестник Временного правительсва. – 1917. – 44. – 30 апреля (13мая). – С. 2.
368. Наказ Комісарам України // Народне слово (Чернігів) – 1917. – 20 октября. – № 5. – С. 4.

369. Наказ о производстве выборов волостных земских гласных (Продолжение следует) // Известия губисполкома (Чернигов). – 1917. – № 66. – 26 июня. – С. 1 – 2.
370. Новое положение о земских участковых начальниках и о преобразовании губернских и уездных по крестьянским делам и мировых судебных учреждений / Изд. частное, печ. с офиц. изд. Собрание узаконений и распоряжений правительства 3-го августа 1889 года за № 81. – М., Тип. И.П. Малышева, 1889. – 159с.
371. Обращение к земствам и городам // Последние новости /утренний выпуск/ (Киев). – 1917. – № 4363. – С. 3.
372. Обращение лекционной комиссии Черниговского губернского исполнительного комитета // ЧЗГ. – 1917. – № 25. – 28 марта. – С. 7 – 8.
373. Обращение управляющего Министерством внутренних дел Церетели. Пг. 1917.VII (официально) комитетам общественных организаций, советам рабочих, солдатских и крестьянских депутатов, органам городского и земского самоуправления // Харьковский вестник /губернский официальный орган Временного правительства/. – 1917. – № 2. – 19 июля. – С. 1.
374. Об упразднении должностей крестьянских начальников и кандидатов на эту должность // Известия губисполкома (Чернигов). – 1917. – № 100. – 12 сентября. – С. 1.
375. Общее учреждение министерств: [Ч.1 – 2]. – СПб., [б. и.]. – Ч.1. Образование министерствам. – 1811. – /8/26с.; Ч.2. Общий наказ министерствам (с прил.). – 1811. – /4/,26,/10/с. – (Без титл. л. и обл.).
376. О введении в состав контрольных учреждений представителей городских и земских организаций // Вестник Временного правительства. – 1917. – № 28. – 11(24) апреля. – С. 1.
377. О дополнении приложенного к отделу I постановления Временного правительства от 21-го мая 1917 года положения о

- волостном земском управлении // Известия губисполкома (Чернигов). – 1917. – № 105. – 19 сентября. – С. 1.
378. От Временного правительства // Вестник Временного правительства. – 1917. – № 40. – 26 апреля (9 мая). – С. 1.
379. Первая всеобщая перепись населения Российской империи в 1897 г. / под ред Н.А. Тройницкого: [В LXXIX т.]. – Спб.: Изд-во Центр. стат. ком. М-ва вн. дел, 1904. – Т. XXVI: Черниговская губерния, 1905 [4]. – 341с.
380. Положение о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия (1881 г., августа 14) // Хрестоматия по истории государства и права России / [сост. Ю.П. Титов]. – М.: ООО “Изд-во Проспект”. – С. 264 – 265.
381. Положение о сельских общественных комитетах // Известия НОК. – 1917. – № 14. – 25 апреля. – С. 1.
382. Положение об общественном управлении городов / Свод законов Российской империи. – Петроград, Изд-ние Департ.Общих Дел Мин-ва вн.дел, 1915. – Т. 2. – С. 213 – 218.
383. Постанова Української Центральної Ради в справах організації губернських, повітових та міських українських рад, ухвалена на регіональних зборах 23-го квітня // Вісник товариства “Просвіта” у Катеринославі. – 1917. – № 18. – 23 липня. – С. 2.
384. Постановление Временного правительства о волостном земском управлении. – [Временное положение о волостном земском управлении. – Правила о проведении в действие временного положения о волостном земском управлении]. – Екатеринослав, Тип. губ. правл. – 1917. – 44 с. – (Перепеч. из № 62 “Вестника Временного правительства” от 25-го мая 1917 г.).
385. Постановление Временного правительства об изменении действующего положения о губернских и уездных земских учреждений, в предь до издания нового о них положения

- (Продолжение следует) // Харьковский вестник /губернский официальный орган Временного правительства/. – 1917. – № 1. – 18 июля. – С. 4.
386. Постановление Временного правительства об изменении действующего положения о губернских и уездных земских учреждений, в предь до издания нового о них положения (Продолжение) // Харьковский вестник /губернский официальный орган Временного правительства/. – 1917. – № 5. – 22 июля. – С. 4.
387. Постановление Временного правительства. Об изменении действующего положения о губернских и уездных земских учреждениях впредь до издания нового о них положения // Известия губисполкома (Чернигов). – 1917. – № 72. – 2 августа. – С. 1 – 2.
388. Постановление Временного правительства. Об изменении действующего положения о губернских и уездных земских учреждениях впредь до издания нового о них положения (Продолжение) // Известия губисполкома (Чернигов). – 1917. – № 74. – 3 августа. – С. 1 – 2.
389. Постановление Черниговского губернского комиссара 20 июля 1917 г. // Известия губисполкома (Чернигов). – 1917. – № 64. – 24 июля. – С. 2.
390. Постановление чрезвычайного заседания Новгородсеверской городской думы // ЧЗГ. – 1917. – № 96 – 97. – 15 декабря. – С. 5.
391. Правительственные распоряжения. Телеграмма министра-председателя и министра внутренних дел князя Львова от 8 июня за № 2225 // Известия Черниговского губернского исполнительного и продовольственного комитетов. – 1917. – № 32. – 15 июня. – С. 1.
392. Предложение губернским комиссарам // Дело народа /огран партии соц.-революционеров/ (Петроград). – 1917. – № 26. – 16 апреля. – С. 4.

393. Приказ губернского комиссара 27 июля 1917 г. // Известия губернского исполнительного комитета и губернского продкомитета. – 1917. – № 44. – 29 июня. – С. 3.
394. Проект положения о Черниговском губернном исполнительном комитете, выработанный Постоянным Бюро // Известия Черниговских губернных исполнительного и продовольственного комитетов. – 1917. – № 8. – 30 апреля. – С. 1.
395. Проект резолюции о выделении городов в самостоятельные земские единицы. – К.: [б.и.], 1913. – 28с.
396. Про скасування посад земських начальників та кандидатів на цю посаду. Про деякі зміни узаконень з місцевого самоврядування. Про зміни та доповнення тимчасових правил про проведення виборів губернських та повітових земських гласних // Харьковський вестник /губернський офіційний орган Временного правительства/ – 1917. – № 51. – 20 сентября. – С. 1.
397. Протокол заседания президиума Козелецкого уездного исполнительного комитета 5 июня 1917 г. // Известия исполнительного и продовольственного комитетов и земства Козелецкого уезда. – 1917. – № 13. – 21 июня. – С. 2.
398. Протоколы заседаний Президиума Козелецкого уездного исполнительного комитета 20 июня 1917 г. // Известия исполнительного и продовольственного комитетов и земства Козелецкого уезда. – 1917. – № 17. – 5 июля. – С. 3.
399. Протоколы заседаний ЦК партии эсеров (июнь 1917 – март 1918 г.) с комментариями В.М. Чернова // Вопросы истории. – 2000. – № 7. – С. 3 – 31.
400. Разъяснение комиссарам // ЧЗГ. – 1917. – № 49. – 30 июля. – С. 8.
401. Разъяснение уездным комиссарам // Известия губернского исполнительного комитета и губернского продовольственного комитета. – 1917. – № 23. – 3 июня. – С. 2.

402. Резолюция Московского губернского земского собрания // ЧЗГ. – 1918. – № 13 – 14. – 16 февраля (1 марта). – С. 8.
403. Речь председателя министров кн. Львова на частном совещании Государственной Думы // Вестник Одесского земства. – 1917. – № 9. – 6 июля. – С. 3.
404. Россия . Административное деление империи с картою / по офиц. данным сост. А.Е. Рябченко. – Спб., Воен. тип., 1907. – 70с.
405. Россия. (1917.Февраль – октябрь.) Законы. Постановление Временного правительства о волостном земском управлении. – [Временное положение о волостном земском управлении. – правила о проведении в действие временного положения о волостном земском управлении]. – Екатеринослав: Тип. губ.правл., 1917. – 44с.
406. Список селений Чернігівської губернії по уездам и волостям. – Чернигов: Тип.Сов.Нар. хозяйства, 1919 г. – 73с.
407. Статистика Украины: Сборник. 18. – Харьков: 4-ая Гос. типография, 1920. – 33с.
408. Телеграма від Генерального секретаря внутрішніх справ губернському комісарові // ЧЗГ. – 1917. – № 90 – 91. – 24 ноября. – С. 9.
409. Телеграмма министра председателя князя Львова губернському комиссару // Известия Черниговского губернского исполнительного и продовольственного комитетов. – 1917. – № 20. – 30 мая. – С. 1.
410. Телеграмма управляющего министерством внутренних дел Церетели Губернскому комиссару // Известия губисполкома (Чернигов). – 1917. – № 67. – 27 июля. – С. 2.
411. Телеграмма управляющего министерством внутренних дел Церетели Губернскому Комиссару // ЧЗГ. – 1917. – № 59. – 4 августа. – С. 3.
412. Телеграмма управляющего министерством внутренних дел Церетели губернскому комиссару от 19 июля 1917 г. № 3151 // Известия губисполкома (Чернигов). – 1917. – № 64. – 23 июля. – С.1.

413. Телеграмма Черниговского дворянства министру-председателю, князю Львову с приветствием...// ЧЗГ. – 1917. – № 21. – 13 марта. – С. 3.
414. Троцкий Л.Д. О февральской революции // Хрестоматия по истории России: учеб. пособие / [А.С. Орлов, В.А. Георгиев, Н.Г. Георгиева, Т.А. Сивохина]. – М.: ТК Велби Изд-во “Перспектив”, 2004. – С. 387.
415. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: [у 2 т.] / [упоряд. В. Верстюк (керівник) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1996. – Т.1. 4 березня – 9 грудня 1917р. – К., 1996 – 588с.
416. Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Документи. і матеріали / [упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін.]. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2003. – 1024с.
417. Февральская революция 1917 года: Сборник документов и материалов / [сост. О.А. Шашкова, отв. ред. А.Д. Степанский, В.И. Миллер]. – М.: Российск. гос. гуманит. университет, 1996. – 353с.
418. Циркуляр генерального секретаря справ внутрішніх до п.п. губерніяльних і повітових комісарів України. Серпня 29 дня 1917 р. № 206 // Известия губисполкома (Чернигов). – № 105. – 19 сентября. – С.2.
419. Циркуляр за министра внутренних дел князя Урусова 29 мая 1917 г. №179 39/д // Известия Черниговского губернского исполнительного и продовольственного комитетов. – 1917. – № 35. – 18 июня. – С. 1.

2. ЛІТЕРАТУРА

420. Абрамов В. Земство и современность / В. Абрамов // Открытая политика. – 1995. – № 4(6). – С. 6 – 10.
421. Анатомия революции – The anatomy of revolution: 1917 год в России: массы, партии, власть: материалы коллоквиума, 11 – 15 января 1993 г. / Рос. АН отд-ние истории, ин-тут рос. истории [и др.]; отв. ред. В.Ю. Черняев [и др.]. – СПб.: Глаголь, 1994. – 443,[1]с.
422. Андреев А.М. Местные Советы и органы буржуазной власти (1917) / Андреев А.М. – М.: Наука, 1983. – 334с.
423. Андреев А.М. Советы рабочих и солдатских депутатов накануне Октября. Март – октябрь 1917 года. Советы в период Октябрьской революции и гражданской войны / Андреев А.М. – М.: Наука, 1967. – 423с.
424. Артемьев С.А. Партия большевиков и Советы рабочих и солдатских депутатов в 1917 г.: июль – октябрь / Артемьев С.А. – М.: Изд-во МГУ, 1978. – 214с.
425. Баженова Т.М. Институт Губернских и уездных комиссаров Временного правительства / Т.М. Баженова // Государственный аппарат. Историко-правовые исследования: Науч. труды Свердловского юрид. инст-та. – Свердловск. – 1975. – Вып.44. – С. 70 – 86.
426. Бакуменко О.О. Земства Російської імперії: історіографія проблеми (II половина XIX – XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство, спеціальні історичні дисципліни” / О.О. Бакуменко. – Х., 1999. – 20с.
427. Баранов Е.П. Институт губернских и уездных комиссаров Временного правительства / Е.П. Баранов // Вестник МГУ. – Серия: XII – Право. – 1974. – Вып.5. – С. 61 – 68.

428. Баранов Е.П. Местные органы власти и управления Временного правительства на Урале: автореферат дис. на соискание уч. степени. канд. юрид. наук: спец.12.00.01 “Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве” / Е.П. Баранов. – М., 1975. – 24с.
429. Баранов Е.П. Подготовка реформы местных органов управления и самоуправления в 1917 году / Е.П.Баранов // Вестник Московского университета. – Серия: Право. – 1975. – № 3. – С. 63 – 68.
430. Басара Г.Б. Українське провінційне місто як політичне та соціокультурне явище у добу національно-демократичної революції (березень 1917 – квітень 1918 р): дис...канд. іст. наук: 09.00.12 / Галина Богданівна Басара. – К., 2003 – 207с.
431. Безобразов В.П. Земские учреждения и самоуправление: соч. / Безобразов В.П. – М.: Унив. тип.“Катков и Ко”, 1874. – 52с.
432. Белошадка Н.В. Временное правительство в 1917 г.: механизм формирования и функционирования: монография / Белошадка Н.В. – М.: Диалог – МГУ, 1998. – 175с.
433. Білоконь М.В. Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії у другій половині ХІХ ст. (на матеріалах Лівобережної України): історико-правове дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових вчень” / М.В. Білокінь. – Харків, 2002. – 20с.
434. Бойко В.М. Українські політичні партії і блоки у виборчій муніципальній кампанії 1917 року: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / В.М. Бойко. – К., 1997. – 18с.
435. Бойко В.М. Участь українських партій у муніципальній кампанії 1917 р. / В.М. Бойко // Український історичний журнал. – 1997. – № 5. – С. 25 – 40.

436. Бойко В.М. 1917 рік на Чернігівщині: історико – краєзнавчий нарис / Бойко В.М., Демченко Т.П., Оніщенко О.В. – Чернігів: “Сіверянська думка”, 2003. – 126с.
437. Бойко М.К. Нариси з історії Чернігівщини (від найдавніших часів до наших днів) / М.К. Бойко, В.М. Лазаренко. – Чернігів: ЧОППО. – 2002. – Вип IV. Селянство краю у 20 – 30-і роки ХХ ст. – 76с.
438. Бойко Н.К. Литература о борьбе трудящихся Черниговщины за победу социалистической революции / М.К.Бойко // Историография Великой Октябрьской социалистической революции на Украине; [под.ред. Ю.М.Гамрецкого]. – К.: Наукова думка, 1987. – С.108 – 117.
439. Бойко Н.К. Черниговская губерния / Н.К. Бойко // Великая Октябрьская социалистическая революция: энциклопедия / Ю.И. Кораблев, М.И. Кузнецов и др.; [под.ред. П.А. Голуба]. – [изд. 3-е доп.]. – М.: “Советская энциклопедия”, 1987. – С. 578 – 579.
440. Бондар Т.Д. Большевицькі організації Чернігівщини у боротьбі за встановлення Радянської влади / Т.Д. Бондар // Наукові праці з історії КПРС. – К., 1967. – Вип.14. – С.65 – 79.
441. Брешко-Брешковская Е. Скрытые корни русской революции. Отречение великой революционерки 1873 – 1920. / Е. Брешко-Брешковская; [пер. с англ. Л.А. Игоревского]. – М.: ЗАО Центрполиграф. – 2006. – 336с.
442. Булдаков В.П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия / Булдаков В.П. – М.: РОССПЭН, 1997. – 373,[2]с.
443. Булдаков В.П. Имперство и российская революционность (Критические заметки) / В.П. Булдаков // Отечественная история. – 1997. – № 1. – С. 42 – 60.
444. Булдаков В.П. У истоков советской истории. Путь к октябрю / В.П. Булдаков // Вопросы истории. – 1989. – № 10. – С. 63 – 82.

445. Бурджалов Э.Н. Вторая русская революция. Москва. Фронт. Переферия / Бурджалов Э.Н. – М.: Наука, 1971. – 463с.
446. Бурджалов Э.Н. Вторая русская революция. Восстание в Петрограде / Бурджалов Э.Н. – М.: Наука, 1967. – 407с.
447. Быстренко В.И. История государственного управления и самоуправления в России: учеб.пособие / Быстренко В.И. – М.: Инфра-М., Новосибирск: Изд-во НГАЭиУ, 1997. – 92с. – (Сер.: Высш. образование).
448. Быструков (б.и.) Городнянщина в 1917 – 1918 гг. (Из истории гражданской войны на Черниговщине) / (б.и.) Быструков // Летопись революции. – 1925. – № 4 (13). – С. 104 – 131.
449. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: енциклопедичний довідник / [відп. ред. І.Ф. Курас]. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1987. – 632с.
450. Верменичев И. Крестьянское движение между Февральской и Октябрьской революциями / И. Верменичев // Аграрная революция: сб. ст. – М.: изд-во Коммунистической Академии, 1928. – Т. 2. Крестьянское движение в 1917 году. – 1928. – С. 187 – 190.
451. Вернер И.А. Городское самоуправление в России / Вернер И.А. – М.: Изд. Т-ва скоропечатни А.А. Левенсон, 1906. – 32с.
452. Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада: навч. посіб. / Верстюк В.Ф. – К.: Заповіт, 1997. – 341с. – (Програма “Трансформація гуманітарної освіти в Україні”).
453. Верт Н. История Советского государства. 1900 – 1991 / Николая Верт; [пер. с фр]. – [2-е изд.] – М.: “Весь Мир”, 1997. – 544с.
454. Верховцева І.Г. Діяльність земств Правобережної України (1911 – 1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / І.Г. Верховцева. – Черкаси, 2004. – 20с.
455. Вінцовский Т.С. Участь населения Херсонської губернії в організації та управлінні Центральної Ради (березень 1917 – квітень

- 1918 pp.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Т.С.Вінцовський. – Одеса, 2000. – 19с.
456. Власть и реформы в России: материалы “круглого стола” посвященного обсуждению коллективной монографии Петербургских историков // Отечественная история. – 1998. – № 2. – С. 3 – 36.
457. Власть и реформы. От самодержавия к Советской России / Ананьич Б.В. (отв.ред.), Ганелин Р.Ш., Панях В.М. – М.: ОЛМА – ПРЕСС Экслибрис, 2006. – 734с. – (Архив).
458. Волобуев П.В. Экономическая политика Временного правительства / Волобуев П.В. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 483с.
459. Волобуев П.В. Революция мчалась на всех порах / П.В. Волобуев // Родина. – 1992. – № 4. – С. 89 – 91.
460. Волобуев П.В. 1917 г.: была ли альтернатива / П.В. Волобуев // Родина. – 1990. – № 10. – С. 14 – 17.
461. Волобуев П.В. Февральская революция: ее противоречия, альтернативы и историческое место / П.В. Волобуев // Наука и жизнь. – 1992. – № 10. – С. 38 – 47.
462. Волобуев П.В. Октябрьская революция: новые подходы к изучению / П.В. Волобуев, В.П. Булдаков // Вопросы истории. – 1996. – № 5 – 6. – С. 28 – 38.
463. Волощенко А.К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – напочатку 80-х років XIX ст. / Волощенко А.К. – К.: Наукова думка, 1974. – 221с.
464. Воробей Р.Б. Формування та становлення системи місцевих органів державної влади та управління в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття (на прикладі Чернігівської губернії). – автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з державного управління: 25.00.01 “Теорія та історія державного управління” / Р.Б. Воробей. – К., 2008. – 17с.

465. Высшие и центральные государственные учреждения России. 1801 – 1917 / отв. ред. Д.И. Раскин. – Спб.: Наука, 2001. – Т.2: Центральные государственные учреждения, Министерство внутренних дел. Министерство юстиции. Министерство финансов. Министерство торговли и промышленности. Государственный контроль. – Спб., 2001. – 260с.
466. Гай-Нижник П.П. Формування центральних та місцевих органів виконавчої влади в Україні за доби Центральної Ради (1917 – 1918 рр.) / П.П. Гай-Нижник // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Українське агенство інформації та друку “Рада”, 2009. – Вип. XXIV. – С. 229 – 270.
467. Гандиш А. Діяльність Чернігівського губернського земства по сприянню сільському господарству у другій половині XIX – на початку XX ст. / А. Гандиш, П. Пиріг // Сіверянський літопис. – 2000. – № 4. – С. 119 – 131.
468. Гапієнко А. З історії розвитку Чернігівської земської статистики / Андрій Гапієнко // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1. – С. 49 – 65.
469. Гармиза В.В. Подготовка земской реформы 1864 г. / Гармиза В.В.; под ред. С.С. Дмитриева. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1957. – 264с.
470. Гарчев П.І. Збройна боротьба за владу Рад на Чернігівщині наприкінці 1917 р. / П.І. Гарчев // Питання історії народів СРСР. – Х., 1968. – Вип. – С.3 – 11.
471. Герасименко Г.А. Земское самоуправление в России / Герасименко Г.А. – М.: Наука, 1990. – 262, [2]с.
472. Герасименко Г. Земство, но какое? / Г. Герасименко // Свободная мысль. – 1995. – № 12. – С. 57 – 66.
473. Герасименко Г.А. Народ и власть (1917 год) / Герасименко Г.А. – М.: гор. журн. об-ние “Воскресенье”, 1995. – 285с.

474. Герасименко Г.А. Низовые крестьянские организации в 1917 – первой половине 1918 г. На материалах Нижнего Поволжья / Герасименко Г.А. – Саратов: Изд.-во Саратов. ун-та, 1974. – 340с.
475. Герасименко Г.А. К вопросу о двоевластии в стране // Октябрьская революция. Народ: ее творец или заложник?: сб.ст. / Герасименко Г.А.; [отв. ред. П.В. Волобуев]. – М.: Наука, 1992. – С. 68 – 83.
476. Герасименко Г.А. Общественные исполнительные комитеты 1917 г. в исторической литературе / Г.А. Герасименко // История СССР. – 1990. – № 3. – С. 104 – 115.
477. Герасименко Г.А. Общественные исполнительные комитеты в революции 1917 г. // 1917 год в судьбах России и мира. Октябрьская революция: От новых источников к новому осмыслению / Герасименко Г.А.; [отв. ред. С.В. Тютюкин; ред. В.П. Булдаков и др.]. – М.: [б. и.], 1998. – С. 145 – 159.
478. Герасименко Г.А. Первый акт народовластия в России: Общественные исполнительные комитеты (1917 г.) / Герасименко Г.А. – М.: Фирма “Ника”, 1992. Герасименко 349,[1]с.
479. Герасименко Г.А. Трансформация власти в России в 1917 г. / Г.А. Герасименко // Отечественная история. – 1997. – № 1. – С. 60 – 76.
480. Герасименко Г. Земства России / Г. Герасименко // Народный депутат. – 1991. – № 3. – С. 88 – 93.
481. Герасименко Г. Истоки и уроки: Земства и Советы / Г. Герасименко // Актуальная политика. – 1993. – № 2 – 6. – С. 52 – 56.
482. Герасименко Г. Опыт земского самоуправления в России / Г. Герасименко // Проблемы теории и практики управления. – 1995. – № 5. – С. 123 – 127.
483. Г. [Головачев А.А.] Десять лет реформ: (60 – 70-е годы): Земские учреждения / А.А. Головачев // Вестник Европы. – 1871. – Кн. 9-я. – С. 352 – 383.

484. Головачев А.А. Десять лет реформ: 1861 – 1871 / А.А.Головачев. – СПб.: Изд-ние журн. “Вестник Европы”. Тип. Ф.С. Сущинского, 1872. – 398с.
485. Господаренко О.В. Діяльність місцевих органів влади і самоврядування на півдні України у 1917 – 1920 рр.: соціально-економічний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”/ О.В. Господаренко. – Донецьк., 2005. – 241с.
486. Градовский А.Д. Сочинения / Градовский А.Д.; [отв. ред. А.Ф. Замалеев]. – СПб.: Наука, 2001. – 510с.
487. Губарева В.М. Развертывание социалистической революции в деревне в 1918 году. По материалам Петроградской губернии / Губарева В.М. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1957. – 131с.
488. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 288с.
489. Данилов Ф.А. Государственная власть и местное (городское и земское) самоуправление / Ф.А. Данилов. – М.: Тип. Ф.Я. Бурчев, 1907. – 72с.
490. Добрунова Л.Д. Харків доби національно-демократичної революції (лютий – грудень 1917 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Л.Д. Добрунова. – Харків, 2001. – 19с.
491. Дорошенко Д.І. Історія України, 1917 – 1923: Документально-наукове видання: [в 2 т.] / Дорошенко Д.І.; [упоряд. К.Ю. Галушко]. – К.: Темпорпа, 2002. – Т.1. Доба Центральної Ради. – 2002. – 320с.
492. Дорошенко Д.И. Война и революция на Украине / Дмитрий Иванович Дорошенко // Революция на Украине по мемуарам белых; [состав.: С.А. Алексеев, под ред. Н.Н. Попова]. – М. – Л.: Госиздат, 1930. – С. 64 – 98.

493. Дорошенко Д. Мои спомини про недавнє минуле (1914 – 1918). Частина перша / Дмитро Дорошенко // Український історичний журнал. – 1992. – № 6. – С. 131 – 140.
494. Дубровский С.М. Крестьянство в 1917 году / Дубровский С.М. – М. – Л.: Госиздат, 1927. – С.73 – 75.
495. Думова Н.Г. Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции / Думова Н.Г. – М.: Наука, 1988. – 246с.
496. Еремян В.В. Местное самоуправление в России (XII – нач.ХХ вв): учеб. пособ. / В.В. Еремян, М.В. Федоров – М.: Новый юрист, 1998. – 176с.
497. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России / Ерошкин Н.П. – М.: Высшая школа, 1968. – 365с.
498. Ерошкин Н.П. Власть свергнутая Октябрем (Временное правительство, как преемник самодержавия) / Н.П. Ерошкин // Исторический опыт Великого Октября. К 90-летию академика Минца И.И.: сб. ст. – М.: Наука, 1986. – С. 99 – 115.
499. Ерошкин Н.П. Крепостное самодержавие и его политические институты (первая половина XIX в.) / Ерошкин Н.П. – М.: Мысль, 1981. – 252с.
500. Ефименко О.І. Парламентська модель організації влади в концепціях українських політичних партій: 1917 – 1920 рр. / О.І. Ефименко // Вісник Харківського університету. – Серія: Історія України. – Вип.1. – № 387. – Х.: Основа, 1996. – С.28 – 32.
501. Еткіна І.І. Земельне питання в Чернігівській губернії (лютий 1917 – березень 1918 рр.): дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / Ірина Ігорівна Еткіна. – Чернігів, 2007. – 238с.
502. Євтушенко О.Н. Земська реформа другої половини XIX століття в Російській імперії як компроміс між самодержавством і регіонами /

- О.Н. Євтушенко // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 65. – Вип. 52: Політичні науки. – Миколаїв, 2007. – С. 137 – 141.
503. Завальнюк О.М. Земства Поділля в добу Української революції 1917 – 1920 рр / О.М. Завальнюк, В.Б. Стецюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – 220с.
504. Заруба В.М. Історія держави і права України: навч. посіб. / Заруба В.М. – К.: Істина, 2006. – 416с.
505. Захарченко П.П. Історія держави і права України: підручник / Захарченко П.П. – К.: Атіка, 2005. – 367с.
506. Игнатенко И.М. Революция в историческом процессе / Игнатенко И.М. – Минск: “Белоруські кнігбазар”. – 1997. – 198 с.
507. Ильин И.А. О сопротивлении злу / И.А. Ильин // Новый мир. – 1991. – № 10. – С. 197 – 224.
508. История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков). Краткий курс / [под ред. Комиссии Цк ВКП (б); Одобрен ЦК ВКП (б)]. – 1938 г – М.: ОГИЗ – Госполитиздат, 1946. – 352 с.
509. История городов и сел Украинской ССР: [в 26 т.] / [предс. редкол. Половец В.М.]. – К.: Главная редакция УСЭ, Инст-т истории АН УССР, 1983. – Черниговская область. – 814 с.
510. История России в вопросах и ответах: учеб. пособ. / [сост. С.А. Кислицын]. – [изд. 2-ое, испр. и доп.]. – Ростов н/Дону: Изд-во “Феникс”, 1999. – 704с.
511. История России: [в 2 т.]. – М.: ООО “Изд-во АСТ”: ЗАО НПП “Ермак”: ООО Изд-во “Астрель”, 2003. – Т. 2. С начала XIX в. до начала XXI века / А.Н. Сахаров, Л.Е. Морозова, М.А. Рахматулин и др.; под. ред. А.Н. Сахарова. – М., 2003. – 862, [1]с.
512. Історія українського селянства: нариси [в 2 т.] / [В.А.Смолій (від.ред.)]; НАН України; Інституту історії України – К.: Наукова думка, 2006. – Т.1. – К., 2006. – 632с.

513. Історичне місце української радянської державності / [С.В. Кульчицький]; НАН України. Ін-т історії України]. – К., 2002. – 64с.
514. Исхаков С.М. Путь для революции был открыт банкротством самодержавного государства: круглый стол “Февральская революция 1917 года в Российской истории”., 15 марта 2007 г. / Институт российской истории РАН [Электронный ресурс] / С.М. Исхаков // Официальный сайт Института российской истории РАН. – Режим доступа: <http://www.iri-ran.ru/krugstol-05-07.rtf>.
515. Кабытова Н.Н. Власть и общество в российской провинции. 1917 год в Поволжье / Кабытова Н.Н. – Самара: Самар. ун-т, 1999. – 257с.
516. Кабытова Н.Н. Власть и общественные организации Поволжья в 1917 году: автореф. дис. на соискание уч. степени. канд. ист. наук: спец. 07.00.02 “Отечественная история” / Н.Н. Кабытова. – Казань, 1999 – 43с.
517. Кабытова Н.Н. Губернские и уездные комиссары Временного правительства в России 1917 года / Н.Н. Кабытова // Вестник Волжского университета им. Татищева. – 2000. – Серия: История. – Вып. 2. – С. 83 – 94.
518. Кабытова Н.Н. Земства и власть Самарской губернии в 1917 году / Н.Н. Кабытова // Материалы науч.-практ. конф. “От Земского собрания – к Губернской Думе” / [ред. совет С.Ю. Агранович и др.; председ. Н.А. Боброва]. – Самара: [б.и.], 2005. – С. 110 – 117.
519. Калініченко В.В. Система селянського громадського управління в доколгоспному селі Наддніпрянської України: структура та механізми функціонування (1917 – 1930 рр.) / В.В. Калініченко // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2010. – № 19 (206). – С. 178 – 191.
520. Каппелер А. Мала історія України / А. Каппелер; [пер. з німецької]. – К.: “К.І.С.”, 2007. – 264с.

521. Католик А. Особливості процесу становлення й розвитку земської медицини на Чернігівщині / А. Католик // Сіверянський літопис. – 2008. – № 5. – С. 81 – 86.
522. Керенский А.Ф. Дневник политика. Революция началась! Издалека. Дело Корнилова / Керенский А.Ф.; [сост., вступ. статья, примеч., указатель Т.Ф. Прокопов]. – М.: НПК “Интелвак”, 2007. – 624с.
523. Керенский А.Ф. Россия на историческом повороте: мемуары / Керенский А.Ф.: [пер. с англ.]. – М.: Республика, 1993. – 384с.
524. Ковалева З.А. Парламентаризм в России: особенности становления (1906 – 1917 гг.) / З.А. Ковалева / Эволюция и революция: опыт и уроки мировой и Российской истории: материалы междунар. науч. конф., 22 – 24 сент. 1997 г. – Хабаровск: Изд – во ХГПУ, (краев. тип. № 1). – 1997. – С.46 – 48.
525. Коваленко Н.А. 1917 год новые подходы и взгляды / Коваленко Н.А. – М.: МАКС Пресс, 2001. – 335с.
526. Коваленко Н.А. Центральная власть и аппарат управления в России: механизм формирования и функционирования (февраль – октябрь 1917). – М.: Унив. гуманитарный лицей. – 2000. – 347с.
527. Козаченко А. Земське самоврядування та встановлення більшовицької влади на території Полтавської губернії (1917 – 1920 рр) / А. Козаченко // Вісник академії правових наук. – Харків: Право – 2009. – № 4 (59). – С.79 – 87.
528. Козаченко А. Діяльність земських установ та громадських комітетів Полтавської губернії (березень – листопад 1917 р.) / А. Козаченко // Вісник Академії правових наук України. – Харків: Право. – 2008. – № 3 (54). – 159 – 167.
529. Кондратюк В.О. Державність України (1917 – 1920): наук.-популярне видання / Кондратюк В.О. – Львів: Львівська обл. книжкова друкарня, 1992. – 104с.

530. Кондуфор Ю.Ю. Революційні події 1917 р. на Україні: пошук альтернативи / Ю.Ю. Кондуфор // Український історичний журнал. – 1990. – № 11. – С. 10 – 20.
531. Кондуфор Ю. Великий Октябрь на Украине / Ю. Кондуфор; [пер. с укр.]. – К.: Радянська школа, 1986. – 184с.
532. Копиленко О.Л. “Сто днів” Центральної Ради / Копиленко О.Л. – К.: Україна, 1992. – 202с.
533. Корнійчук Л. Я. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках ХІХ ст. / Корнійчук Л.Я. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1971. – 253с.
534. Короливский С.М. Победа Советской власти на Украине / Короливский С.М., Рубач М.А., Супруненко Н.И. – К.: Госполитиздат УССР, 1967. – 579с.
535. Кострикин В.И. Земельные комитеты в 1917 году / Кострикин В.И. – М.: Наука, 1975. – 336с.
536. Кравчук Н.А. Массовое крестьянское движение в России накануне Октября (март – октябрь 1917 г. По материалам великорусских губерний Европейской России) / Кравчук Н.А. – М.: Мысль, 1971. – 278с.
537. Красильников Д.Г. Власть и политические партии в переходные периоды отечественной истории (1917 – 1918; 1985 – 1993): опыт сравнительного анализа / Красильников Д.Г. – Пермь: Из-во Пермского ун-та, 1998. – 304с.
538. Криницкий А.Я. Историография формирования и функционирования системы органов власти и управления на Урале: Март – октябрь 1917 года: автореф. дис. на соискание уч. степени. канд. ист. наук: спец. 07.00.09 “Историография, источниковедение и методы исторического исследования” / А.Я. Криницкий. – Тюмень, 2001 – 24с.
539. Кузнецова Д.С. Петроградская губерния в 1917 – 1918 гг. / Д.С. Кузнецова // Борьба большевиков за установление и упрочение,

- Советской власти в Петроградской губернии (1917 – 1918): Очерки и документы; [под.ред. А.Л.Фраймана]. – Л.: Лениздат, 1972 – С.14 – 28.
540. Кульчицький С. Вплив війн і революцій ХХ ст. на історичну долю України” / С.Кульчицький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2007. – Вип. 17. – С. 402 – 486.
541. Кульчицький С.В. Російська революція 1917 року: новий погляд / Кульчицький С.В. – К.: Наш час, 2008. – 79с.
542. Кульчицький С.В. Комбінований методологічний підхід до осмислення історичного процесу та його практичні застосування / С.В. Кульчицький // Вища освіта України. – 2003. – № 4. – С. 21 – 24.
543. Кульчицький В.С. Історія держави і права України / Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й. – Львів: Світ, 1996. – 296с.
544. Куранов Г. Советы на Артемовщине между Февралем и Октябрем 1917 года / Г. Куранов // Летопись революции /Журнал по истории КП(б)У и Октябрьской революуции на Украине/. – 1927. – № 5 (26) – 6 (27). – С. 162 – 189.
545. Курас Г. Державотворча діяльність І.Шрага за доби української революції (1917 – 1918 рр.) / Г. Курас, Т. Демченко // Літературний Чернігів. – 2003. – № 1 (січень). – С. 101 – 110.
546. Курас Г. Тернистий життєвий шлях Чернігівця М. Шрага, заступника Голови Центральної Ради / Г. Курас, Т. Демченко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 1. – С. 8 – 14.
547. Курсков Н.А. Волостные земства Самарской губернии в 1917 году / Н.А. Курсков // Материалы науч.-практ. конф. “От Земского собрания – к Губернской Думе”/ ред. совет С.Ю. Агранович и др.; председ. Н.А. Боброва. – Самара: [б.и], 2005. – С. 118 – 123.
548. Левенко А.І. Трудящі Чернігівської губернії у боротьбі за перемогу соціалістичної революції / А.І.Левенко, В.І. Чорноус В.І. // Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні: [в 2 т.]. – К.: Держполітвидав УРСР, 1967. – Т.2. – 1967. – С.181 – 207.

549. Лепешкин А.И. Местные органы власти Советского государства (1917 – 1920) / Лепешкин А.И. – М.: Госюриздат, 1957. – 302с.
550. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України / І. Лисяк-Рудницький. – Львів: Меморіал, 1991. – 101с.
551. Литвин В.М. Україна: доба війн і революцій (1914 – 1920). – К.: Видав-чий дім “Альтернативи”, 2003. – 488с.
552. Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 р.): монографія / В. Лозовий – Кам’янець – Подільський: ПП “Мошак М.І.”, 2008. – 480с.
553. Ляхов Б.А. Губернаторы России (1703 – 1917): История страны в лицах / Б.А. Ляхов, В.С. Сухоруков. – М.: ИИК “Российская газета”, 2004. – 192с.
554. Маленко Е.Е. Борьба большевиков Украины за крестьянские массы в период подготовки и проведения Октябрьской революции июль 1917 – декабрь 1917 гг. (на материалах Черниговской и Харьковской губерний) / Е.Е. Маленко // Труды Харьковского инженерно-строительного института. – Х.арьков, 1962. – Вып.22. – С.13 – 23.
555. Малик Я. Тоталітаризм в українському селі: Перша спроба впровадження (жовтень 1917 – березень 1918 рр.) / Я. Малик. – Львів: ред.-вид. відділ Львів ун-ту, 1996. – 15с.
556. Мартін Маля. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917 – 1991 рр. / Маля Мартін. – К.: Мегатайп, 2000. – 608с.
557. Матвеев М.Н. Драма Волжского земства / М.Н. Матвеев // Новый мир. – 1997. – № 7. – С. 160 – 174.
558. Миколаєнко І.М. Історіографія діяльності земських установ України (1864 – 2001 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / І.М. Миколаєнко. – К., 2003. – 20с.

559. Милуков П.Н. История второй русской революции: [в 3 т.] / Милуков П.Н. – София: Российско-болгарское книгоиздательство, 1921. – Т.1, Вып.1: Противоречия революции. – 250с.
560. Милуков П.Н. Воспоминания / П.Н. Милуков; [предисл. Н.Г. Думовой, с. 3 – 20]. – М.: Политиздат, 1991 – 527,[1]с.
561. Милуков П.Н. Катастрофа самодержавия / П.Н. Милуков // Свободная мысль. – 1997. – № 2. – С. 103 – 114.
562. Минц И.И. История Великого Октября: [в 3 т.] / И.И. Минц. – [2-е изд.]. – М.: Наука, 1977 – Т. 1: Свержение самодержавия. – 1977. – 784с.
563. Мироненко О. Національні органи місцевої влади і управління в УНР / О.Мироненко // Українське державотворення: невитребуваний потенціал: словник-довідник / [за ред. О.М. Мироненка]. – К.: Либідь, 1997. – С. 319 – 324.
564. Мироненко О.М. Витоки українського революційного конституціоналізму 1917 – 1920 рр. Теоретико-методологічний аспект: монографія / Мироненко О.М. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – 260с.
565. Мироненко О.М. Світоч української державності: Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради / Мироненко О.М. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Академія правових наук України, 1995. – 327 с.
566. Мироненко О.М. Правоохоронні органи Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) / О.М. Мироненко, О.П. Бенько. – К., 1993. – 33с. – (Бібліотечка в допомогу вивчаючим історію державного будівництва).
567. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Миронов Б.Н. – СПб.: Дм. Буланин, 1999. – Т. 2. – 583с.

568. Моисеева О.Н. Советы крестьянских депутатов в 1917 году / Моисеева О.Н. – М.: Наука, 1967. – 206с.
569. Мойсієнко С. Становлення місцевого самоврядування в Україні / С. Мойсієнко // Історія в школах України. – 1999. – № 4. – С.14 – 18.
570. Морозов Б.М. Партия и Советы в Октябрьской революции / Морозов Б.М. – М.: Мысль, 1966. – 420с.
571. Морозова А. Чернігівські губернатори другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Анна Морозова // Сіверянський літопис. – 2008. – № 2. – С. 58 – 63.
572. Набоков В. Временное правительство / В. Набоков / Архив русской революции, изданный Г. [!И.] В. Гессеном: [в 22 т.] / [предс. Г. Иоффе, с. V-XX]. – [репринт. изд.]. – М.: Современник, 1991. – Т.1. – М., 1991. – 397с.
573. Набоков В.Д. Временное правительство: (Воспоминания) / В.Д Набоков; [вступ. ст. И.Н. Бороздина]. – М.: Изд-во МГУ: СП “Ост-Вест Корпорейшн”, 1991 – 79,[1]с.
574. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / Нагаєвський І. – К.: Укр. письменник, 1993. – 413с.
575. Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов ХІХ в. Правительственная политика / Нардова В.А.; [под ред. В.Г. Ганелина]. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1984. – 260 с.
576. Нардова В.А. Самодержавие и городские думы в России в конце ХІХ – начале ХХ века / Нардова В.А.; [отв. ред. В.Г. Ганелин]. – СПб.: Наука, 1994. – 159с.
577. Нарис історії України ХХ століття / [за заг. ред. акад. В.А. Смолія]. – К.: Генеза, 2002. – 472с.
578. Нарский И.В. Жизнь в катастрофе: Будни населения Урала в 1917 – 1922 гг. / Нарский И.В. – М.: РОССПЭН, 2001. – 632с.
579. Національно-державне будівництво: Концептуальні підходи, сучасна наукова література / [Ю.І. Римаренко, І.Ф. Курас,

- Ю.С. Шемшученко та ін.]; Ю.І. Римаренко (ред.). – К.: Довіра, 1999. – 559с.
580. Нікітін Ю.О. Проблема ефективності міського самоврядування і її зв'язок з розвитком освіти на прикладі міст Чернігівської губернії у 70-80-х рр. XIX ст. / Нікітін Ю.О. // Література та культура Полісся: Вип. 33. Північне Полісся в історико-культурному контексті / [відп. ред. та упоряд. Г.В.Самойленко]. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2006. – С.64 – 71.
581. Николаев А.Б. Государственная дума в Февральской революции / Николаев А.Б.; предисл. С.М. Ляндрес. – Рязань: частный издатель П.А. Трибунский, 2002. – 302с. – (Сер. “Новейшая российская история: исследования и документы” Т.2).
582. Нітченко А. Виконавчі комітети громадських організацій 1917 року: підсумки та перспективи вивчення / Алла Нітченко // Сіверянський літопис. – 2010. – № 1. – С. 75 – 86.
583. Нітченко А. Боротьба за владу в Мглинському повіті навесні 1917 р. / Алла Нітченко // Сіверянський літопис. – 2001. – № 2. – С. 9 – 22.
584. Нітченко А. Міські думи північної Сумщини в 1917 р. / Алла Нітченко // Матеріали четвертої Сумської обл. наук-ої історико – краєзнавчої конф. (14 – 15 грудня 2001 р.) / [під. ред. Корогод Г.І.] – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2001. – С. 142 – 146.
585. Нітченко А.Г. Організаційно-правові основи інституту комісарів Тимчасового уряду (на матеріалах Чернігівської губернії) / А.Г. Нітченко // Формування правової держави в Україні. Проблеми і перспективи: збір. тез доп. X Всеукр. наук.-практ. конф., (11 квітня 2008 р.). – Тернопіль: ТзОВ “Терно-граф”, 2008. – С. 87 – 93.
586. Нітченко А.Г. Організація та повноваження органів міліції за постановою Тимчасового уряду від 17 квітня 1917 року / Нітченко А.Г. // “Шості юридичні читання”. Правова культура, правова свідомість і

- право: міжнар. наук. конф. (22 – 23 квітня 2010 р.) / [ред. кол. В.П. Андрущенко, Ю.С. Шемшученко та ін.]. – Київ: Вид-во НПУ ім. Драгоманова, 2010. – С. 111 – 113.
587. Новітня історія України (1900 – 2000): підручник / [Слюсаренко А.Г., Гусєв В.І., Дрожжин В.П. та ін.]. – К.: Вища школа, 2000. – 663с.
588. Оніщенко О.В. Чернігівський губернський громадський виконавчий комітет у 1917 році / О.В. Оніщенко // Література та культура Полісся. Вип. 17: Полісся та Лівобережна Україна в історичному та культурологічному контексті / [відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко]. – Ніжин., 2001. – С. 159 – 165.
589. Остроухов В.Е. Местные органы власти и управления России, и их деятельность в марте 1917 – марте 1918 гг.: На материалах Тульской губернии: автореф. дис. на соискание уч. степени. канд. ист. наук: спец. 07.00.02 “Отечественная история” / В.Е. Остроухов. – Москва, 1997 – 16с.
590. Пайпс Р. Три “почему” русской революции / Ричард Пайпс. – М. - СПб.: Феникс: [Париж] Atheneum, 1996. – 94с.
591. Пайпс Р. Русская революция: [в 3 кн.] / Ричард Пайпс. – М.: Захаров, 2005 – Кн.1. Агония старого режима 1905 – 1917. – 2005. – 478с.
592. Першин П.Н. Аграрная революция в России. Историко-экономическое исследование: [в 2 кн.] / Першин П.Н. – М.: Наука, 1966. – Кн. 1. От реформы к революции. –1966. – 490с.
593. Петров Ю.А. Москва революционная / Ю.А. Петров // Отечественная история. – 1996. – № 2. – С. 13 – 27.
594. Пименов Р.И. Россия без центральной власти (1917 – 1921) / Из цикла “Происхождение современной власти” / Револьт И. Пименов. – СПб. – Сыктывкар: [Б.и.]. – 1998. – 327 [2]с.

595. Пирумова Н.М. Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX в. / Пирумова Н.М.; отв. ред. В.Я. Лаверычева. – М.: Изд-во “Наука”, 1985. – 370с.
596. Пирумова Н.М. Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX века. / Пирумова Н.М. – М.: Наука, 1977. – 186с.
597. Письма из прошлого 1918 – 1920-е годы / Публикация подготовлена научным сотрудником Государственного архива Российской Федерации О.Даниловым // Свободная мысль. – 1993. – №. 6. – С.78 – 88.
598. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні: [у 2 т.]. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 1. / Королівський С.М., Рубач М.А., Супруненко М.І. – К.,1967. – 391с.
599. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні: [у 2 т.]. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 2. Встановлення Радянської влади на місцях / Королівський С.М., Рубач М.А., Супруненко М.І. – К.,1967. – 462с.
600. Політична історія України XX ст.: [у 6 т.] / [І.Ф. Курас та ін.]. – К.: Генеза, 2002 – Т.1. На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.) / Ю.А. Левенець, Л.П. Нагорна, М.С. Кармазіна. – К., 2002. – 424с.
601. Політична історія України XX ст.: [у 6 т.] / [Курас І.Ф. (гол.ред.)]. – К.: Генеза, 2002. – Т.2. Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917 – 1920) / В.Ф. Верстюк, В.Ф.Солдатенко. – 2003. – 480с.
602. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / Аркуша О.Г., Біла С.О., Верстюк В.Ф. та ін.; гол.ред. В.М. Литвин;. – К.: Вид-во “Ніка-Центр”, 2008. – 988с.
603. Половець В. Чернігівська губернія у другій половині XIX – на початку XX століть: Соціально-економічний аспект / Володимир Половець // Сіверянський літопис. – 2002. – № 6. – С. 80 – 83.

604. Половец В. Земство Лівобережної України як осередок і провідник кооперативної ідеї (1861 – 1917 рр.) / Володимир Половец // Сіверянський літопис. – 2003. – № 1. – С. 98 – 105.
605. Полонська-Василенко Н. Історія України: [у 2 т.]. – К.: Либідь, 1992 – Т.2. Від середини XVII століття до 1923 року. – К., 1992. – 608с.
606. Попова Э.Д. Ленинская аграрная программа и борьба большевиков за крестьянство в 1917 году / Попова Э.Д. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1980. – 130с.
607. Попович М. Червоне століття. / Мирослав Попович. – К.: АртЕк, 2005. – 888с.
608. Пушкарева И.М. Февральская буржуазная демократическая революция 1917 г. в России / Пушкарева И.М. – М.: Наука, 1982. – 320с.
609. Рабинович А. Революция 1917 года в Петрограде: Большевики приходят к власти / Александр Рабинович; [пер. с англ.]. – [2-е испр. и доп. изд.]. – М.: Издательство “Весь Мир”, 2003. – 448с.
610. Раковський Л. Чернігівське міське самоврядування і упорядкування міста у II пол. XIX ст. / Л. Раковський // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 1995. – № 3. – С. 21 – 30.
611. Рахно О. Земська реформа 1864 р. і утворення органів земського самоврядування в Чернігівській губернії / Олександр Рахно // Сіверянський літопис. – 2010. – № 6. – С. 101 – 111.
612. Рахно О. Голова Чернігівської губернської земської управи Олексій Бакуринський: віхи життя та діяльності / Олександр Рахно // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – 2008. – Вип. 52. – С. 280 – 285.
613. Рахно О. Останній голова Чернігівської губернської земської управи О.О.Свечин / Олександр Рахно // Сіверянський літопис. – 2009. – № 4. – С. 79 – 88.

614. Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811 – 1913). Статьи. Очерки. / Рашин А.Г.; [под. ред. С.Г. Струмилина]. – М.: Госстатиздат, 1956. – 352с.
615. Редькіна О.А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині ХІХ – початок ХХ століття. / Редькіна О.А. – К.: Куприянова, 2008. – 192с.
616. Реєнт О. У робітнях історичної науки. / Реєнт О.; [передм. П.Т. Тронька]. – К.: Пошуково-видавниче агенство “Книга Пам’яті України”, Вид-чий центр “Просвіта, 1999”. – 352с.
617. Реєнт О.П. Україна між світовими війнами (1914 – 1939). Події. Люди. Документи: Нариси історії: навч. посіб. / Реєнт О.П., Коляда І.А. – К.: Школа, 2004. – 544с.
618. Рейли Д.Дж. Политические судьбы российской губернии: 1917 год в Саратове / Рейли Д.Дж.; [пер. с англ.]. – Саратов: “Слово”, 1995. – 400с. / Авт. рецензии А.А. Герман // Отечественная история. – 1996. – № 4. – С. 191 – 194.
619. Россия в ХХ в.: Историки мира спорят / [отв. ред. И.Ф. Ковальченко]. – М.: Наука, 1994. – 750 [1]с.
620. Ростовська О. Демократизація культурно-національного життя Ніжина в 1917 р. / О. Ростовська, С. Родін // Сіверянський літопис. – 1995. – № 1. – С. 3 – 14.
621. Рощевский П.И. Комиссары Временного правительства Сибири в 1917 году / П.И. Рощевский // Ученые записки Тюменского педагогического института: исторический сборник. – 1970. – Т. 154. – Вып.3 (8). – С. 42 – 85.
622. Рощевський П.И. Комиссары Временного правительства в Сибири в 1917 году (на примере Тобольской губернии) / П.И. Рощевский // Научная сессия, посвященная 50-летию свержения самодержавия в России. – М.-Л.: Наука, 1967. – С. 34 – 66.

623. Румянцева Н.М. Эволюция концепций местного самоуправления в трудах отечественных исследователей во второй половине XIX – начала XX века / Н.М. Румянцева // Вестник гуманитарного института ТГУ. – Тольятти: ТГУ, 2008. – Вып.2 (4). – С. 5 – 14.
624. Русов А.А. Описание Черниговской губернии: [в 2 т.] / Русов А.А. – Чернигов: Тип. губернского земства, 1899. – Т. 2. – Чернигов, 1899. – 558с.
625. Савченко Г.П. 34-й армійський корпус російської армії напередодні та на початку українізації (червень – липень 1917) / Г.П. Савченко // Науковий історико-філософський журнал Університет. – К., 2001. – № 2. – С.56 – 65.
626. Сагалаков Э.А. Институт комиссаров Временного правительства: автореф. дис. на соискание уч. степени. канд. ист. наук: спец. 07.00.02 “Отечественная история” / Сагалаков Э.А. – Москва, 1997 – 22с.
627. Садовникова Е.И. Правовой статус горожан по реформе 1870 г. Е.И. Садовникова // Исторические записки: междунар. сб. науч. трудов / [под ред.А.В. Первушкина]. – Вып. 14. – Пенза: ГУМНИЦ, 2010. – С. 112 – 116.
628. Седов А.В. Движение революционного крестьянства России за демократическое самоуправление в 1917 году: учеб. пособие / Седов А.В. – Н.Новгород: ННГУ, 1991. – 76с.
629. Седов А.В. Крестьянские комитеты в 1917 году: (Идея. организация, статус) // А.В. Седов; [под. ред. Ф.Г. Евграфова]. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1990. – 155,[1]с.
630. Седов А.В. Февральская революция в деревне: учеб. пособие / Седов А.В. – Н.Новгород.: Изд-во Нижегород. гос. ун-та, 1997. – 229с.
631. Семеникова Л.И. Октябрь 17-го...Что же произошло? / Л.И. Семеникова // Свободная мысль. – 1992. – № 15. – С. 5 – 10.
632. Семеникова Л.И. Что мы празднуем 7 ноября ? / Л.И. Семеникова // Наука и жизнь. – 1992. – № 11. – С. 17 – 29.

633. Сенцов А.А. Развитие Российского государства после Февральской революции 1917 г. / Сенцов А.А. – Краснодар: “Полиграф”. – 1994. – 252с.
634. Сенцов А.А. Борьба народных масс за демократизацию местного управления в России накануне Октября / А.А.Сенцов // Советское государство и право. – 1984. – № 6. – С. 108 – 114.
635. Сидоренко С.А. Победа буржуазно-демократической революции и двоевластие в Сибири / С.А. Сидоренко // Свержение самодержавия: сб. ст.; [АН СССР, ин-т истории СССР. Научный совет по комплексной проблеме “История Великой Октябрьской Социалистической революции”]. – М.: Наука, 1970. – С. 218 – 225.
636. Симоненко Р.Г. Нариси історії виконавчої влади в Україні. 1917 – квітень 1918 р / Симоненко Р.Г.; [(гол.ред.) С.В. Кульчицький]. – К., 2000. – 150с. – (Історичні зошити).
637. Скалон В.Ю. Положение земских учреждений в системе местного управления / В.Ю. Скалон // Земские вопросы: Очерки и обозрения: сб. ст. – М.: Изд. газ. “Земство”, 1882. – 206с.
638. Скрипилев Е.А. О республиканской традиции в России / Е.А. Скрипилев // Советское государство и право. – 1991. – № 3. – С. 26 – 35.
639. Соболев П.Н. Беднейшее крестьянство – союзник пролетариата в Октябрьской революции. / Соболев П.Н. – М.: Госполитиздат, 1958. – 340с.
640. Солдатенко В.Ф. Революційна доба в Україні (1917 – 1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди. / Солдатенко В.Ф. – К.: “Парламентське вид-во”, 2011. – 568с.
641. Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки: [у 4 т.]. – Х.: Прапор, 2008. – Т.1: Рік 1917 / В.Ф. Солдатенко. – Х., 2008. – 558с.

642. Солдатенко В.Ф. Революційні альтернативи 1917 року й Україна / В.Ф. Солдатенко О.М. Любовець – К.: Наукова думка, 2010 – 317с.
643. Старцев В.И. Внутренняя политика Временного правительства первого состава / Старцев В.И.; [под. ред. О.Н. Знаменского]. – Л.: Наука, Ленинградское отд-ие, 1980. – 256с.
644. Старцев В.И. Крах керенщины / В.И. Старцев. – М.: Наука, 1982. – 200с.
645. Старцев В.И. Революция и власть: Петроградський Совет и Временное правительство в марте – апреле 1917 г. / Старцев В.И. – М.: Мысль, 1978. – 256с.
646. Студьонова Л. Чернігівське повітове земство. Сторінки історії / Л. Студьонова. – Ніжин: Вид-во “Аспект – Поліграф”, 2003. – 87с.
647. Субтельний О. Україна: історія / Субтельний О.; [пер.з англ. Ю.І.Шевчука]; вст.ст. С.В.Кульчицького. – [3-тє вид., переоб. і доп.]. – К.: Либідь, 1993. – 720с.
648. Супруненко М.І. Жовтнева революція за владу Рад на Україні / М.І. Супруненко // Український історичний журнал. – 1967. – № 10. – С.12 – 23.
649. Табаков З. Октябрьская революция на Черниговщине / З. Табаков // Летопись революции. – 1922. – №1. – С.143 – 170.
650. Терещенко Ю.І. Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції. / Терещенко Ю.І. – Київ: Наукова думка, 1974. – 144с.
651. Тичина В.Є. Боротьба робітників і селян Чернігівщини за перемогу Радянської влади на Україні / В.Є. Тичина // Наукові записки Сумського пед. ін-ту. – К., 1955. – С.30 – 38.
652. Третьякова Е.П. Февральские события 1917 г. в Москве / Е.П. Третьякова // Вопросы истории. – 1957. – № 3. – С. 72 – 84.
653. Тропов И.А. Кризис местной правительственной власти в России весной – осенью 1917 г / И.А. Тропов // Исторические, философские,

- политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота. – № 4. – Ч.2. – С. 178 – 181.
654. Трусова Е.М. Институт комиссаров Временного правительства в системе органов управления / Е.М. Трусова // Государственное и муниципальное управление. – 2000. – № 4. – С. 113 – 133.
655. Трусова Е.М. Местное управление и самоуправление на Дону, Кубани и Ставрополье в 1917 г.: монография / Е.М. Трусова. – Ростов н/Д : Изд-во СКНЦ ВШ, 1999 – 218, [1] с.
656. Трусова Е.М. Эволюция властных структур и общественные движения юга России (после свержения самодержавия): монография / Е.М. Трусова. – Ростов н/Д: Изд-во СКАГС, 2002 – 347, [1] с.табл.
657. 1917 год в судьбах России и мира. Февральская революция: от новых источников к новому осмыслению: междунар. конф. / Авт. С.Е. Руднева// Отечественная история. – 1998. – № 1. – С. 206 – 209.
658. Україна крізь віки: [у 15 т.]. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – Т. 10. Українські визвольні змагання 1917 – 1921 рр. / О.С Рубльов, О.П. Рєєнт – К., 1999. – 320с.
659. У Энь-Юань. Октябрьская революция: неизбежность и историческое значение / У Энь-Юань. // Вестник Московского университета. – Серия 8: История. – 2000. – №5. – С. 43 – 55.
660. Федоренко В.Г. Ради робітничих і солдатських депутатів Лівобережної України в боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні (лютий 1917 р. – січень 1918 р.) (на матеріалах Полтавської і Чернігвської губерній). дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / В.Г. Федоренко. – К., 1964. – 260с.
661. Федотова И.Н. Общественные исполнительные комитеты северной части Центрального района России в 1917 году: На материалах Владимирской, Костромской, Тверской и Ярославской губерний: автореф. дис. на соискание уч. степени. канд. ист. наук: спец.

- 07.00.02 “Отечественная история” / Федотова И.Н. – Владимир, 2001 – 28с.
662. Харитонов В.Л. Февральская революция в России (попытка многомерного подхода) / В.Л. Харитонов // Вопросы истории. – 1993. – № 11 – 12. – С. 18 – 26.
663. Церетели И.Г. Кризис власти. Воспоминания лидера меньшевиков, депутата II Государственной думы. 1917 – 1918. / Церетели И.Г. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 255с.
664. Чернігів, осінь 17-го: документи і спогади. “І мирна губернія почала хвилюватися” фрагменти з праці Д.І. Дорошенка “Війна і революція на Україні” 1924 р. Берлін // Деснянська правда. – 1996. – 7 листопада. – С. 2.
665. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / [за ред. А.В. Кудрицького]. – К.: “Українська Радянська Енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 1990. – 1006с.
666. Чернов В. Страницы из политического дневника / В. Чернов // Вопросы истории КПСС. – 1991. – № 6. – С. 114 – 128.
667. Что такое земство и как оно должно быть устроено / Е.К.Брешко-Брешковская (под.ред.), О.С.Минора, С.Л.Маслова. – М.: Московское изд-во “Земля и Воля” партии соц.-революционеров, 1917. – 21с.
668. Шара Л. Міське самоврядування на Чернігівщині: десять років діяльності (1871 – 1880 рр.) / Любов Шара // Сіверянський літопис. – 2000. – № 4. – С.31 – 38.
669. Шара Л. Соціальний склад виборців і гласних Чернігівської думи в руслі реформування законодавства про міське самоврядування (остання тритина XIX ст.) / Любов Шара // Сівернський літопис. – 2007. – № 4. – С. 90 – 98.
670. Шашкова О. Февральський излом / О. Шашкова // Свободная мысль. – 1997. – № 3. – С. 104 – 119.

671. Шевченко В.Д. Більшовицька організація Чернігівщини в боротьбі за перемогу Радянської влади (1917–1918рр.) / В.Д. Шевченко // Наукові записки. – Ніжин, 1957. – Т. X. – Вип.1. – С.3 – 38.
672. Щербаков В. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 г. / В.Щербаков // Летопись революции. – 1927. – № 2. – С. 32 – 185.
673. Щербаков В. Жовтневий період на Чернігівщині / В. Щербаков // Летопись революции. – 1927. – № 5 – 6. – С. 299 – 314.
674. Щербаков В. Жовтневий період на Чернігівщині / В. Щербаков // Летопись революции. – 1928. – №1. – С.114 – 137.
675. Шестаков А.В. Крестьянские организации в 1917 году / Андрей Васильевич Шестаков // Аграрная революция: сб.ст. – М.: изд-во Коммунистической Академии, 1928. – Т.2. Крестьянское движение в 1917 году. – 1928. – С. 93 – 166.
676. Юрійчук Є.П. Становлення і характер Радянської влади в Україні: історико-правові аспекти (1917 – 1922): навч. посіб. / Юрійчук Є.П. – К.: Ін-т змісту і методів навчання: Чернівець. держ. ун-т, 1998. – 123с.
677. Яковлев А. Уроки одной революции / Александр Яковлев // Свободная мысль. – 1992. – № 7. – С.93 – 99.
678. Яров С.В. Новейшая история России. 1917 – 1991 / Яров С.В. – Спб.: Издательство “НеоТЭК-Стройсервис”, 1998. – 340с.
679. Daniels, Robert Vincent. Red October: The Bolshevik Revolution of 1917 / Robert V. Daniels. – New York: Scribner, Cop., 1967. – XIV, 269p. [17] ill.
680. Gill, Graeme J. Peasants and government in the Russian revolution / Graeme J. Gill. – New York: Barnes & Noble, 1979 – XIV. – 233p.
681. Graziosi Andrea. The Great Soviet Peasant WAR: Bolsheviks and peasants, 1917 – 1933 / Andrea Graziosi – Cambr.Moss.: Harvard UP, 1996. – 77p.

682. Keep, John L.H. The Russian revolution. A study in mass mobilization / John L.H. Keep. – New York: Norton, Cop., 1976. – XVI, 614p.
683. Mackenzie David. A History of Russia and the Soviet Union / David Mackenzie, Michael W. Curran – Homewood, Ill.: The Dorsey Press, 1917. – 689p.: ill. – (The Dorsey series in European history).
684. Pips R. Introduction // The Ukraine, 1917 – 1921: A Study in Revolution / T. Hunczak (ed.) / – Camb., Mass.. Harvard Ukrainian Research institute, 1977. – 425p. – (monograph series / Harvard Ukrainian Research institute).
685. Raleigh, Donald J. Revolution on the Volga / Donald J. Raleigh, Ithaca; London: Cornell univ. press, 1986. – 373p.

ДОДАТКИ

Додаток А

**Списки міських управлінь створених по новому
Міщевому Положені 1892 р.***

Міське поселення	Існуюче міське управління по новому Міському Положенню	Тимчасово існуючі управління по колишньому положенню
Міста		
1.Чернігів	міська управа	
2.Ніжин	“те саме”	
3.Новозібків	“”	
4.Глухів	“”	
5.Конотоп	“”	
6.Новгород-Сіверськ	“”	
7.Стародуб	“”	
8.Кролевець	міський голова та помічник	
9.Сосниця	“те саме”	
10.Городня	“”	
11.Мглин	“”	
12.Остер	“”	
13. Козелець	не введено**	міська управа
14.Борзна	не введено **	“те саме”
15. Сураж		“”
16.Березна	введено	“”
17. Погар		“”
18. Короп	не введено **	“”
Посади		
19. Клинці	міський голова та помічник	
20. Воронок	не введено ***	посадська управа

Продовження Додатку А

21. Добрянка	“те саме”***	“те саме”
22. Климов	“”***	“”
23. Лумки	“”***	“”
24. Еліонки	міський староста**	
25. Чуровичи		зпрошене громадське управління
26. Митьковка		“те саме”
27. Святськ		“”
28. Млинка	не введено **	“”
29. Ардон	не введено	зпрошене громадське управління
30. Злинка		“те саме”
31. Шеломи		“”
Містечки		
32. Нові-Млини	міський староста***	
33. Воронеж		зпрошене громадське управління
34. Середина-Буда		“те саме”
35. зашт.місто Нове-Місто		“”
36. слобода Радуль		“”
37. Сураж	міський староста	міська управа

*Джерело: [60] Держархів Чернігівської області, ф. 145, оп. 2, спр. 1540, арк. 1 – 2.

** Згідно розпорядження міністра внутрішніх справ від 5 червня 1983 р. за № 5141 у цих містах здійснювалася заміна міської управи на міського голову та помічника [49, арк.1].

*** Згідно розпорядження міністра внутрішніх справ від 5 червня 1893 р. за № 5141 у цих посадах та містечках вводилося зпрошене громадське управління [49, арк.1].

Додаток Б

Перелік найважливіших документів, прийнятих Тимчасовим урядом у галузі управління та самоврядування з 26 березня по 26 вересня 1917 р.*

№	Назва документа	Затверджено
I.	З реформи адміністративної влади	
1.	Тимчасове положення про губернських комісарів	6 травня
2.	Положення про губернських та повітових комісарів	25 вересня
II.	З реформи міського самоврядування	
1.	Про тимчасовий устрій адміністративного управління і місцевого самоврядування Естляндської губернії	30 березня
2.	Тимчасові правила про проведення виборів гласних міських дум та про дільничі міські управління	15 квітня
3.	Наказ міським громадським управлінням “Про застосування тимчасових правил про проведення виборів гласних міських дум”	3 травня
4.	Перетворення 41 поселення в міські, з запровадженням Місцевого положення	30 травня
5.	Про зміну діючих Положень про громадське губернське управління міст	9 червня
6.	Введення Місцевого положення у палацових містах	26 травня та 14 липня
7.	Про введення в дію Місцевого положення 11 червня 1892 р., з усіма наступними змінами в містах Туркестанського краю та в Темірі Уральської області	14 червня
8.	Про введення в дію положення 30 березня 1917 р. “Про тимчасовий устрій адміністративного управління і місцевого самоврядування Естляндської губернії”	22 червня
9.	Про тимчасовий устрій адміністративного управління і місцевого самоврядування Ліфляндської та Курляндської губерній	22 червня
10.	Постанова про деякі зміни в “Положенні про громадське управління міст”	7 вересня

Продовження Додатку Б

11.	Про порядок припинення існуючих взаємин між повітовими земствами й виділення з їхнього складу міст	14 вересня
III.	З реформи земського самоврядування та селищного управління	
1.	Про розповсюдження земських установ в Естляндській, Ліфляндській та Курляндській губерніях	30 березня та 22 червня
2.	Тимчасове положення щодо проведення виборів губернських та повітових земських гласних	21 травня
3.	Про волосне земське управління	21 травня
4.	Про проведення виборів губернських і повітових земських гласних	21 травня
5.	Про зміну діючого положення щодо губернських та повітових земських установ надалі до видання нового про них положення	9 червня
6.	Наказ про проведення виборів волосних земських гласних в 43 губерніях Європейської Росії	11 червня
7.	Наказ про вибори губернських та повітових земських гласних в 43 губерніях Європейської Росії	17 червня
8.	Постанова про розповсюдження Тимчасового положення про земські установи в губернію Архангельську і в губернії та області Сибіру	17 червня
9.	Про введення земських установ в областях Акмолінській, Семіпалатинській, Семіреченській, Тургайській і Уральській	17 червня
10.	Про введення земських установ у Калмицькому степу та у Киргизькій Внутрішній орді Астраханської губернії	1 липня
11.	Про затвердження “Наказу про проведення виборів земських гласних у губернії Архангельської, у Сибіру та в областях Акмолінській, Семіпалатинській, Семиречінській, Тургайській і Уральській	1 липня
12.	Про скорочення деяких строків для скарг у справах щодо волосних виборів	7 липня

Продовження Додатку Б

13.	Про зміну статті 2 затвердженої міністром внутрішніх справ 17 червня 1917 року “Наказу повітовим земським установам про застосування Тимчасових правил про проведення виборів губернських та повітових земських гласних”	7 липня
14.	Правила про союзи, товариства та з’їзди земських установ та міських і селищних управлінь	9 липня
15.	Про зміну діючого положення щодо губернських та повітових земських установ надалі до видання нового про них положення	12 липня
16.	Положення про селищне управління	15 липня
17.	Про доповнення прикладеної до відділу I постанови Тимчасового уряду від 21-го травня 1917 року положення про волосне земське управління	26 липня
18.	Про волосне земське управління у Віленській та Ковенській губерніях	26 липня
19.	Про доповнення і зміну постанови “Про введення земських установ у Калмицькому степу та у Киргизькій Внутрішній орді Астраханської губернії”	5 серпня
20.	Про затвердження Наказу про селищні вибори та Наказу про вибори селищних гласних	11 серпня
21.	Постанова про часткове розповсюдження Тимчасового положення 17 червня 1917 р. про земські установи в губернію Архангельську і в губернії та області Сибіру на Камчатську область	26 серпня
22.	Про зміну і доповнення “Тимчасового положення 17 червня 1917 року про земські установи в губернію Архангельську та у губернії і області Сибіру та Тимчасового положення про волосне управління”	26 серпня
24.	Про часткове поширення “Тимчасового положення 17 червня 1917 року про земські установи губернії Архангельської та губерній і областей Сибіру на Камчатську область”	26 серпня

Продовження Додатку Б

23.	Про доповнення “Тимчасового положення про волосне земське управління”	26 серпня
24.	Про скасування посад земських начальників та кандидатів на цю посаду	8 вересня
25.	Про призупинення призначення виборів у Туркестанському краї	10 вересня
26.	Про деякі зміни узаконень з місцевого самоврядування	14 вересня
27.	Про зміни та доповнення тимчасових правил про проведення виборів губернських та повітових земських гласних	14 вересня
28.	Про затвердження “Наказу про проведення виборів волосних земських гласних у Віленській і Ковенській губерніях”	23 вересня
IV.	Постанови з організаційного та фінансово-економічного забезпечення місцевого самоврядування та міліції	
1.	Наказ про скасування Департаменту поліції МВС	10 березня
2.	Наказ про ліквідацію Окремого корпусу жандармів	19 березня
3.	Про введення в склад контрольних установ представників міських та земських організацій	20 березня
4.	Постанова про “Затвердження штата Головного управління з справ міліції і з забезпечення особистої та майнової безпеки громадян”	3 квітня
5.	Постанова “Про запровадження міліції”	17 квітня
6.	Про встановлення Тимчасових правил про покладання обов’язків поліції із стягнення податків та зборів на міліцію та деякі інші органи місцевого управління, а також на казенних збирачів	29 травня
7.	Положення про суди з адміністративних справ	30 травня
8.	Положення про “Всеросійський земський союз”	7 червня
9.	Про доповнення діючих штатів судових установ викликане введенням у дію “Положення про суди з адміністративних справ”	14 червня

Продовження Додатку Б

10.	Про зміну та доповнення штату Головного управління із справ міліції і з забезпечення особистої та майнової безпеки громадян	17 червня
V.	Правила про волосне земське обкладання, волосні кошториси і розверстки та про волосного збирача	17 червня
1.	Правила про союзи, товариства та з'їзди земських установ, міських і селищних управлінь	23 червня
2.	Постанова “Про запровадження міліції для Петрограду, Москви, Київа та Одеси”	29 червня
3.	Про гарантування позички міст та земств	8 серпня
4.	Про доповнення Правил 17 червня 1917 року про волосне земське обкладання, волосних кошторисів та розверстки і волосного збирача	26 серпня
5.	Про запровадження Державного банку міського земського кредиту	31 серпня
6.	Про скасування 46 посад “неприменных” членів губернських і губернських з селянських справ присутствій, утворених згідно закону 12-го юня 1900 г. (Собр. Узакон. Ст. 1620), для завідування діловодством з продовольчих справ	8 вересня
7.	Про утворення Державного банку міського земського кредиту	14 вересня
8.	Правила надання урядових гарантій по позичках органів місцевого самоврядування в приватних та громадських кредитних установах для задоволення невідкладних потреб міського та земського господарства	14 вересня
9.	Положення про міські доходи, витрати, кошториси та звіти	21 вересня
10.	Постанова Тимчасового уряду про деякі заходи з покращення земських фінансів	21 вересня
11.	Про надання земським і міським громадським управлінням права посилювати за рахунок установ та окремих осіб штати міської та повітової міліції	21 вересня

Продовження Додатку Б

*Складено автором за: [355, 356, 357, 358] Журнали засідань Временного правительства: Март – октябрь 1917 года. [в 4 – х т.] / Федеральная архивная служба России; ГАРФ / [Б.Ф. Додонов (отв.ред.), Е.Д. Гринько (сост.), О.В. Лавинская (сост.)]. – М.: РОССПЭН, 2001. – (Архив новейшей истории России. Серия “Публикации” / Т. VII /).

Т. 1: Март – апрель 1917 года. – М., 2001 – 448с.

Т. 2: Май – июнь 1917 года. – М., 2002 – 512с.

Т. 3: Июль – август 1917 года. – М., 2004 – 416с.

Т. 4: Сентябрь – октябрь 1917 года. – М., 2004 – 512с.

[385; 388] Постановление Временного правительства об изменении действующего положения о губернских и уездных земских учреждений, в предь до издания нового о них положения (Продолжение следует) // Харьковський вестник / губернський офіційний орган Временного правительства /. – 1917. – № 1. – 18 июля. – С. 4; № 5. – 22 июля. – С. 4;

[344] Административные суды // Народное дело. – 1917. – 16 июня. – № 37. – С. 2;

[396] Про скасування посад земських начальників та кандидатів на цю посаду. Про деякі зміни узаконень з місцевого самоврядування. Про зміни та доповнення тимчасових правил про проведення виборів губернських та повітових земських гласних // Харьковський вестник. /губернський офіційний орган Временного правительства/ – 1917. – № 51. – 20 сентября. – С. 1.

Додаток В

**Кількісне представництво організацій та груп населення у виконкомах
міст Чернігова, Ніжина та Новгород-Сіверська на початок їх
формування (березень 1917 р.)***

Представники	Кількість представництва		
	Чернігівський виконком	Ніжинський виконком	Новгород- Сіверський виконком
губернський комісар	1	-	-
повітовий комісар	1	-	-
від міського самоврядування	1	3	кількість не встановлена
від губернського земського самоврядування	1	-	-
від повітового земського самоврядування	1	3	кількість не встановлена
від продовольчої комісії службовців губернського земства	1	-	-
від службовців казенних установ	1	-	-
від ремісничого ощадно-позичкового товариства	1	-	-
від ощадно-позичкового товариства сільськогосподарського товариства	1	-	-
від товариства взаємного страхування	1	-	-
від споживчого товариства	1	-	-
від споживчого товариства чиновників	1	-	-
від опікунства над біженцями	1	-	-

від експлуатаційного відділу М.-К.-В. залізничного району Чернігівської губернії	1	-	-
від управління споруджуваної ділянки залізничної дороги	1	-	-
від службовців і робітників станції Ніжин	-	2	-
від Всеросійського Земського Союзу	-	1	-
від Всеросійського Союзу Міст	-	1	-
від Військово-промислового комітету	-	1	-
від кооперативів міста і повіту	-	1	-
від робітників «Вр-Пр»**	-	1	-
від артілі шевців	-	1	-
від робітників усіх типографій	по 1-му	-	-
від робітників та всіх громадських депутатів	по 1-му	-	-
від всіх робітничих комітетів	по 1-му	-	-
від батьківських комітетів	-	по 1-му	-
від педагогічного персоналу вищої, середньої та нижчої школи	по 1-му	по 1-му	-
від студентської організації	-	1	-
від зборів лікарів та адвокатів	1	-	-
від купецької громади	1	-	-
від міщанської громади	1	-	-
від української національності	-	2	-
від єврейської національності	-	1	-
від єврейського біженського комітету	1	-	-

Продовження додатку В

від польської національності	-	1	-
від центрального польського комітету	1	-	-
від духовенства	-	1	-
від громадян міста	-	-	29
начальник гарнізону	-	-	1

*Складено та підраховано автором за джерелами: [54] Держархів Чернігівської області, ф. 145, оп. 2, спр. 859, арк. 5 – 5зв.; [224] Ковалевський Іл. Ніжин і його комітет в дні революції // Известия НОК. – 1917. – № 1. – 5 апреля. – С.3; [334] Черниговский комитет представителей общественных организаций. Заседание 10 марта // Черниговский Ц.-О. вестник. – 1917. – № 62. – 17 марта. – С.2; [219] Как организовывался Черниговский комитет представителей общественных организаций // Черниговский Ц.-О. вестник. – 1917. – № 69. – 27 марта. – С.2; [229] Комитет представителей общественных организаций // ЧЗГ. – 1917. – № 20. – 9 марта. – С.10.

** Не зрозуміло в тексті.

Додаток Д

Склад Ніжинського виконавчого комітету на 5 квітня 1917 р.*

Організація чи група населення	ПІБ
Ніжинське повітове земство	Н.В. Висоцькій, С.Ф. Синдаровській, І.С. Почека, В.К. Шейко, Я.П. Гавриш
Ніжинська міщанська громада	І.В. Савчук
Громада козаків і селян	Д.П. Бородавка, Н.М. Сидоренко, А.С.Тронь
Ніжинський Військово-промисловий комітет	Н.Н. Корнійчик-Севастьянов
Артіль шевців м. Ніжина	П.І. Бедринець
Польська громада	К.С. Модзалевській Заступники: Б.К. Римша, І.І. Моронській, І.Ф. Буткевич, І.Г. Островський
Товариство Споживачів	К.О. Полевецький Заступники: В.В. Кукаркін, В.С. Покровський
Від середніх учбових закладів м. Ніжина	1. Від жіночої гімназії Кушакевич: В.Г. Павловській. Заступник: А.А. Каменів 2. Комерційного училища: І.В. Гогунський. Заступник: Є.А. Каленко 3. Міської чоловічої гімназії: П.Е. Петров 4. Жіночої гімназії Крестинської: М.Ф. Ліюзин 5. Класичної гімназії: С.П. Гуринов
Батьківський Комітет міської чоловічої гімназії	В.А. Стратонитський Заступник: В.П. Герасименко
Ніжинський відділ Київської обласної педагогічної громади	С.Н. Львовчкін
Товариство распротр. Ком. «образов...»**	К.І. Чубін Заступник: І.Т. Полторацкий
Батьківський Комітет жіночої гімназії Крестинської	С.А. Ющинський

Продовження Додатку Д

Ніжинське сільськогосподарське товариство	А.І. Паливода
Ніжинський Окружний Суд	В.С. Покровский. Заступник: Н.Л. Маригодов
Ніжинське Казначейство	Я.А. Креховецкий. Заступник: Булгаков (б.і)
Ніжинська акціонерне управління	С.К. Кайрович. Заступник: А.А. Іленський
Поштово-телеграфна контора	В.Ф. Свирський
Ніжинське кредитне товариство	С.К. Єрко
Батьківський комітет жіночої гімназії Кушакевич	Д.В. Лесенко
Українська організація	І.Д. Ковалевский, М. Гардецький. Заступник: Н.Н. Полевой
Правління духівництва міського та сільського	о. Н.Н. Черніков, о. О.В. Селенчинський. Заступник: о. Вербицький (б.і.)
Ніжинський історико-філологічний інститут	П.В. Тихомиров
Вищі жіночі курси	Г.А. Максимович. Заступниця: Л.І. Строева
Студентська організація	С.В. Сивков, М.І. Шепелева. Заступники: П.І. Бельцкий, С.В. Клітін, Є.Н.Наголкина
Всеросійський Земський Союз	П.В. Сайббатовський
Громада взаємного кредиту	М.І. Каплан. Заступник: Б.К. Римша
Всеросійський Союз міст	І.Р. Медведєв.
Рада робітничих депутатів	Семенець (б.і.), Єсипенко (б.і.), Безручко (б.і.), Ф.А. Никофоров, Головань-Загніевский (б.і.), Г.І. Шульгін
Єврейська громада	М. Хейн, И. Іоффе. Заступники: Заславський (б.і.), Берлянд (б.і.)
Представник від волості Володьково – Девіци	О.Д.Бутко
Представник Веркїєвки	А.І. Мохнатко
Військовий комітет	П.І. Белаєв, Сергєєв (б.і.), П.А. Артеменко, Шипко (б.і.), Б.С. Фролов, Крутько (б.і.)
Представник торгового класу	М.М. Косенко

Продовження Додатку Д

Товариство взаємодопомоги учнів гімназії Кушакевич	О.К. Попова.
Правління Верківських кооперативів	Судьбин (б.і)
Нижчі учбові заклади м. Ніжина	Н.І. Левковцов. Заступник: Я.А. Степанов
Пожежна громада	П.Т. Гончаров
Ніжинська міська управа	С.П. Бойко, П.Н. Тарасевич, М.А. Іваненко, Ф.М. Колесник
Робітники та службовці станції “Ніжин”	Н.Н.Тенов, И.И. Коренной. Заступники: Е.П. Кириченко, П.С. Лазаревич
Медико-санітарна організація	В.К. Маларевський, П.А. Буштедт
Союз народних вчителів і вчительок	Г.А. Хоменко, М.А. Шекера
Опікунська рада Інституту гімназії (класичної)	Є.С. Талпа

*Складено автором за: [252] Нежинский общественный комитет (Его образование, состав и деятельность по 5-е апреля) // Известия НОК. – 1917. – № 3. – 7 апреля. – С.3 – 4.

**Так у тексті

Додаток Е

Хроніка формування мережі виконавчих комітетів громадських організацій в Чернігівській губернії протягом березня – липня 1917 року

Дата створення виконкому	Назва місцевості	Джерело
березень	Хільчанська вол. Новгород-Сіверського пов.	ЦДАВО України, ф. 4712, оп.1, спр.1, арк.92.
3 березня	м.Городня	Подполье на Черниговщине. Городнянщина 1917 – 1918 гг. // Держархів Чернігівської області, ф. Р - 592, оп.1, спр.3, арк.52.; Быструков (б.и.) Городнянщина в 1917 – 1918 гг. (Из истории гражданской войны на Черниговщине) // Летопись революции. – 1925. – № 4 (13). – С.104.
4 березня	м.Ніжин	Нежинский общественный комитет (Его образование, состав и деятельность по 5-е апреля) // Известия НОК. – 1917. – № 3. – 7 апреля. – С. 3.
5 березня	м.Новгород-Сіверськ	Держархів Чернігівської області, ф. 145, оп. 2, спр. 859, арк. 5.
	м.Новозибків	В Новозыбкове // ЧЗГ. – 1917. – № 21. – 13 марта. – С.7.
	м.Конотоп	Держархів Чернігівської області, ф. 145, оп.3, 2784, 44зв.
	Новозибківський пов.	ГАРФ, ф. 1788, оп. 2, спр. 154, арк. 192.
	Шостка Глухівського пов.	В Шостке, Глуховского уезда // ЧЗГ. – 1917. – № 21. – 13 марта. – С. 8.
	селище Сновськ Городнянського пов.	Подполье на Черниговщине. Городнянщина 1917 – 1918 гг. // Держархів Чернігівської області, ф. Р - 592, оп.1, спр.3, арк.55; Быструков (б.и.) Городнянщина в 1917 – 1918 гг. (Из истории гражданской войны на Черниговщине) // Летопись революции. – 1925. – № 4 (13). – С.107.
6 березня	м.Стародуб	Щербаков В.Черниговщина в эпоху Февральской революции и в дооктябрьский период 1917г. // Летопись революции. – 1927. – № 2. – С. 43.

Продовження Додатку Е

8 березня	м.Чернігів	Как организовывался Черниговский комитет представителей общественных организаций // Черниговский Ц.-О. вестник. – 1917. – № 69. – 27 марта. – С. 2.
	заштатне м. Короп	ГАРФ, ф. 1788, оп.2, спр. 154, арк. 84.
	п.Добрянка Городнянського пов.	Держархів Чернігівської області, ф. Р – 592, оп.1, спр.3, арк.524; Быструков (б.и.) Городнянщина в 1917 – 1918 гг. (Из истории гражданской войны на Черниговщине) // Летопись революции. – 1925. – № 4 (13). – С.106.
12 березня	с.Велика Тополь Новозибківського пов.	По Черниговской губернии // Земля и воля. – 1917. – № 11. – 6 апреля. – С. 4.
13 березня	м.Батурин	Масловъ П. м. Батурин, Черниговской губ. // ЧЗГ. – 1917. – № 26 – 27. – 31 марта – 4 апреля. – С. 8.
20 березня	с.Дубровне Тупичівської вол. Городнянського пов.	В.З. с. Дубровное, Городнянского уезда // ЧЗГ. – 1917. – № 34. – 28 апреля. – С. 6.
24 березня	Чернігівський губвиконком	От Черниговского губернского исполнительного комитета // ЧЗГ. – 1917. – № 29. – 11 апреля. – С. 7.
25 березня	хут. Стенок, с.Переяславка Ніжинський пов., с.Слобідки – волосний виконком	Сведения о вновь образовавшихся волостных исполнительных комитетах и продовольственных камерах // Известия Черниговского губисполкома и губпродкомитета. – 1917. – № 19. – 30 мая. – С.1.; ЦДАВО України, ф. 1486, оп.1, спр.4, арк.7.

Продовження Додатку Е

26 березня	с.Ольшани, с.Болдаревка – волосні виконкоми	Сведения о вновь образовавшихся волостных исполнительных комитетах и продовольственных камерах // Известия Черниговского губисполкома и губпродкомитета. – 1917. – № 19. – 30 мая. – С. 1.
27 березня	с.Макошино – волосний виконком	Сведения о вновь образовавшихся волостных исполнительных комитетах и продовольственных камерах // Известия Черниговского губисполкома и губпродкомитета. – 1917. – № 19. – 30 мая. – С. 1.
28 березня	с.Хрещате Держанівської вол. Козелецького пов.	с. Хрещатое, Козелецкого у. // ЧЗГ. – 1917. – № 35–36. – 2 – 16 мая. – С. 7.
29 березня	с.Остапівка – волосний виконком	Сведения о вновь образовавшихся волостных исполнительных комитетах и продовольственных камерах // Известия Черниговского губисполкома и губпродкомитета. – 1917. – № 19. – 30 мая. – С. 1.
7 квітня	с.Ріжківка	Сведения о вновь образовавшихся волостных и сельских исполнительных комитетах и продовольственных камерах // Известия Черниговского губисполкома и губпродкомитета. – 1917. – № 26. – 7 июня. – С. 2.
8 квітня	с.Нехаєвка	Сведения о вновь образовавшихся волостных и сельских исполнительных комитетах и продовольственных камерах // Известия Черниговского губисполкома и губпродкомитета. – 1917. – № 26. – 7 июня. – С. 2.

Продовження Додатку Е

9 квітня	с.Руднянськ	Сведения о вновь образовавшихся волостных и сельских исполнительных комитетах и продовольственных камерах // Известия Черниговского губисполкома и губпродкомитета. – 1917. – № 26. – 7 июня. – С. 2.
10 квітня	Бабська вол.	Сведения о вновь образовавшихся волостных исполнительных комитетах и продовольственных камерах // Известия Черниговского губисполкома и губпродкомитета. – 1917. – № 19. – 30 мая. – С. 1.
	Кульневська вол., Авдіївська вол., Білошицька слобода, с. Прібинськ, с.Шишковськ, с.Святськ, с.Шабалинівка, с.Пекаревськ, с.Костирівськ, с.Лузінськ, с.Степанівськ, с.Стольне	Сведения о вновь образовавшихся волостных и сельских исполнительных комитетах и продовольственных камерах // Известия Черниговского губисполкома и губпродкомитета. – 1917. – № 26. – 7 июня. – С. 2.
11 квітня	с.Кнутовськ, с.Авдєєвськ, с.Волоськовськ, с.Дяговськ, хут. Дміровський, хут. Семенівський, хут. Удовський	Сведения о вновь образовавшихся волостных и сельских исполнительных комитетах и продовольственных камерах // Известия Черниговского губисполкома и губпродкомитета. – 1917. – № 26. – 7 июня. – С. 2.
Між 10-12 квітня	с.Хлопяніновськ, селище Свірськ, селище Руднянськ, с. Козмянічськ та хут. Козмянічськ, селище Козмяніч, селище Гутіщецьк, с.Апостоловське	Сведения о вновь образовавшихся волостных и сельских исполнительных комитетах и продовольственных камерах // Известия Черниговского губисполкома и губпродкомитета. – 1917. – № 26. – 7 июня. – С. 2.

Продовження Додатку Е

12 квітня	Перелюбська вол., с.Перелюбськ	Сведения о вновь образовавшихся волостных и сельских исполнительных комитетах и продовольственных камерах // Известия Черниговского губисполкома и губпродкомитета. – 1917. – № 26. – 7 июня. – С. 2.
	с.Кербутовськ	Сведения о вновь образовавшихся волостных и сельских исполнительных комитетах и продовольственных камерах // Известия Черниговского губисполкома и губпродкомитета. – 1917. – № 26. – 7 июня. – С. 2.
13 квітня	Шабалинівська вол.	Сведения о вновь образовавшихся волостных и сельских исполнительных комитетах и продовольственных камерах // Известия Черниговского губисполкома и губпродкомитета. – 1917. – № 26. – 7 июня. – С. 2.
14 квітня	Волоськівська вол.	Сведения о вновь образовавшихся волостных и сельских исполнительных комитетах и продовольственных камерах // Известия Черниговского губисполкома и губпродкомитета. – 1917. – № 26. – 7 июня. – С. 2.
16 квітня	містечко Ново-Млинськ	Сведения о вновь образовавшихся волостных и сельских исполнительных комитетах и продовольственных камерах // Известия Черниговского губисполкома и губпродкомитета. – 1917. – № 26. – 7 июня. – С. 2.

Продовження Додатку Е

22 квітня	Пакульська вол.	[22 апреля образовался Пакульский волостной исполнительный комитет...] // Известия Черниговского губисполкома и губпродкомитета. – 1917. – № 13. – 14 мая. – С. 2.
На поч. травня	у Глухівському повіті організовано 61 сільський виконком	г. Глухов // ЧЗГ. – 1917. – № 37. – 19 мая. – С. 7.
2 травня	Седнівська вол.	[2 мая образовался Седневский волостной исполнительный комитет...] // Известия Черниговского губернского исполнительного комитета и губпродкомитета. – 1917. – 9 мая. – № 12. – С. 2.
9 травня	Туліголовська вол. Глухівського пов.	ЦДАВО України, ф.1457, оп. 1, спр.3, арк. 155.
14 травня	передмістя сіл Авдіївка, Ніжинського пов. – районний виконком	ЦДАВО України, ф. 1486, оп.1, спр.4, арк. 60.
9 липня	с.Івашовка, Городнянського пов.	Коробець К.Н. с. Івашовка, Городнянського у. // ЧЗГ. – 1917. – № 56. – 25 июля.
24 – 25 липня	Березненська вол.	Березна, Черниговский у. // Известия губисполкома /Чернигов/. – 1917. – № 49. – 6 июля. – С. 4.; ЦДАВО України, ф. 1457, оп. 1, спр. 4, арк. 104.

Додаток Ж

Персональний склад Чернігівського губернського виконавчого комітету за архівними даними (I) та “Чернігівською земською газетою” (II) на початок квітня 1917 року*

Відомості	Представники від повітів і груп населення							
	Борзенський пов.		Глухівський пов.		Городнянський пов.		Козелецький пов.	
	ПІБ	рід занять/ статус	ПІБ	рід занять/ статус	ПІБ	рід занять/ статус	ПІБ	рід занять/ статус
I	Голодюк В.І.	вчитель вищого початкового училища	Маслов Д.М.	не вказаний	Бичковський І.М	машиніст залізниці	Фарбовський В.І.	судовий слідчий
	Скляренко С.А.	земський службовець	Марчевський В.А.	не вказаний	Костюк П.М.	вчитель	Чайка І.І.	козак, землемір
II	Голодюк В.І.	вчитель вищого початкового училища	Гузель М.П.	фельдшер кооператор	Фарбовський В.І.	судовий слідчий	відомості відсутні	-
	Скляренко С.А.	земський службовець	Заруцжий М.В.	землевласник	Чайка І.І.	козак, землемір	відомості відсутні	-

Продовження Додатку Ж

Відомості	Представники від повітів і груп населення							
	Конотопський пов.		Кролевецький пов.		Мглинський пов.		Новгород-Сіверський пов.	
	ПІБ	рід занять/ статус	ПІБ	рід занять/ статус	ПІБ	рід занять/ статус	ПІБ	рід занять/ статус
I	Бакулін П.А.	робітник	Літвененко М.Є.	не вказаний	відомості відсутні	-	Баглай Ф.А.	земський страховий агент
	Образцов Є.М.	вчитель комерційного училища	Прищеп К.П.	не вказаний	відомості відсутні	-	Українченко П.І.	селянин, службовець по спорудженню залізничного моста
II	Бакулін П.А.	робітник	Лозовик Ф.П.	селянин	Зубов М.М.	селянин	Баглай Ф.А.	земський страховий агент
	Образцов Є.М.	вчитель комерційного училища	Новицький А.А.	мировий суддя	Шимановський П.Б.	Мглинський міський голова	Українченко П.І.	селянин, службовець по спорудженню залізничного моста

Продовження Додатку Ж

Відомості	Представники від повітів і груп населення							
	Новозибківський пов.		Ніжинський пов.		Остерський пов.		Сосницький пов.	
	ПІБ	рід занять/ статус	ПІБ	рід занять/ статус	ПІБ	рід занять/ статус	ПІБ	рід занять/ статус
I	Савич П.П.	кооператор	Висоцький М.В.	землевласник	відомості відсутні	-	Пилипенко А.І.	козак
	Соловійов У.І.	селянин	Боріс В.А.	селянин, рахівник продовольчого складу	відомості відсутні	-	Адаменко В.Ф.	інспектор народних училищ
II	Савич П.П.	кооператор	Висоцький М.В.	землевласник	Стрелков А.М.	технік-будівельник	Пилипенко А.І.	козак
	Соловійов У.І.	селянин	Боріс В.А.	селянин, рахівник продовольчого складу	Хмелевцов І.Ф.	лісничий	Адаменко В.Ф.	інспектор народних училищ

Продовження Додатку Ж

Відомості	Представники від повітів і груп населення							
	Стародубський пов.		Суразський пов.		Чернігівський пов.		від м. Чернігова	
	ПІБ	рід занять/ статус	ПІБ	рід занять/ статус	ПІБ	рід занять/ статус	ПІБ	рід занять/ статус
I	Славкін У.А.	не вказаний	Медведєв І.В.	не вказаний	Шраг І.Л.	присяжний повірений	Селіванов В.К.	не вказаний
	Шарпан І.Ф.	член виконкому	Костира А.А.	не вказаний	Шахлевич А.А.	народний вчитель	-	-
II	Селіванов П.К.	голова Новозибківського кооперативного союзу	Каліновський П.І.	член губернської земської управи, землевласник	Шраг І.Л.	присяжний повірений	Селіванов В.К.	статистик
	Шарпан І.Ф.	член виконкому	Подвойський П.І.	селянин	Шахлевич А.А.	народний вчитель	-	-

Продовження Додатку Ж

Відомості	Представники від повітів і груп населення									
	група населення		група населення		група населення		група населення		від національних товариств	
	ПІБ	рід занять/ соц. походження	ПІБ	рід занять/ соц. походження	ПІБ	рід занять/ соц. походження	ПІБ	рід занять/ соц. походження	ПІБ	рід занять / соц. походження
I	Ткачов Ф.М., Іванов А.І., Крутько В.Ф., Засов В.І., Кулакін Д.М.	від солдат	Хмольницький М.А. Ломакін Я.Д., Зонченко В.Т., Обороменко С.П., Паронко С.Т., Сапоненко Т.Є.	від селян	Шматок П.М. Хільченко Т.П. Тітенко А.А. Самоненко П.М., Авраменко В.Д.	від робітників	Савич А.П., Курочкін В.І	від кооперативів	відомості відсутні	-
II	Ткачов Ф.М. (Клінци), Іванов А.І. (Новозибків), Крутько В.Ф. (Ніжин), Засов В.І. (гарнізон м. Чернігова), Кулакін Д.М. (гарнізон м. Чернігова),	від солдат**	Хмольницький М.А. (Суражський пов.), Ломакін Я.Д. (Борзнянський пов.), Зенченко В.Т. (Конотопський пов.), Обеременко С.П., Паренко С.Т. (Мглинський пов.), Сапоненко Т.Є.	від селян**	Шматок П.М., (Шостенський пороховий завод), Хільченко Т.П. (Конотопська рада робітничих депутатів), Тітенко А.А. (Клінци), Самоненко П.М., Авраменко В.Д. (Корюківський цукровий завод)	від робітників**	Савич А.П., Курочкін В.І	від кооперативів	1 представник - прізвище не встановлено	від євреїв

*Складено автором за: [45] Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 254а, спр. 47, арк. 71 – 72; [261] От Черниговского губернского исполнительного комитета // ЧЗГ. – 1917. – № 29. – 11 апреля. – С. 7.

** Географічне представництво уточнено за: [183] Губернский исполнительный комитет // ЧЗГ. – 1917. - № 25. – 28 марта. – С.4.

Додаток 3

**Склад Чернігівського губерньського виконавчого комітету
на початок квітня 1917 року***

Організація чи соціальна група	Кількість представників	
	абс.	%
від міського самоуправління	1	2
від земських службовців	5	10
члени виконкомів	1	2
судові слідчі та мирові судді	3	6
присяжні повірені	1	2
землевласники	3	6
кооператори та кооперативи	5	10
вчителі та інспектори народних училищ	4	8
службовці залізниці	1	2
робітники	6	12
селяни	12	24
солдати	5	10
козаки	3	4
від національних товариств	1	2
партійні організації	-	-
Всього:	50	100

*Складено та розраховано автором за: [45] Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 254а, спр. 47, арк.71 – 72; [261] От Черниговского губернского исполнительного комитета // ЧЗГ. – 1917. – № 29. – 11 апреля. – С. 7.

Додаток И

**Персональний склад Чернігівського губернського виконавчого комітету
на 2-ге липня 1917 року***

ПІБ	Група населення або організація
Ф.А. Шихуцький	міська продуправа
В.Н. Константинович	губземком
А.А. Свечин	губернська земська управа
В.А. Базилевич	губернська українська Рада
К.М. Рябуха	губземком
С.П. Гончаров	губземком
І.М. Руденко	губземком
Л.К. Кривцов	губземком
А.М. Герасименко	рада селянських депутатів
Т.Я. Соколов	соц.-рев.
І.Ф. Хмелєвцов	губвиконком; губземком
Т.П. Хільченко	губвиконком
М.К. Шименецький	губземком
В.Д. Авраменко	робітники
А. Бобровник	селяни
А.І. Мілейченко	селяни
К.М. Осіньковський	рада робітничих та військових депутатів
І. Полуботок	соц.-дем. меншовицька організація
В.К. Селіванов	соц.-дем. меншовицька організація
С.А. Скіяренко	виконком

Продовження Додатку И

К.М. Гіпон	продкомітет
С.Г. Урін	комітет РСДРП(б)
А.М. Утковський	міськвиконком
І.Л. Шраг	член виконкому
Т.Г. Осадчий	продкомітет
В.К. Селіванов	продкомітет
І.І. Соловійов	селяни Новозибківського повіту
М.Н. Зубов	селяни
С. Паренко	селяни
В. «...»**	УПСР
В. Каліван	УПСР
В. Зіза	УПСР
Я.І. Шрамєдан	член міського продкомітету
С.І. Манушкін	член губернської продовольчої каси
О.О. «...»	«...»
Котлярєвський (б.і)	відомості відсутні
М.Н. Федорченко	губвиконком
Д.М. Іванова	Чернігівський міський комітет партії народної свободи
Е.М. Васютінський	Чернігівський комітет РСДРП (б)
В.М. Васютінський	рада селянських депутатів
Д.Е. Стрижаков	губпродкомітет
І.Ф. Шарпан	кооператив Стародубського пов.
Н. Кановалов	губпродкомітет
А.М. Стерлін	Чернігівський комітет ЄСДРП ПЦ

Продовження Додатку И

С.Е. Бичков	Чернігівський комітет ЄСДРП ПЦ
К.Н. Шуревський	член губпродкомітету
Л.В. Лященко	член губпродкомітету
В.Т. Зінченко	член губпродкомітету
Н.Т. Власенко	член губпродкомітету
О. Шахневич	член губвиконкому
Я. «...»	член Чернігівського повітового продкомітету
Довжик (б.і)	Чернігівський комітет ЄСДРП ПЦ
Я.Д. Ломакін	селяни
А.М. «...»	член земельної управи
А. «...»	Чернігівська фракція Цейрей –Ціон
«...»	Чернігівська фракція Цейрей –Ціон
С.Л. Ронін	Чернігівська фракція Цейрей-Ціон
С.М. Гейрман	виконком єврейської громадської організації.
П.П. Савіч	«...»
П.П. Друков	«...»
Мещанській (б.і)	губпродкомітет
Лозовик (б.і)	губпродкомітет
Гусєва (б.і)	губпродкомітет
Гузаєвич (б.і)	губпродкомітет
Савіцький (б.і)	губпродкомітет
П.О. Бакулін	помічник губкомісара

*Складено та розраховано автором за: [32] ЦДАВО України, ф 1457, оп.1, спр 4, арк 60 – 60зв., 66 – 67.

** «...» – не ідентифіковано (не зрозуміло в тексті).

Додаток К

**Кільнісний склад Чернігівського губернського виконавчого комітету
на 2 липня 1917 року***

Організації, соціальні групи та партії	Кількість представників	
	абс.	%
губвиконком	4	6,1
губернська земська управа	2	3
губземком	6	9,1
губпродком	11	16,6
губернська продовольча каса	1	1,5
губернська українська Рада	1	1,5
Чернігівський повітовий продкомітет	1	1,5
міський виконком	3	4,6
міська продуправа	1	1,5
міський продкомітет	4	6,1
кооперативів	1	1,5
рада селянських депутатів	2	3
рада робітничих та військових депутатів	1	1,5
УПСР	3	4,6
соц.-дем. меншовики	2	3
соц.-рев.	1	1,5
РСДРП(б)	2	3
Чернігівський міській комітет партії народної свободи	1	1,5
Чернігівський комітет ЄСДРП ПЦ	3	4,6

Продовження Додатку К

Чернігівська фракція Цеїрей-Ціон	4	6,1
комітет єврейської громадської організації	1	1,5
помічник губернського комісара	1	1,5
робітники	1	1,5
селяни	5	7,6
не ідентифіковано	4	6,1
Всього:	66	100

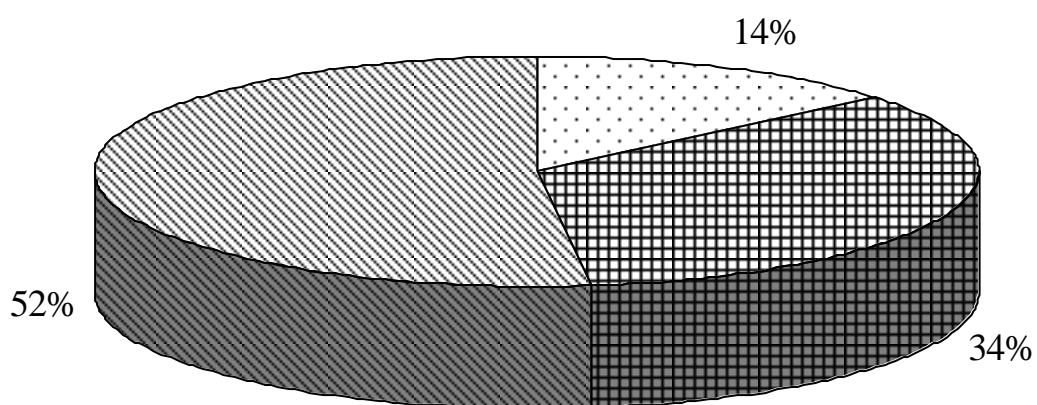
*Складено та розраховано автором за: [32] ЦДАВО України, ф 1457, оп.1, спр 4, арк 60 – 60зв.

**«...» – не ідентифіковані (не зрозуміло в тексті).

Додаток Л

Динаміка зміни особового складу Чернігівського губвиконкому
на весні 1917 р.*

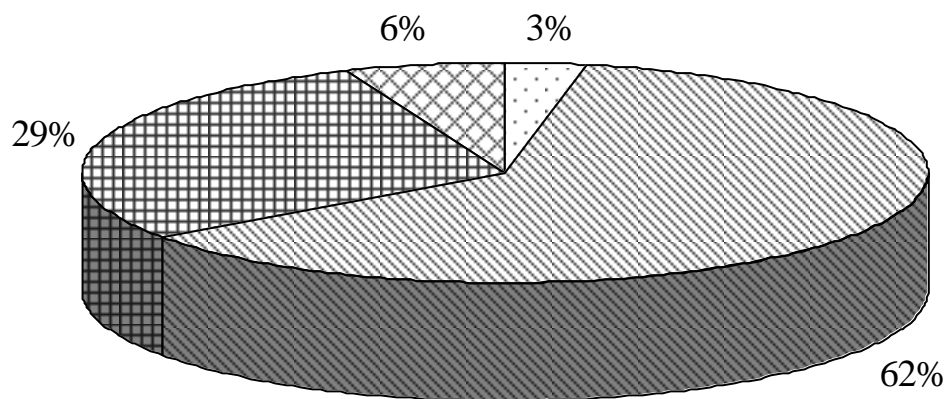
Склад Чернігівського губвиконкому
на початку квітня 1917 р.

- буржуазно-ліберальна течія демократична течія
 радикально-демократична течія

Продовження Додатку Л

Склад Чернігівського губвиконкому на початку липня 1917 р.

- буржуазно-ліберальна течія ▨ демократична течія
- ▩ радикально-демократична течія ▤ не ідентифіковано

*Складено та розраховано автором за джерелами: [32] ЦДАВО України, ф. 1457, оп. 1, спр 4, арк 60 – 60зв.; [45] Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 254а, спр. 47, арк.7 – 72; [261] От Черниговского губернского исполнительного комитета // ЧЗГ. – 1917. – № 29. – 11 апреля. – С. 7.

Додаток М

**Кошторис витрат на утримання
тимчасових повітових виконавчих комітетів***

№ за порядком	Назва повіту	Число членів комітету	Добові та роз'їзні членам комітету		Утримання канцелярії		Разом	
			Р.**	К.**	Р.	К.	Р.	К.
1.	Борзенський	8	1370	-	385	-	1755	-
2.	Городнянський	-	1726	-	605	-	2331	-
3.	Глухівський	11	2630	-	370	-	3000	-
4.	Козелецький	5	2600	-	739	-	3339	-
5.	Кролевецький	-	-	-	-	-	2333	33
6.	Конотопський	відомості	не	отримані				
7.	Мглинський	10	1500	-	700	-	2200	-
8.	Ніжинський	9	2350	-	200	-	2550	-
9.	Новгород-Сіверський	20	4666	66	566	66	5233	32
10.	Новозибківський	-	-	-	575	-	575	-
11.	Остерський	11	8535	-	309	-	8844	-
12.	Сосницький***	31	8125	33	531	66	8556	99
13.	Стародубський	6	1760	-	200	-	1960	-
14.	Суразький	-	200	-	470	-	670	-
15.	Чернігівський	-	250	-	250	-	500	-
16.	Разом	111	35712	99	5901	32	43947	64

*Джерело: [46] Список расходов на содержание временных уездных исполнительных комитетов Черниговской губернии // Держархів Чернігівської області, ф, 127, оп. 254а, спр.59, арк.6.; [8] ГАРФ, ф, 1788. оп.2, д. 32, л.51.

** Де Р. – рублі, а К. – копійки.

*** За нашими підрахунками, сума “разом” по Сосницькому пов. повинна дорівнювати 8656 руб. 99 коп.

Додаток Н

Кошторис витрат на утримання повітових виконавчих комітетів Чернігівської губернії на протязі трьох місяців*

Повітові виконкоми	Кількість голів	Утримання	Товариши голів	Утримання	Кількість членів	Утримання	Кількість секретарів	Утримання	Канцелярія та госп-чі витрати	Наймання приміщення	Прогони	Добові	Усього
Чернігівський	—	—	—	—	—	—		1500		—	—	—	1500
Борзнянський	—	—	—	—	8	3510	—		1035	120	600	—	5265
Глухівський	—	—	1	750	11	6240	1	750	360	—	900		9000
Городнянський	—	—	—	—	—	—	1	525	1290	—	4100	1080	6995
Козелецький	2	1800	2	1500	2	1500	1	750	1465	—	900		7915
Кролевецький	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7000**
Конотопський						Відомості	відсутні						
Мглинський	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6800**
Новгород-Сіверський	—	—	—	20	—	—	—	—	1700	—	—	9000	12700*** (12720)
Новозибківський	1	1350	1	900	—	—	1	600	2150	150	1760		6919
Ніжинський	12	1800	—	—	24	2880	12	2700	600	—	3450	3600	15030
Остерський	—	—	—	—	11	4950	—	—	927	—	12375		18259*** (18252)
Сосницький	—	—	—	—	20	15000	—	—	1415	—	2160	900	19465*** (19475)
Стародубський	—	—	—	—	6	2700		600		—	1500	1080	5880
Суразський	1	600	—	—	—	—	1	450	960	—	—	—	2010

*Джерело: [46] Смета на содержание уездных исполнительных комитетов Черниговской губернии в течении трех месяцев // Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп.254а, спр.59, арк.11 – 12.

** Суми вписані олівцем.

*** Цифри, наведені в дужках, отримані автором при перерахунку основних статей видатків.

Додаток П

**Кошторис витрат на утримання Чернігівського губерньського
виконавчого комітету у травні, червні та липні 1917 р.***

№ за порядком	Предмети витрат	На один місяць (руб.)	На три місяці (руб.)
1.	Добові 14 членам Постійного Бюро губвиконкому за роботу 10 руб. на добу рахуючи 30 днів в місяць (згідно постанови губвиконкому від 26 березня)	4200	12600
2.	Добові голові губвиконкому (згідно постанови губвиконкому від 26 березня)	450	1350
3.	Додаткові добові членам Бюро при відрядженнях (згідно постанови Бюро у квітні)	900	2700
4.	Роз'їзні членам Бюро (проїзд у II класі залізницею, на конях по дійсній вартості)	900	2700
5.	Добові 42-м членам губвиконкому з розрахунку на 5 діб по 10 руб. на добу (припустимо, що з'їзд буде один раз у два місяці)	2100	3150
6.	Роз'їзні 42-м членам губвиконкому, рахуючи по 25 руб. на людину.	1050	1575**
7.	Утримання службовців канцелярії	1475	4425
8.	Запрошення спеціалістів з різних питань	300	900
9.	Телеграфні витрати	1000	3000
10.	Поштові та канцелярські витрати, а також придбання бланків, прибутково-видаткових книг, друкування відозв, об'яв тощо	200	600

Продовження Додатку П

11.	Господарчі та різні інші витрати: на освітлення, прибирання приміщення тощо	75	225
12.	Непередбачені витрати***	1200	3600
13.	Витрати на видання та розповсюдження “Известий Черниговского губернского исполнительного и продовольственного комитетов”	1500	4500
	Всього	15350	41325

*Джерело: [8] Смета расходов на содержание Черниговского губернского исполнительного комитета в мае, июне и июле 1917 г. // ГАРФ, ф. 1788, оп.2, д.32, л.52; [45] Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 254а, спр.47, арк. 79.

**В пояснювальній записці до кошторису зазначено, що кожному на один з'їзд передбачалося по 1050 руб., а на другий ще по 525 руб. додатково, що в сумі складає 1575 руб. [8, л. 55зв.].

***Під непередбаченими витратами головним чином розуміються витрати на підготовчі розпорядження до виборів в Установчі збори та інші потреби, які не були забезпечені статтями кошторису [8, л. 56].

Додаток Р

Добова винагорода комісарам за постановою Тимчасового уряду від 18 березня та 26 травня 1917 р.*

Посада	Для тих, хто одержував утримання на урядовій або громадській службі	Для тих, хто не одержував утримання
Губкомісари	15 руб.	25 руб.
Помічники губкомісарів	15 руб.	20 руб.
Повітові комісари	10 руб.	15 руб.
Помічники повітових комісарів	7 руб.	10 руб.

* Складено автором за джерелами: [115] Держархів Чернігівської області, ф. 1821, оп. 1, спр. 1, арк.28; 68.; [356] Об установлении особого суточного вознаграждения губернским комиссарам и их помощникам и уездным комиссарам и об отпуске средств из казны на эту надобность, а также на другие потребности, вызываемые устройением на новых началах государственного порядка и местного управления // Журналы заседаний Временного правительства: Март – октябрь 1917 года. В 4 – х т. / Федеральная архивная служба России; ГАРФ / [Б.Ф. Додонов (отв.ред.), Е.Д. Гринько (сост.), О.В. Лавинская (сост.)]. – Т. 2. Май – июнь 1917 года – М.: РОССПЭН, 2002. – С. 128 – 129.

Додаток С

**Кошторис щомісячного утримання повітових комісарів
та їх канцелярій***

Статті витрат кожного повітового комісара	Сума/руб.
на роз'їзди	500
утримання секретарю	200
на наймання переписувачів, регістраторів, купівлю канцелярських приналежностей, телеграфні та поштові витрати, наймання кур'єрів тощо	500
витрати на ознайомлення населення з розпорядженнями уряду	400
непередбачувані витрати	25
наймання та утримання приміщень (опалення і освітлення)	125
Разом:	1750

*Складено та розраховано автором за джерелами: [8] ГАРФ, ф.1788, оп.2, д.32, л.41 – 43; [306] [13 – 14 сего июня состоялось...] // Известия губисполкома (Чернигов). – 1917. – №47. – 4 июля. – С. 3 – 4.

Додаток Т

**Витрати на утримання Борзенського повітового комісара, помічника комісара та інші потреби, здійснені
з 1 квітня 1917 р. по 1 жовтня 1917 р.***

Статті витрат	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень	Усього
1. Утримання комісара	300	300	180	200	300	450	1730
2. Помічника	–	21	210	210	–	–	441
3. Секретаря	–	–	–	–	–	–	–
4. Інших службовців канцелярії	60	60	60	60	110	100	450
5. Кур'єра	–	–	–	–	15	15	30
6. Канцелярські видатки, публікації за підписом комісара та ін.			9.70	126.18	90.66	78.50	305.04
7. Оренда приміщення, опалення, освітлення та утримання	Канцелярія	комісара	знаходиться	у	приміщенні	повітового	з'їзду
8. Відрядження у службових справах	–	–	0	6	118.68		124.68
Всього	360	381	459.70	602.18	634.34	643.50	3080.72
9. Одноразові витрати	–	–	–	–	–	–	–
Разом усього	–	–	–	–	–	–	–

*Джерело: [47] Держархів Чернігівської області, ф.127, оп.254а, спр.80, арк. 180 –187.

Продовження Додатку Т

Витрати на утримання Глухівського повітового комісара, помічника комісара та інші потреби, здійснені з 1 квітня 1917 р. по 1 жовтня 1917 р.*

Статті витрат	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень	Усього
1. Утримання комісара	400	455	450	450	450	450	2655
2. Помічника	–	–	–	–	–	–	–
3. Секретаря	–	–	–	–	–	–	–
4. Інших службовців канцелярії		34	34	144	234	234	680
5. Кур'єра	–	–	–	25	25	25	75
6. Канцелярські видатки, публікації за підписом комісара та ін.		13.75	24.60	71.12	51.90	88.55	(249.92)*
7. Оренда приміщення, опалення, освітлення та утримання	–	–	–	–	–	–	–
8. Відрядження у службових справах	–	–	–	–	–	–	94.60
Всього	400	502.75	508.60	690.12	760.90	347.55 (797.55)	(3754.52)
9. Одноразові витрати	–	–	198.65	303.22	–	150.50	652.37
Разом усього	–	–	707.25	993.34	–	498.50	(8161.41)

*Цифри, наведені в дужках, отримані автором при перерахунку основних статей видатків.

Продовження Додатку Т

Витрати на утримання Городнянського повітового комісара, помічника комісара та інші потреби, здійснені з 1 квітня 1917 р. по 1 жовтня 1917 р.

Статті витрат	Квітень (з 8 травня по 1 травня)	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень	Усього
1. Утримання комісара	595	450	450	450	450	450	2845
2. Помічника	—	—	—	—	—	—	—
3. Секретаря	225	225	225	225	225	225	1350
4. Інших службовців канцелярії	450	450	450	450	450	450	1350 (2700)*
5. Кур'єра	75	75	75	75	75	75	450
6. Канцелярські видатки, публікації за підписом комісара та ін.	100	100	100	100	100	100	600
7. Оренда приміщення, опалення, освітлення та утримання	197	197	197	197	197	197	1182
8. Відрядження у службових справах	—	—	—	—	—	—	—
Всього	1892 (1642)	1747 (1497)	1747 (1497)	1747 (1497)	1747 (1497)	1747 (1497)	— (9127)
9. Одноразові витрати	1130	—	—	—	—	—	—
Разом усього	—	—	—	—	—	—	—

* Цифри, наведені в дужках, отримані автором при перерахунку основних статей видатків.

Продовження Додатку Т

Витрати на утримання Козелецького повітового комісара, помічника комісара та інші потреби, здійснені з 1 квітня 1917 р. по 1 жовтня 1917 р.

Статті витрат	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень	Усього
1. Утримання комісара	640	465	450	465	465	–	2485
2. Помічника	–	–	–	–	–	–	–
3. Секретаря	–	80	80	80	80	–	320
4. Інших службовців канцелярії	–	67.50	75	77.50	85	120	425
5. Кур'єра	–	–	–	–	–	–	–
6. Канцелярські видатки, публікації за підписом комісара та ін.	–	–	–	–	–	–	479.74
7. Оренда приміщення, опалення, освітлення та утримання	–	–	–	–	–	–	–
8. Відрядження у службових справах	–	–	–	–	–	–	249.40
Всього	(640)*	(612.5)	(605)	(622.50)	(630)	(120)	3959.14
9. Одноразові витрати	–	–	–	–	–	–	–
Разом усього	–	–	–	–	–	–	–

* Цифри ,наведені в дужках, отримані автором при перерахунку основних статей видатків.

Продовження Додатку Т

**Витрати на утримання Конотопського повітового комісара, помічника комісара та інші потреби, здійснені
з 1 квітня 1917 р. по 1 жовтня 1917 р.**

Статті витрат	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень	Усього
1. Утримання комісара	300	465	450	465	465	450	2595
2. Помічника	—	—	—	—	—	—	—
3. Секретаря	85	85	85	85	85	85	510
4. Інших службовців канцелярії	40	40	124	124	244	219	791
5. Кур'єра	10	10	10	10	20	20	80
6. Канцелярські видатки, публікації за підписом комісара та ін.	—	—	—	—	—	—	1275
7. Оренда приміщення, опалення, освітлення та утримання	Приміщення	у	повітовому	з'їзді			
8. Відрядження у службових справах	—	—	—	—	—	—	600
Всього	435	600	669	684	814	774	5851
9. Одноразові витрати	—	—	—	—	—	—	—
Разом усього	—	—	—	—	—	—	—

Продовження Додатку Т

Витрати на утримання Мглинського повітового комісара, помічника комісара та інші потреби, здійснені з 1 квітня 1917 р. по 1 жовтня 1917 р.

Статті витрат	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень	Усього
1. Утримання комісара	–	450	450	580	450	450	2380
2. Помічника	300	–	–	–	–	–	300
3. Секретаря	80	100	200	200	200	200	980
4. Інших службовців канцелярії	138.32	215	350	270	270	270	1513.32
5. Кур'єра	43	43	70	80	80	80	396
6. Канцелярські видатки, публікації за підписом комісара та ін.	55.38	32	242.55	213.78	120	8	671.71
7. Оренда приміщення, опалення, освітлення та утримання	60	–	380	–	–	–	440
8. Відрядження у службових справах	–	100	250	300	325	200	1175
Всього	–	(940)*	–	(1643.78)	(1445)	(1208)	7856.03
9. Одноразові витрати	1000	–	350	–	–	–	1350
Разом усього	(1676.7)	–	(2292.55)	–	–	–	9206.03

* Цифри наведені в дужках, отримані автором при перерахунку основних статей видатків.

Продовження Додатку Т

Витрати на утримання Новозибківського повітового комісара, помічника комісара та інші потреби, здійснені з 1 квітня 1917 р. по 1 жовтня 1917 р.

Статті витрат	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень	Усього
1. Утримання комісара	300	310	300	210	310	279	1709
2. Помічника	—	—	—	—	—	—	—
3. Секретаря	—	—	—	200	200	200	600
4. Інших службовців канцелярії	283.32	1082.33	463.78	320	335	436	2920.43
5. Кур'єра	—	—	—	25	11.66		36.66
6. Канцелярські видатки, публікації за підписом комісара та ін.	278.10	416	97.10	10	53.46	300	1154.66
7. Оренда приміщення, опалення, освітлення та утримання	—	—	—	—	—	—	—
8. Відрядження у службових справах	223.28	342.40	115.60	260	—	—	941.28
Всього	1084.70	2150.73	976.48	1095 (1025)*	910.12	1236 (1215)	7453.30 (7362.03)
9. Одноразові витрати	—	—	—	—	—	—	—
Разом усього	—	—	—	—	—	—	—

* Цифри, наведені в дужках, отримані автором при перерахунку основних статей видатків.

Продовження Додатку Т

Витрати на утримання Новгород-Сіверського повітового комісара, помічника комісара та інші потреби, здійснені з 1 квітня 1917 р. по 1 жовтня 1917 р.

Статті витрат	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень	Усього
1. Утримання комісара	–	106.35	–	668.50	100	855.15	1730
2. Помічника	–	120	–	161	–	427	708
3. Секретаря	–	80	80	100	100	100	460
4. Інших службовців канцелярії	–	325	245	245	285	350	1450
5. Кур'єра	–	30	45	65	65	70	275
6. Канцелярські видатки, публікації за підписом комісара та ін.	–	39.90	68.25	67.90	18	78.45	272.50
7. Оренда приміщення, опалення, освітлення та утримання	–	16	6	14	108	8.80	(152.80)
8. Відрядження у службових справах	–	–	–	91.50	–	45	136.50
Всього	25.89	756.31 (717.25)*	486.30 (444.25)	1628.50 (1412.90)	712.13 (676)	1968 (1934.40)	5576.94 (5184.80)
9. Одноразові витрати	–	216	200	–	–	–	416
Разом усього	–	(933.25)	(464.25)	–	–	–	(5600.80)

* Цифри, наведені в дужках, отримані автором при перерахунку основних статей видатків.

Продовження Додатку Т

Витрати на утримання Остерського повітового комісара, помічника комісара та інші потреби, здійснені з 1 квітня 1917 р. по 1 жовтня 1917 р.

Статті витрат	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень	Усього
1. Утримання комісара	360	310	300	310	310	725	2215 (2315)*
2. Помічника	371	217	210	217	217	285	1517
3. Секретаря	–	70	70	70	70	70	350/250
4. Інших службовців канцелярії	–	–	–	–	20	50	70/200
5. Кур'єра	–	–	–	–	20	20	40
6. Канцелярські видатки, публікації за підписом комісара та ін.	–	–	–	–	–	–	913
7. Оренда приміщення, опалення, освітлення та утримання	–	–	–	–	–	–	–
8. Відрядження у службових справах	–	–	–	–	–	–	13.42
Всього	931 (731)	597	580	597	637	140/710 (1150)	3482/1510 (5118.42)
9. Одноразові витрати	–	–	–	–	–	–	–
Разом усього	–	–	–	–	–	–	–

*Цифри, наведені в дужках, отримані автором при перерахунку основних статей видатків.

Продовження Додатку Т

**Витрати на утримання Сосницького повітового комісара, помічника комісара та інші потреби, здійснені
з 1 квітня 1917 р. по 1 жовтня 1917 р.**

Статті витрат	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень	Усього
1. Утримання комісара	310	345	300	310	450	450	2165
2. Помічника	–	–	236	310	310	300	1156
3. Секретаря	83.34	83.34	83.34	83.34	83.34	83.34	500 (500.04)*
4. Інших службовців канцелярії	575	575	575	575	575	575	3450
5. Кур'єра	50	50	50	50	50	50	300
6. Канцелярські видатки, публікації за підписом комісара та ін.	416.66	416.66	416.66	416.66	416.66	416.66	2498.96 (2499.96)
7. Оренда приміщення, опалення, освітлення та утримання	125	125	125	125	125	125	750
8. Відрядження у службових справах	200	200	200	200	200	200	1200
Всього	1760	1795 (1760)	1985 (1986)	2070	2210	2200	12020 (12021)
9. Одноразові витрати	–	–	–	–	–	–	–
Разом усього	–	–	–	–	–	–	–

* Цифри, наведені в дужках, отримані автором при перерахунку основних статей видатків.

Продовження Додатку Т

Витрати на утримання Стародубського повітового комісара, помічника комісара та інші потреби, здійснені з 1 квітня 1917 р. по 1 жовтня 1917 р.

Статті витрат	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень	Усього
1. Утримання комісара	450	450	450	450	450	450	2700
2. Помічника	—	—	300	300	300	300	1200
3. Секретаря	—	—	—	66.66	200	175.25	441.90 (441.91)*
4. Інших службовців канцелярії	—	—	—	100	100	100	300
5. Кур'єра	—	—	—	100	100	100	300
6. Канцелярські видатки, публікації за підписом комісара та ін.	За	весь	час				159.75
7. Оренда приміщення, опалення, освітлення та утримання	—	—	—	—	—	—	—
8. Відрядження у службових справах	За	весь	час				298.80
Всього	450	450	750	1016.66	1150	1150 (1125.25)	4966.66 (5400.46)
9. Одноразові витрати	—	—	—	—	—	—	2400
Разом усього	—	—	—	—	—	—	(7800.46)

* Цифри, наведені в дужках, отримані автором при перерахунку основних статей видатків.

Продовження Додатку Т

Витрати на утримання Суражського повітового комісара, помічника комісара та інші потреби, здійснені з 1 квітня 1917 р. по 1 жовтня 1917 р.

Статті витрат	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень	Усього
1. Утримання комісара	375	465	450	465	465	450	2670
2. Помічника	98	217	210	217	217	210	1169
3. Секретаря	200	200	200	200	200	200	1200
Помічник секретаря	150	150	150	150	150	150	900
4. Інших службовців канцелярії	100	100	100	100	100	100	600
5. Кур'єра	25	25	25	25	25	25	150
6. Канцелярські видатки, публікації за підписом комісара та ін.	124	124	124	124	124	124	744
7. Оренда приміщення, опалення, освітлення та утримання	—	—	—	—	—	—	—
8. Відрядження у службових справах		43	243	158	252	101	797
Всього	1072	1324	1502	1439	1533	1360	8230
9. Одноразові витрати	—	—	—	—	—	—	—
Разом усього	—	—	—	—	—	—	—

Продовження Додатку Т

**Витрати на утримання Ніжинського міського комісара, помічника комісара та інші потреби, здійснені
з 1 квітня 1917 р. по 1 жовтня 1917 р.**

Статті витрат	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень	Усього
1. Утримання комісара	–	–	–	–	–	–	–
2. Помічника	–	161	210	217	217	210	1015
3. Секретаря	–	50	150	150	150	150	650
4. Інших службовців канцелярії	–	173.99	499	502.66	286.66	150	1612.31
5. Кур'єра	–	–	–	–	3.33	40	43.33
6. Канцелярські видатки, публікації за підписом комісара та ін.	–	8.73	11.55	–	2.45	11.20	105.93 (33.93)*
7. Оренда приміщення, опалення, освітлення та утримання	–	–	–	–	–	–	–
8. Відрядження у службових справах	–	35	77	57.30	24.14	18.20	21.64 (211.64)
Всього	–	500.72 (428.72)	947.55	926.96	683.58	579.40	3038.21 (3566.21)
9. Одноразові витрати	–	–	–	–	–	–	154
Разом усього	–	–	–	–	–	–	4052.31 (3720.21)

* Цифри, наведені в дужках, отримані автором при перерахунку основних статей видатків.

Продовження Додатку Т

Витрати на утримання Ніжинського повітового комісара, помічника комісара та інші потреби, здійснені з 1 квітня 1917 р. по 1 жовтня 1917 р.

Статті витрат	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень	Усього
1. Утримання комісара	–	825	450	450	450	450	2625
2. Помічника	–	300	300	300	300	300	1500
3. Секретаря	73.33	100	100	200	200	200	873.33
4. Інших службовців канцелярії	5.50	82	127	238.56	232	320	1005.56 (1005.06)*
5. Кур'єра	–		139.50	100	100	182	521.50
6. Канцелярські видатки, публікації за підписом комісара та ін.	383.75	232	401.60	53.15		450.68	1521.18
7. Оренда приміщення, опалення, освітлення та утримання	–	–	221.83	–	22.50	440	684.33
8. Відрядження у службових справах	69.50	572.82	700.95	290.20	396.70	53	2082.72 (2083.17)
Всього	531.63 (532.08)	2111.82	2440.88	1681.91	1701.20	2345.68 (2395.68)	10813.12 (10813.62)
9. Одноразові витрати	–	32	15	165.66	15	268	495.66
Разом усього	531.63	2143.82	2455.88	1797.57 (1847.57)	1716.20	2663.68 (2613.68)	11308.78 (22086.85)

* Цифри, наведені в дужках, отримані автором при перерахунку основних статей видатків.

Додаток У

Зміна особового складу повітових комісарів на весні 1917 р.*

Повіт	Кінець березня		Початок травня	
	ШБ	рід занять	ШБ	рід занять
Борзенський	Товстолес Григорій Миколайович	голова повітової земської управи, голова комітету	Войташевський Микола Петрович (25 років)	випусник фізико- математичного факультету Московського університету, начальник повітової міліції
Глухівський	Снежков Пармен Миколайович	голова повітової земської управи	Трофименко А.П.	доктор хімії, начальник повітової міліції
Городнянський	Ковач Дмитро Порфирович	заступник голови повітової земської управи	Ковач Дмитро Порфирович	“”
Козелецький	Крінскфі Вітольд Іванович	голова повітової земської управи	Глуздовський Платон Васильович	колишній голова повітової земської управи
Конотопський	Константи́нів Микола Іванович	голова повітової земської управи	Будзилевич Володимир Йосипович	присяжний повірений
Кролевецький	Долинський Олексій Миколайович	голова повітової земської управи	Дубницький Степан Мартинович (57 років)	місцевий землевласник, страховий агент Кролевецького земства, статист Київського губернського земства
Мглинський**	Барановський Юрій Олександрович	голова повітової земської управи	в.о. повіт.комісара Дорохов Борис Семенович	військовий фельдшер
Новгород-Сіверський	Пуцін Олексій Всеволодович	голова повітової земської управи	Кононенко Олександр Олександрович (32 роки)	випусник Московського університету, учитель Новгородської семінарії

Продовження Додатку У

Повіт	Кінець березня		Початок травня	
	ПІБ	Рід занять	ПІБ	Рід занять
Новозибківський	Чарнолуський Сергій Іванович	голова повітової земської управи, голова комітету	Чарнолуський Сергій Іванович	“”
Ніжинський	Сіндоровський Семен Федорович	голова повітової земської управи	Полевецький Костянтин Олександрович (29 років)	випусник Петроградського університету, земський агроном, завідувач продовольчою справою в Ніжинському земстві
Остерський	Подвисоцький Євгеній Іванович***	земський гласний	Подвисоцький Євгеній Іванович	земський гласний
Сосницький	Навроцький-Опашанський Володимир Іванович	голова повітової земської управи, предводитель дворянства, голова повітового комітету	Семенів Олександр Олександрович (40 років)	інженер-технолог, директор Корюківського буряково-цукрового заводу
Стародубський	Оршаво-Орачевський Леонід Петрович	—	Куриленко Петро Іванович	колишній член I –ої Державної Думи
Суразький	Кулябко-Корецький Михайло Іванович	—	Кулябко-Корецький Михайло Іванович	“”
Чернігівський	Камінер Борис Ісакович	—	в.о. повіт.комісара Галимський Неон Костянтинович****	земський страховий інспектор

* Складено автором за: [11] ГАРФ, ф. 1788, оп. 2, д. 154, л. 10, 55об, 58, 59, 65, 76, 85 – 85об., 188, 207, 223, 234; [309] Уездные комиссары // Известия Черниговских губисполкома и губпродкомитета. – 1917. - № 9. – 2 мая. – С. 3; [310] Уездные комиссары // ЧЗГ. – 1917. – № 35 – 36. – 2 – 6 мая. – С. 4

** Мглинський повіт у складі двох районів: Мглинського та Почепського.

** Займав посаду внаслідок відмови голови повітової земської управи Дворецького (б.і.)

*** виконував обов'язки до 16 травня. Повітовим комісаром обрано Михайла Миколайовича Малахова.

Додаток Ф

**Розклад числа гласних що підлягали обранню до міських та районих дум
Чернігівської губернії***

Назва міст	Кількість гласних
Чернігів	46
Борзна	29
Глухів	34
Городня	22
Козелець	20
Конотоп	42
Кролевець	31
Мглин	23
Новгород - Сіверськ	27
Новозибків	35
Ніжин	65
Остер	23
Сосниця	23
Стародуб	36
Сураж	21
Березна	25
Короп	22
Нове Місто	20
Погар	21
Ардон	20
Воронок	20
Добрянка	25
Єліонка	20

Продовження Додатку Ф

Клімов	23
Клинці	28
Лужні	21
Мітоковка	30
Млинка	20
Свяцка	20
Чуровіца	20
Шеломи	20
Воронеж	22
Нові Мглини	20
Середина - Буда	22
Радуль	21
Злинкі	20

*Джерело: [151] Временным правительством опубликовано расписание числа гласных, подлежащих избранию в годоские думы // Знамя труда / орган Киевской организации Российской социал-демократической рабочей партии/. – 1917. – № 41. – 1–11 мая. – С. 3.

Додаток X

Десять правил для избирателя в волостное земство*

- I. Прочти объявление, в каком селе и в каком помещении будут выборы, прочти и другим не забудь сказать.
- II. Если ты еще не решил, за кого голосовать, если ты еще не облюбовал себе список, сговаривайся с другими, обсуждай, устраивай предвыборные собрания.
- III. Помни день выборов. Иди на выборы с 8 часов утра до 8 часов вечера, иди и других с собой зови.
- IV. Если тебя там не знают, возьми с собой документ, а если у тебя его нет, проси старосту подтвердить, кто ты, и имеешь ли ты право голосовать. Голос подать можно только за себя.
- V. Если у тебя избирательной записки нет, спроси, где ее выдают, ступай туда и возьми. Без записки голосовать нельзя.
- VI. На избирательной записке напечатано так: “голосую за список кандидатов в гласные №...”. Напиши цифрой или буквами номер того списка, за который ты голосуешь, и больше ничего.
- VII. Если ты неграмотен, попроси тебе написать. В записке не должно быть ни поправок, ни подчисток, ни подписи – только номер и больше ничего.
- VIII. Сложи записку вдвое исписанной стороной внутрь, не разворачивая и не показывая никому. Отнеси к столу и там отдай.

Продовження Додатку X

- IX. В избирательном помещении не толпись. Если есть где остаться-оставайся, а нет – уходи. Оставшись, не мешай своими советами другим: это можно делать на улице, а не здесь.
- X. Не говори, что у тебя нет времени, что выборы обойдутся и без тебя: всякое дело свое отложи и голосуй. Этим ты докажешь, что ты любишь свой народ и достоин имени - гражданина.

*Надається мовою оригіналу, джерело: [199] Десять правил для избирателя в волостное земство // ЧЗГ. – 1917. – № 67. – 1 сентября. – С. 5

Додаток Ц

**Ціни на зернові хліба (в рублях),
встановлені законом про хлібну монополію для Чернігівської губернії***

Тверді ціни на	Попередні	Нові
Жито	234	468
Пшениця	304	608
Овес	245	490
Гречка	300	600
Ячмінь	210	420
Просо	265	530
Горох	300	600
Квасоля біла	330	660
Квасоля ряба	270	540

*Джерело: [307] [31 августа губернской продовольственной управою и губернским комиссаром получена телеграмма...] // Народне слово. – 1917. – № 1. – 7 сентября. – С. 3.